

Közép-Európai Közlemények

XIII. évfolyam 4. szám, 2020/4.

№51

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK
A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek referált folyóirata

XIII. évfolyam 4. szám,
2020/4.
№51

Ezen folyóiratszám
a Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására
132. kiadványa

Jelen folyóiratszám megjelenését támogatta:

PADA

PALLAS ATHÉNÉ
DOMUS ANIMAE
ALAPÍTVÁNY

A megjelenés időpontja:
2020. december hónap

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK
A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek referált folyóirata

SZERKESZTŐSÉG

Főszerkesztő:

Prof. Dr. Gulyás László – Szegedi Tudományegyetem

Főszerkesztő-helyettes:

Prof. Dr. Szávai Ferenc DSc – Kaposvári Egyetem, Budapesti Corvinus Egyetem,
Károli Gáspár Református Egyetem

A Szerkesztő Bizottság tagjai:

a 2018. május 1.–2021. április 30. közötti időszakban

Prof. Dr. Gál Zoltán Pécsi Tudományegyetem és MTA KRTK,
a „**Régiótörténeti Kutatások rovat**” vezetője
Dr. habil. Szabó Pál Péter – Eötvös Lóránd Tudományegyetem,
a „**Regionális tudományi közlemények rovat**” vezetője
Dr. PhD Káposzta József – Szent István Egyetem, a „**Fiatalfiatalkor rovat**” vezetője
Prof. Dr. Gazdag Ferenc – NKE, Budapest, a „**Nemzetközi tanulmányok rovat**” vezetője
Hajdú Zoltán DSc – MTA KRTK, a „**Politikai földrajz rovat**” vezetője
Dr. habil. Keczer Gabriella – SZTE, a „**Gazdálkodás- és vezetéstudomány rovat**” vezetője
Dr. habil. Miklós Péter – SZTE, az „**Újragondolt negyedszázad 1919–1944 rovat**” vezetője
Dr. PhD Vizi László Tamás – Kodolányi János Egyetem és a Magyarországi Intézet
tudományos főigazgató-helyettese a „**Versailles 100 rovat**” vezetője
Dr. PhD. Csüllög Gábor – Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Prof. Dr. Majoros István DSc – Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Dr. PhD Maruzsa Zoltán – Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Dr. PhD Döbör András – SZTE JGYPK

A Szerkesztő Bizottság határon túli tagjai:

Dr. PhD Andrej Tóth – Silesian University in Opava, University of Economics, Prague
Prof. Dr. Nagy Imre – University of Novi Sad, Újvidék
Dr. PhD Tonk Márton – Sapientia EMTE, Kolozsvár

Felelős kiadó:

Egyesület Közép-Európa Kutatására	SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar
Elnök: Dr. Gulyás László	Dékán: Döbör András
6727 Szeged, Löwy Sándor utca 37.	6725 Szeged, Boldogasszony sgt. 6.

A Szerkesztőség székhelye:

SZTE JGYPK Alkalmazott Társadalompolitikai és Kisebbségpolitikai Intézet
6725 Szeged, Boldogasszony sgt. 6.

A Szerkesztőség levélcíme:

Egyesület Közép-Európa Kutatására, 6727 Szeged, Löwy Sándor u. 37.

A Szerkesztőség e-mail-címe:

laszlo.gulyas65@gmail.com és/vagy gulyas.laszlo@jgypk.u-szeged.hu

ISSN 1789-6339 (nyomtatott)

ISSN 2676-878X (online)

Nyomda:

S-Paw, Üllés

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK
A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek referált folyóirata

Folyóiratunkkal kapcsolatos fontos információk

1. **Folyóiratunk lektorált folyóirat.** Valamennyi közlésre benyújtott tanulmányt két, PhD vagy DSc fokozattal rendelkező kollégával lektoráltat a Szerkesztő Bizottság. A tanulmányok csak támogató, pozitív lektori vélemények esetén kerülnek publikálásra. A lektorálás ún. **dupla vak lektorálás!**
2. **Folyóiratunkat az alábbi szakirodalmi adatbázisok referálják:**
 1. **MATARKA** (Magyar folyóiratok tartalomjegyzékeinek kereshető adatbázisa)
 2. **EPA** (Elektronikus Periodika Archívum és Adatbázis)
 3. **HUMANUS** (Humántudományi Tanulmányok és Cikkek)
3. **Folyóiratunk a Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományi Osztályának Regionális Tudományok Bizottsága folyóiratlistáján 2010 és 2016 között C-kategóriás folyóiratként szerepelt.**
4. **2017-től folyóiratunk előrelépett, a IX. Osztályon B-kategóriás folyóirat minősítést kapott.**
5. **Folyóiratunkat a Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának Történettudományi Bizottsága a DSc eljárás során A-kategóriás folyóiratként fogadja el.**
6. **Folyóiratunk a Magyar Tudományos Művek Tárában (MTMT) referált folyóiratként került nyilvántartásba.**
7. **Folyóiratunk korábbi számai elektronikus formában,** teljes terjedelemben az alábbi helyeken érhetők el:
 - A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) honlapján: www.vikek.eu
 - SZTE Klebelsberg Könyvtár által működtetett Contenta SZTE Egyetemi Kiadványok repozitóriumban: <http://contenta.ek.szte.hu/acta/100240>
8. **Folyóiratunk évente négyszer jelenik meg, az alábbi időpontokban:**
 - adott évi első szám: **március**
 - adott évi második szám: **május**
 - adott évi harmadik szám: **október**
 - adott évi negyedik szám: **december**

CENTRAL EUROPEAN STUDIES
a referenced journal of history, regional science, geography,
economics and management

Our journal was founded in 2008, as a scientific forum of the Virtual Institute for Central-European Research, in close cooperation with the University of Szeged. Four issues are published each year, in March, May, October and December.

Geographically, the topics are focused on Central-Europe, covering the following scientific areas: 20th century history and political-geographical issues, regional science (regionalism and regionalization), economics and business administration.

The journal is headed by an editorial board. Basically, papers are written in Hungarian, with English abstracts. But it is possible to submit papers written in English as well, with the permission of the editor-in-chief. Submitted papers are blind-reviewed by two lectors.

Editor-in-chief:

László Gulyás – University of Szeged

Deputy Editor-in-chief:

Ferenc Szávai – Kaposvár University, Corvinus University of Budapest

Editorial Board:

Zoltán Gál, University of Pécs (Pécs) – Regional History Research
Pál Péter Szabó, Eötvös Loránd University (Budapest) – Regional Science
József Káposzta, Szent István University (Gödöllő) – Young Regionalists
Ferenc Gazdag, National University of Public Service (Budapest) – International Studies
Zoltán, Hajdú, Hungarian Academy of Sciences KRTK (Budapest) – Political Geography
Gabriella Keczer, University of Szeged (Szeged) – Economics and Management Science
Péter Miklós, University of Szeged (Szeged) – Rethinked Quarter Century 1919–1944
László Tamás Vizi, Kodolányi János University of Applied Sciences, (Székesfehérvár) – Versailles 100
Gábor Csüllög, Eötvös Loránd University (Budapest)
István Majoros, Eötvös Loránd University (Budapest)
Zoltán Maruzsa, Eötvös Loránd University (Budapest)
András Döbör, University of Szeged (Szeged)
Andrej Tóth, University of Economics (Prague)
Imre Nagy – University of Novi Sad (Novi Sad)
Márton Tonk, Sapientia Hungarian University of Transylvania (Cluj-Napoca)

Published by:

VIKEK – Association for Research in Central Europe, Hungary
and
University of Szeged, Juhász Gyula Faculty of Education, Hungary

Address:

Egyesület Közép-Európa Kutatására Hungary, 6727 Szeged, Löwy Sándor u. 37.
laszlo.gulyas65@gmail.com
and
SZTE-JGYPK Alkalmazott Társadalompolitikai és Kisebbségpolitikai Intézet
Hungary 6725, Szeged, Boldogasszony sgt. 6.
gulyas.laszlo@jgypk.u-szeged.hu

Download from: vikek.eu

HU ISSN 1789-6339 (print)
HU ISSN 2676-878X (online)

Szeged, Hungary
December, 2020

TARTALOMJEGYZÉK

REGIONÁLIS TUDOMÁNY ROVAT

- Uzzoli Annamária:** Az egészségügyenlétlenségek területi különbségei
Magyarországon – az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés szerepének
értelmezése 9
- Szűcs Diana:** Hogyan tovább? Magyar almatermesztés a XXI. században 25

GAZDASÁGTÖRTÉNET ROVAT

- Fritz János:** A lengyel-kérdés a II. világháború előtti német agrárpolitikai
iskola szemszögéből 47
- Haffner Tamás:** Az iparosodás Pécsét, a dualizmus korában 69

VERSAILLESS 100

- Olasz Lajos:** Tervek a Felvidék visszafoglalására 1920-ban 89

SPORTMENEDZSMENT ROVAT

- Gósi Zsuzsanna-Bukta Zsuzsanna:** Mozgással a társadalomért. Sport és az
egyéni társadalmi felelősségvállalás 115

KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI ROVAT

- Antal Anita:** Önkéntes jogkövetés az adó világában – hatékonyságvizsgálatok
a számok tükrében 133

GEOPOLITIKA ROVAT

- Szalai Levente:** A német munkaerőpiaci szabályzás változásainak hatása a
magyar humán erőforrás elvándorlására 1990-től napjainkig 155
- Bihari Katalin:** Az Európai Unió és a MERCOSUR közti társulási
megállapodás 171
- Fejős Bence:** A tripoláris világrend – az Amerikai Egyesült Államok,
Oroszország és Kína gazdasági és kereskedelmi kapcsolatai 187
- Szalai Gábor:** A csehszlovák-magyar lakosságcsere egyes külpolitikai
összefüggései 207
- Bózsó Péter Tamás:** Az albán nacionalizmus és Hroch elmélete 231
- Kelemen Csongor:** A román geopolitikai gondolkodás rövid története 251
- Pap Tibor:** A vajdasági magyarok szülőföldhöz való viszonyulásának geo- és
etnopolitikai kontextusa-Vajdaság (és) a Bal(-)kánon: geopolitikai és
szemantikai mozgások 1918-tól napjainkig I. 269

RECENZÍÓ

- Tefner Zoltán:** Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867–1914.
L'Harmattan Kiadó Budapest, 2007. *Ismerteti: Gecse Géza* 287

UZZOLI Annamária, PhD.
tudományos főmunkatárs
ELKH-Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont
Földrajztudományi Intézet

senior research fellow
ELKH- Research Centre for Astronomy and Earth Sciences
Geographical Institute
email: annamaria.uzzoli@gmail.com

**AZ EGÉSZSÉGEGYENLŐTLENSÉGEK TERÜLETI
KÜLÖNBSEGEI MAGYARORSZÁGON – AZ
EGÉSZSÉGÜGYI ELLÁTÁSHOZ VALÓ HOZZÁFÉRÉS
SZEREPENEK ÉRTELMEZÉSE**

*REGIONAL DIFFERENCES OF HEALTH INEQUALITIES
IN HUNGARY – DEFINING THE ROLE OF ACCESS TO
HEALTH CARE*

ABSTRACT

The paper is based on a case study which is the part of a research project (No. 119574). This research aims to analyse regional differences of health inequalities in Hungary addressed it to the role of access to health care. The examinations contain both of quantitative and qualitative techniques as mixed method. To measure health inequality and its regional differences morbidity and mortality data of acute myocardial infarction was used. To define the conditions of accessibility health care of infarction was applied. The theoretical background of this research is based on a model '5A'. The most important results of statistical analysis can strengthen a paradox situation: marked improvement of mortality has happened in the last 15 years, but the level of morbidity and mortality is still high internationally. On the other hand, there are notable regional differences within the country. Primary experiences of made semi-structured interviews can highlight the role of availability, lack of human capacity and weaknesses of patient education in the barriers of access to health care. Moreover, there is remarkable difference between the opinion

of medical workers and patients about the relevant influencing factors of accessibility. All results and experiences are suitable to make some proposals for evidence based decision-making. Next step of the research is making expert interviews with important stakeholders of the Hungarian health policy.

Kulcsszavak: egészségegyenlőtlenség, hozzáférés, infarktus, esettanulmány, Magyarország

Keynotes: health inequality, accessibility, infarction, case study, Hungary

1. Bevezetés

Magyarországon az 1997. évi CLIV. törvény az egészségügyről nyújt jogszabályi keretet az egészségügyi szolgáltatások hozzáféréseinek széleskörű biztosításához:

„Minden betegnek joga van – a jogszabályokban meghatározott keretek között – az egészségi állapota által indokolt, megfelelő, folyamatosan hozzáférhető és az egyenlő bánásmód követelményének megfelelő egészségügyi ellátáshoz.”

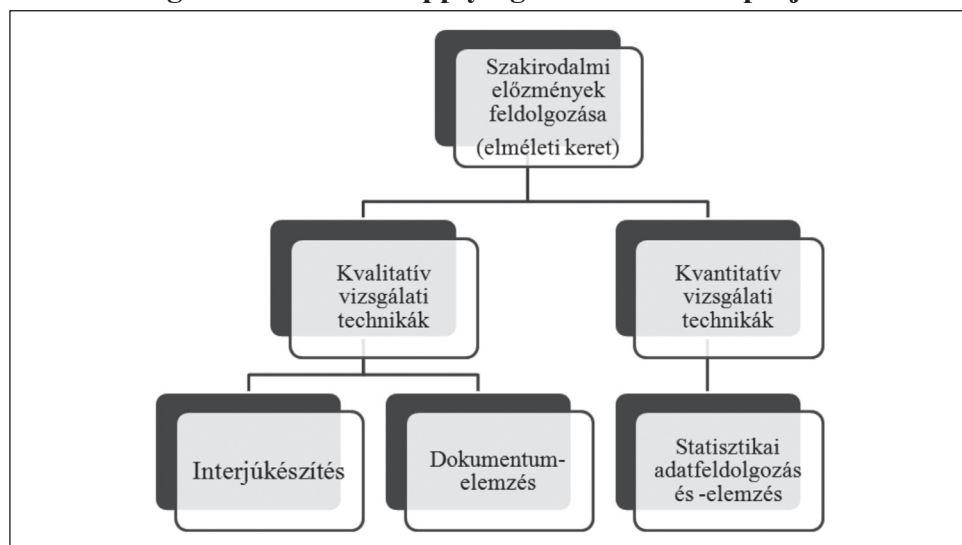
Nemcsak a jogalkotásnak, hanem a szakpolitikai törekvéseknek köszönhetően is hazánkban az egészségügyi szolgáltatások túlnyomó többsége a betegek részéről közvetlen anyagi-pénzügyi ráfordítás nélkül igénybe vehetők, amelyet a társadalombiztosítás nyújt az állampolgárok számára. Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés esélyei mindenki számára biztosítottak, mégis sok olyan társadalmi-gazdasági, illetve szocio-kulturális tényező létezik, amelyek akadályt jelentenek a hozzáférésben. A számos egyidejűleg ható tényező eredményeként az esélyegyenlőtlenség különböző formái figyelhetők meg, amelyek együttesen hozzájárulhatnak az egészségegyenlőtlenségek növekedéséhez. Ez a társadalmi jelenség minden ország egészségügyi rendszerében jelen van, vagyis a hozzáférés problematikája és annak kezelése mind nemzeti, mind világszinten kihívást jelent az egészségpolitikák számára.

A tanulmány alapvető célja egy kutatási projekt megvalósítása során elkészített esettanulmány főbb eredményeinek a bemutatása¹. Ebben a hazai egészségegyenlőtlenségek területi különbségeinek vizsgálata történt meg elsősorban az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés szerepének értelmezésén keresztül. A témában releváns szakirodalmi előzmények feldolgozása, az aktuális statisztikai adatok összegyűjtése és elemzése, a terepmunkák során szerzett interjútapasztalatok számtalan információt nyújtanak számunkra egyrészt a hazai egészségegyenlőtlenségekről, másrészt az ellátáshoz való hozzáférés lehetőségeiről és/vagy akadályairól.

A kutatás során az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés hazai feltételeinek vizsgálata a népbetegségnek számító ún. akut miokardiális infarktus (AMI: heveny szívizominfarktus) megbetegedési és halálozási helyzetén, valamint ellátásának jellemzőin keresztül valósult meg. Ugyan ez lehetőséget adott az infarktusellátás országos, regionális és lokális tanulmányozásához, azonban egyúttal a kutatás korlátait is kijelölte. Az infarktusellátáshoz való hozzáférés elemzése során 1) az állami egészségügy működését vettük alapul, 2) a tapasztalatok nem általánosíthatók az egészségügyi rendszer egészére vonatkozóan.

A tanulmány felépítése részben alkalmazkodik a kutatás során elvégzett tudományos tevékenységek sorrendjéhez (1. ábra). Ennek megfelelően az elméleti háttér elsődlegesen a fogalom-magyarázatra épül a szakirodalmi előzmények összegzésén keresztül. Az empirikus fejezetek a statisztikai adatfeldolgozások és az egészségügyi szereplőkkel készült interjúkészítések legfontosabb eredményeit ismertetik. Végül az összefoglalás a kutatás során szerzett ismeretek szintézisére, az alapvető konklúziók megfogalmazására fókuszál, kiegészülve a témához kötődő további kutatási lehetőségekre adott javaslatokkal. Ez elősegítheti hasonló kutatások megszervezését, és hozzájárulhatnak a hozzáférés különböző szempontok szerinti értelmezéséhez.

1. ábra: A kutatási projektben alkalmazott módszerek
Figure 1.: Methods applying in the research project

Forrás. saját szerkesztés.

2. Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés fogalmi keretei

Az ellátáshoz való hozzáférés meghatározása nem könnyű feladat, hisz alapvetően egy soktényezős, multidimenzionális fogalomról van szó. Fogalmi értelmezése tudományterületenként, sőt még szerzők szerint is eltérő lehet.

Etimológiailag a hozzáférés jelentése az elérés, a belépés vagy a használati jog². Az egészségügyben a hozzáférés az egészségügyi szolgáltatások, a szolgáltatók és/vagy az intézmények igénybevételét, az azokhoz való hozzáférés feltételeit jelenti^{3 4}.

Az ellátáshoz való hozzáférés vizsgálata már az 1970-es években megkezdődött, de tényleges jelentősége az 1980-as évektől vált nyilvánvalóvá az egészségyenlőtlenség jelenségének felismerésével és fogalmának meghatározásával. Napjainkban a téma kutatói egyetértenek abban, hogy a hozzáférés az egészségyenlőtlenségek egyik kiváltó tényezője, ok-okozati összefüggésben állnak egymással. Tény, ha az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés esélyei korlátozottak, ha bizonyos tényezők akadályozzák az egészségügyi szolgáltatások igénybevételét, vagy ha nem megfelelő egészségügyi intézmények állnak rendelkezésre, akkor ezek a körülmények közvetlenül és áttételesen is az egészségben és az egészségügyben tapasztalható egyenlőtlenségek fokozódásával fog együtt járni. Azonban az egymásra hatás pozitív értelemben is helytálló: ha az egészségügyi szükségletekhez igazodó új szolgáltatások jönnek létre, vagy ha azok gyors elérhetőségét javítják, akkor ez által többen vehetik igénybe az ellátást, így javulnak a hozzáférés esélyei, amely már rövidtávon elősegítheti az egészségyenlőtlenségek mérséklődését.

A 2000-es évektől a hozzáférés kutatása egyre inkább az egészségkutatások fókuszába került. Számos modell született a hozzáférés lehetőségeit és akadályait jelentő tényezők összegzésére, de az utóbbi években legtöbbször az ún. „5A” modell alkalmazása vált általánossá, amellyel az egészségügyi ellátásban az esélyegyenlőség érvényesülését komplex módon értelmezik^{5 6 7}. A modell összetevői a következők^{8 9 10 11}:

- Hozzáférés (Accessibility): lényegében azt jelenti, hogy adott jogszabályi környezetben az egyének milyen módon, mennyire könnyen tudják igénybe venni az egészségügyi szolgáltatásokat.
- Elérhetőség (Availability): A rendelkezésre álló, időben és fizikai akadályok nélkül igénybe vehető egészségügyi szolgáltatásokat jelenti.
- Megfizethetőség (Affordability): Az anyagi-pénzügyi ráfordítás nélkül közvetlenül igénybe vehetők egészségügyi szolgáltatásokra utal.

- Elfogadhatóság (Acceptability): A betegjogok érvényesülése alapján értelmezhető.
- Megfelelőség (Appropriateness): Az ellátási szükségletek és a rendelkezésre álló egészségügyi szolgáltatások közti összhang alapján lehet meghatározni.

Végeredményben az ún. „5A” modell közvetlenül és áttételesen az egészségügyi ellátás minőségéről is információt szolgáltat.

Összegzőként megállapítható, hogy az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés fogalmát egyetlen mondatban meghatározni, lényegét kifejezni szinte lehetetlen. Értelmezésében javasolt többtényezős, különböző szempontokat összegző komplex modelleket alkalmazni, valamint integrált szemléleten alapuló módszertani eszköztárt használni.

3. Az infarktus megbetegedés és halálozás hazai helyzete az elmúlt másfél évtizedben

Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférésben érvényesülő esélyegyenlőtlenség feltételei és következményei nagyon gyakran változnak a különböző egészségügyi szolgáltatásokban. Ez volt az egyik oka annak, hogy a hazai ellátás vizsgálatában az ún. akut miokardiális infarktus ellátási körülményeit elemeztük, amely a krónikus nemfertőző keringési rendszeri betegségek egyike.

Az AMI, mint példa kiválasztása az ellátáshoz való hozzáférés akadályainak kutatására épülő esettanulmányban több szempontból is indokolt volt:

- Az AMI az ún. akut koronária szindróma (heveny koszorúér-esemény) egyik tipikus kórképe, amely a szívizom vérellátását biztosító koszorúerek súlyos szűkületére (elzáródására) vezethető vissza¹².
- Az AMI a fejlett országokban, köztük Magyarországon is vezető szív- és érrendszeri halálok.
- Az AMI megbetegedési viszonyok utalnak adott ország egészségfejlesztési intézményrendszerének eredményességére, a prevenció szerepére, illetve a betegek egészségmagatartására és életmódbeli szokásaira¹³.
- Az AMI információhordozó a rövid- és hosszú távú túlélési esélyekről: a betegség kialakulását követő 7 napon belüli halálozás elsődlegesen a kórházi sürgősségi ellátásra vezethető vissza, míg a 30 és 365 napos halálozás nagymértékben függ az orvosi utasítások szakmai tartalmától és azok betartásától, a rehabilitációtól, továbbá a beteg életmódjától, szociális körülményeitől. Az AMI ellátásának hatékonysága

és eredményessége összefügg az időben elvégzett beavatkozásokkal, terápiákkal, amelyek szakmai irányelvekre támaszkodnak¹⁴.

- Az AMI ellátásának mindhárom szakaszában – 1) prehospitális, 2) hospitális sürgősségi, akut (invazív) és rehabilitációs ellátás, 3) fenntartó fázis (gondozás, megelőzés) – a szakmai protokollok alapján egyértelműen meghatározott beavatkozások és terápiák léteznek a közvetlen életveszély elhárítására és az életminőség fenntartására¹⁵.

A hazai AMI megbetegedési és halálozási helyzet időbeli és térbeli alakulásában fontos változások következtek be a 2000-es évek eleje óta. A rendelkezésre álló statisztikai adatok bizonyították, hogy lényegében ettől az időtől kezdve folyamatos, részben számottevő javulás következett be a hazai AMI-halálozásban. Ennek során a halálozási arányszám a felére csökkent, és ez nagymértékben a középkorú férfiakat érintette¹⁶. A látványos javulás egyrészt a keringési rendszeri halálozásokban bekövetkező csökkenésre vezethető vissza, másrészt köszönhető a 2000-es évek közepétől a szívkatóéteres központok száma növekedésének. Ez utóbbi során közel 10 év alatt több új olyan ún. hemodinamikai laboratóriumot hoztak létre Magyarországon, amelyek az AMI szívkatóéteres kezelésére alkalmasak: ezek létrehozásával, részben a meglévő kapacitások bővítésével területileg kiegyenlítetté vált a szívkatóéteres infarktusellátás (perkután koronária intervenció, PCI) az országban. A szívkatóéteres kezelésekből fontos előrelépés volt 2012. júliusban, amikor is a beavatkozásokra vonatkozó teljesítményvolumen-korlátot eltörölték.

Azonban a kedvező folyamatok ellenére ellentmondások tapasztalhatók hazánkban az AMI-helyzet tekintetében. A jelentős mértékű javulás ellenére elmaradunk az Európai Unió (EU28) átlagától az AMI-megbetegedés és -halálozás alapján, de a szomszédos kelet-közép-európai országokhoz képest is kedvezőtlenebb a helyzetünk. A csökkenő halálozás nagyjából a férfiakat érintette, ugyanakkor a nők halálozásában az elmúlt években kissé mértékű rosszabbodás figyelhető meg a területi különbségek enyhe növekedésével együtt¹⁷. Viszont az AMI-halálozás csökkenése nem járt együtt a megbetegedések nagyobb arányú mérséklődésével az elmúlt több mint másfél évtizedben. Továbbra is évi kb. 16.000 infarktuseset van az országban, amelyből kb. 6.000 eset végződik halálozással¹⁸.

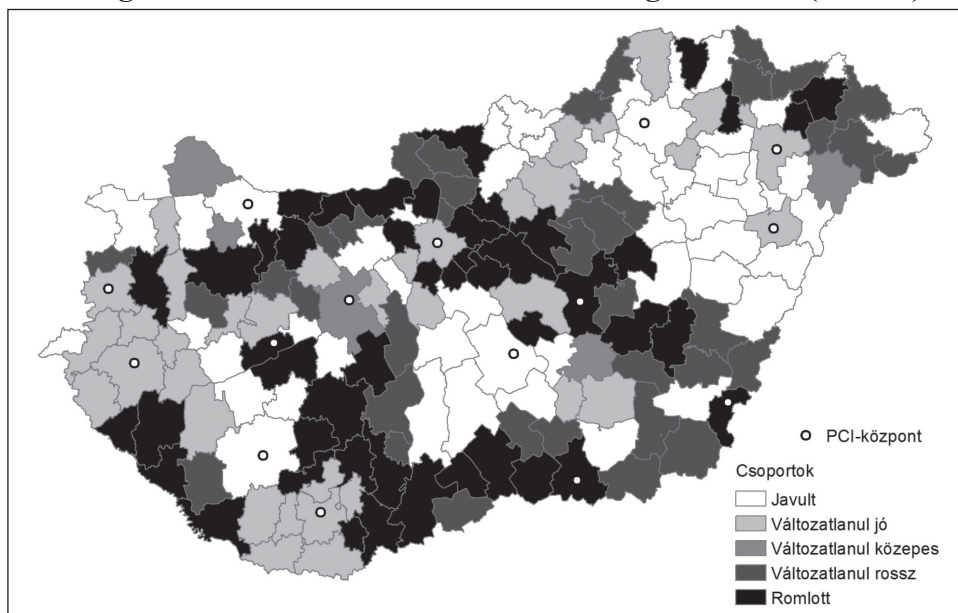
Számos eredmény alátámasztotta, hogy a 2008/2009-es pénzügyi válság hosszú távú egészséghatásai nagy valószínűséggel hátrányosan érintették a hazai AMI-helyzetet, elsősorban a nők tekintetében. Nagy kérdés, hogy a válság miatti munkaerő-piaci bizonytalanságok, vagy a hiteltartó-

zások okozta fokozott stressz és szorongás, vagy a szenvedélybetegségek nagyobb arányú térhódítása a nők körében milyen mértékben járult hozzá az AMI-helyzet mérsékelt romlásához és az egyenlőtlenségek növekedéséhez. Azonban ezek magyarázata további részletes kutatásokat igényel.

A 2000-es évek elejétől kezdődő javuló tendencia kezdetben a területi különbségek csökkenését eredményezte. Ennek ellenére a 2010-es évek elejétől – feltételezhetően a legutóbbi gazdasági válság következményeként – enyhe növekedés következett be az AMI-halálozás területi megoszlásában. A területi egyenlőtlenségek fokozódása főként az AMI-megbetegedések esetében észlelhető, ennek mértéke meghaladja a halálozás esetében tapasztalt egyenlőtlenségeket. Ráadásul az egyenlőtlenségek növekedése inkább a nőkre jellemző. Mindezek lényege, hogy az ország egyes területei között jelentékeny különbség van abban, hogy kik (férfiak vagy nők) és milyen mértékben (országos átlaghoz képest) kapnak infarktust, illetve számukra ez mit jelent a túlélési esélyekben. Leghátrányosabbak a szívkatéteres központoktól távoli, főként keleti és déli határmenti periférikus területek¹⁹.

2. ábra: Az akut miokardiális infarktus halálozási arányszámának változása a járásokban 2005 és 2015 között

Figure 2.: Mortality rate of acute myocardial infarction and its changes between 2005 and 2015 at micro-regional level (LAU-1)

Forrás: saját szerkesztés.

Az AMI halálozási arányszám 2005 és 2015 között bekövetkezett változása járási szinten jellemző területi különbségekre hívja fel a figyelmet (2. ábra). A javuló tendencia az ország egészét érintette, de nagyobb összefüggő terület főként Kelet-Magyarországon fedezhető fel. Budapest, illetve több nyugat-magyarországi járás AMI halálozási helyzete 2005-ben és 2015-ben is kedvezőnek volt tekinthető. A szívkatóéteres központtal rendelkező járásokban, valamint az azzal szomszédos járásokban vagy javult az AMI halálozási helyzet, vagy továbbra is jónak (országos átlag alattinak) tekinthető. Ez az összefüggés Kelet-Magyarország déli határmenti területein kevésbé helytálló, sőt a két vizsgált év között romlott – növekedett – az AMI halálozási arányszám. Egyébként a romló tendencia éppen a határmenti országrészeket, földrajzi és belső perifériákat érintette.

A kutatás során elvégzett statisztikai vizsgálatok számos releváns eredményt közöltek a hazai AMI-helyzetről és annak változásáról. Azonban az ilyen jellegű vizsgálatok során néhány korlátozó tényezővel is szembe kell nézni:

- 1). az adattisztítás nehézségei,
- 2). kevés társadalmi-gazdasági adat áll rendelkezésre a betegekre vonatkozóan,
- 3). kis elemszám miatt járási szinten az adatok aggregálása szükséges,
- 4). betegség gyógyításának megértéséhez folyamatos orvosi tanácsadás javasolt,
- 5). a statisztikai adatok nem tudnak különbséget tenni az infarktus Stemi és NStemi formája között²⁰,
- 6). egyes kutatási kérdések nem megválaszolhatók pusztán csak a statisztikai vizsgálatok eredményeivel.

Összegzésként megállapítható, hogy statisztikai elemzésekre épülő kutatási eredményeink összhangban vannak a 2017-es MÉRTÉK Jelentés főbb következtetéseivel. Ezek közül megemlíthető, hogy az elmúlt évek alapján megfigyelhető, hogy európai összehasonlításban mérsékelten, de növekszik a 365 napos AMI-halálozás mértéke Magyarországon²¹.

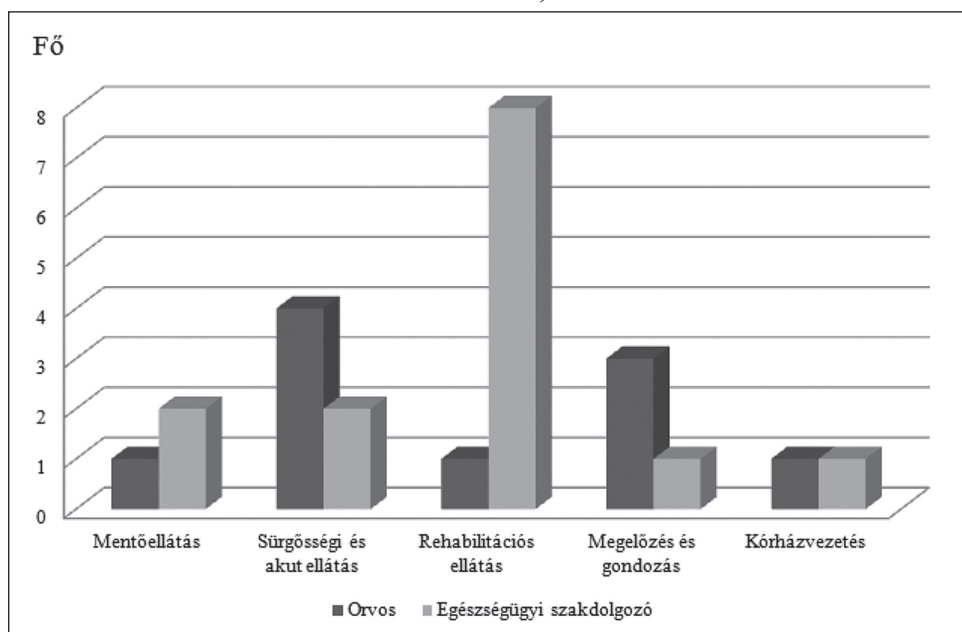
4. Az infarktusellátáshoz való hozzáférés helyi jellemzői egy esettanulmány tapasztalatai alapján

A statisztikai elemzések többféle és többszintű térbeli összefüggésre hívták fel a figyelmet az AMI ellátásának szakmai és területi jellemzői alapján. Ezek tükrében a helyi szinten szervezett esettanulmány mintaterületétől

Békés megyét választottuk. A helyi esettanulmány során félig strukturált interjúk segítségével feltártuk az ellátáshoz való hozzáférés főbb akadályait az egészségügyi szereplők két csoportjának – 1) infarktusellátás szakmai résztvevői (egészségügyi szakemberek, szakdolgozók), 2) betegek – véleménye alapján. A kétlépcsős interjúkészítés 2018. április és június között valósult meg: 24 egészségügyi szakemberrel, és 29 beteggel²² (3. és 4. ábra).

3. ábra: Az interjúban megkérdezett egészségügyi szakdolgozók megoszlása ellátási szakaszok szerint, 2018.

Figure 3.: Medical workers in interviews according to different phases of health care, 2018.

Forrás: <https://egeszseguyihozzaferhetoseg.wordpress.com/>

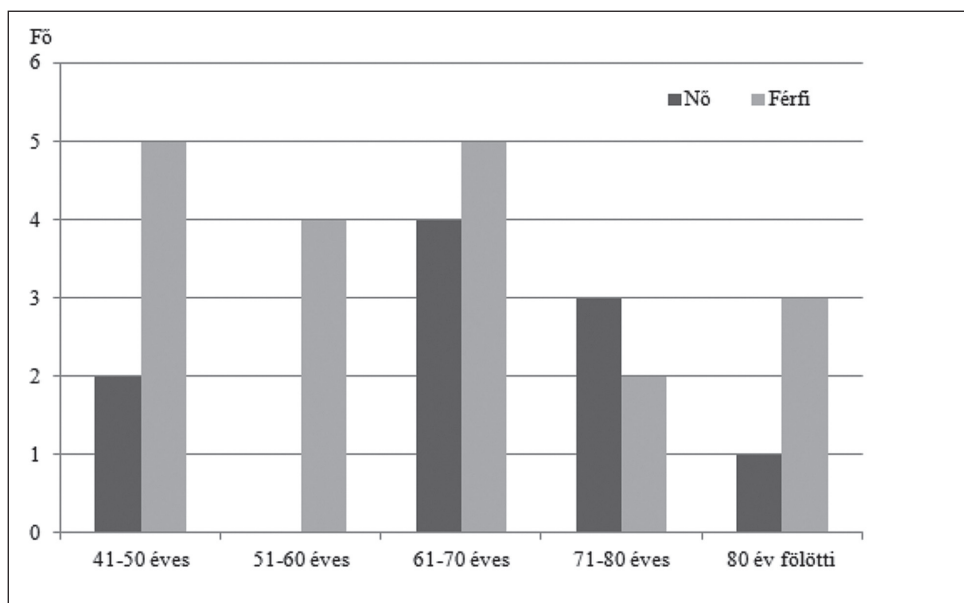
Az infarktusellátásban releváns egészségügyi szakdolgozókkal készült interjúk főbb kérdéscsoportjai a következők voltak:

- Milyen együttműködési mechanizmusok és szakmai protokollok határozzák meg az infarktusellátás megyei működését?
- Helyi szinten milyen megoldási lehetőségek vannak az integrált ellátás megvalósítására az infarktusellátásban?
- Milyen fejlesztések történtek az infarktusellátásban az elmúlt években, és mik a jövőbeli tervek?

- Milyen szerepet tölt be a területiség az infarktusellátásban megnyilvánuló egyenlőtlenségekben?

4. ábra: Az interjúban megkérdezett betegek megoszlása életkor és nem szerint, 2018.

Figure 4.: Patients in interviews according to their age and gender, 2018.

Forrás: <https://egeszsegugyihozzaferhetoseg.wordpress.com/>

Az infarktuson átesett betegekkel készült interjúk főbb kérdéscsoportjai a következők voltak:

- Milyen egészségismereteik vannak a betegeknek a szívizominfarktusról és az azzal kapcsolat életmódbeli követelményekről?
- Helyi szinten hogyan szervezik a betegutakat az infarktusellátásban, és ez milyen lehetőségeket és/vagy akadályokat jelent a betegek számára?
- Mely tényezők segítik, illetve gátolják az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférést?
- Milyen szerepet tölt be a területiség a betegek infarktusellátáshoz való hozzáféréseben?

A helyi egészségügyi szereplőkkel készült félig strukturált interjúk felhívták a figyelmet arra, hogy regionális és helyi szinten Békés megyében hasonló ellentmondások tapasztalhatóak az infarktusellátásban, mint

amilyen országos szinten megfigyelhető. Az elmúlt években bekövetkező kedvező változások ellenére léteznek részbeni működési kihívások is. Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés fontosabb akadályozó tényezői részben különböznek egyrészt az infarktusellátás szakaszai alapján, másrészt az egészségügyi szereplők és a betegek véleménye alapján. Jelentős infrastrukturális és humán erőforrás fejlesztést jelentett a megyében, hogy 2013-ban létrehozták Gyulán a Pándy Kálmán Kórházban a szívkatéteres központot, ezzel egyrészt egyértelművé tették a betegutat az infarktusellátásban, másrészt javították a lakosság túlélési esélyeit az infarktussal kapcsolatban. 2013 előtt, ha valaki infarktust kapott a megyében, akkor lakóhelyétől függően Szegedre, Szolnokra vagy Debrecenbe került szívkatéterezésre.

Az infarktusellátásban releváns egészségügyi szereplőkkel (pl. kardiológus, belgyógyász, mentőápoló, nővér, ápoló, dietetikus, gyógytornász, pszichológus stb.) készült interjúk megerősítették a következő tényezők szerepét az ellátáshoz való hozzáférés akadályai között²³:

- Betegedukáció hiánya: Kevés egészségmegőrző és betegségmegelőző program miatt nagyon hiányos a betegek felkészültsége az infarktussal kapcsolatban, nehezen ismerik fel a tüneteket, sokáig hezitálnak az orvosi segítségkéréssel, ami a 120 perces időablakon túl már csökkentheti is a túlélési esélyeket.
- Egyéni felelősségérzet csökkenése: A gyors és korszerű szívkatéteres beavatkozás helyben való megteremtése jelentősen növelte a túlélési esélyeket, rövidítette a felépülés idejét, és jobb életminőség feltételeket eredményezett a betegek későbbi életszakaszaiban, azonban a hozzáférés javítása egyúttal az egyéni felelősségérzet gyengülésével járt.
- Gyenge betegségtudat: Ez alapvetően akadályozza az orvosi utasítások szigorú betartását, és az eredményes beteg-együttműködést. Sok beteg társadalmi-gazdasági (jövedelemszint) és/vagy szocio-kulturális (egészségmagatartás) helyzetéből fakadóan nem képes a tartós életmódváltásra, amely pedig hosszú távon a sikeres gyógyulás és az újabb infarktus elkerülésének követelménye.
- Kapacitáshiányok: Elsődlegesen a rehabilitációs ellátásban jelentkezik a humán erőforrás hiánya, de részben szükség volna a szívkatéteres centrum bővítésére is, illetve a betöltetlen háziorvosi szolgálatok magas megyei száma miatt a háziorvosok túlterheltek.

Az infarktuson életében már legalább egyszer átesett betegekkel készült interjúk a következő tényezők szerepét emelték ki az ellátáshoz való hozzáférés akadályai kapcsán²⁴:

- Munkaerő-piaci bizonytalanságok: Sok beteg a mihamarabbi újbóli munkába állás miatt nem tudja vállalni a rehabilitációt, ami hosszú távon ronthatja a túlélési esélyeket.
- Anyagi és jövedelmi helyzet hátrányai: A megye távoli helyeiről nem mindenki tudja vállalni a hosszabb utazásokat a kardiológiai kontrollra. Az anyagi nehézségek szintén gátolják az egészséges életmód egyéni feltételeinek megteremtését.
- Kevésbé hatékony információ-átadás egészségügy oldaláról: Emiatt sokan nincsenek tisztában az infarktus utáni életmódváltás jelentőségével.

Az interjútapasztalatok feldolgozása hosszadalmas és nehéz feladat, amelyhez jól kidolgozott szempontrendszer szükséges. Az interjúkészítés korlátai között kell említeni, hogy egyrészt a tapasztalatok nem minden területen általánosíthatóak, másrészt megfontoltan kell a kvantitatív és kvalitatív vizsgálati technikákat kiegészítő jelleggel használni.

Összegzésként kiemelhető, hogy a Békés megyei esettanulmány interjúk útján szerzett tapasztalatai alkalmasak olyan javaslatok megfogalmazására, amelyek a helyi ellátórendszer számára hasznosíthatóak, és általánosíthatóak az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés helyi akadályainak azonosításához. Jelen helyzetben elsőrendű feladat a hosszú távú túlélési esélyek javítása a megyében: a rehabilitációs ellátás sikeressége, a tartós életmódváltás támogatása akár a háziorvosi praxisközösségek kialakítása, akár a non-doktori hálózat fejlesztése révén is megvalósítható. Az esettanulmány megerősítette azt az összefüggést, hogy az egészségügyi infrastruktúra fejlesztése együtt jár a humán erőforrás kapacitásainak megteremtésével, akkor az már rövidtávon javítja a túlélési esélyeket. Lényegében ez volt tapasztalható a megyében az elmúlt években a szívkatéteres központ átadásakor, aminek nyomán számottevően csökkent az AMI-halálozás.

5. Összefoglalás

Az esélyegyenlőség széles körű biztosítása, illetve az egészségyenlőtlenségek mérséklése napjainkban globális és nemzeti szinten egyaránt a szakpolitikai döntéshozatal prioritásává vált. Magyarországon a rendszerváltozás utáni egészségpolitikai törekvések csomópontjában meghatározó cél többek

között a népesség egészségi állapotának javítása, az elsődleges és a másodlagos prevenció felértékelése, az egészségügyi alapellátás megerősítése.

A fontosabb ágazati célok és feladatok egy-egy kiemelt alapelv köré csoportosulnak a hazai egészségpolitikában, amelyek a következők:

- Az eredményesség biztosítása az egészségügyi ellátásban az esélyegyenlőség érvényesítésén keresztül.
- A hatékonyság növelése az egészségügyi ellátásban az ellátási feladatok racionalizálásán keresztül.

Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés feltételeinek megteremtése és fejlesztése elsősorban az eredményesség megvalósulását támogatja, de részben hozzájárulhat a hatékonyság növeléséhez is.

Eddigi kutatásaink célja volt az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés szerepének értelmezése a hazai egészségyenlőtlenségek időbeli és területi alakulásában a rendszerváltozás utáni időszakban, elsősorban a 2000-es évektől kezdődően. Mindezt módszertanilag a kvantitatív és kvalitatív vizsgálati technikák együttes alkalmazásával tettük meg, elsődlegesen az akut miokardiális infarktussal, mint népbetegséggel kapcsolatos esettanulmány megvalósítása során. Az eredmények és a tapasztalatok felhasználhatók hasonló vizsgálatok részben elméleti, részben empirikus kidolgozásához, vagy más meghatározó jelentőségű népegészségügyi betegségek ellátási jellemzőinek értelmezéséhez.

Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés területi különbségeinek további vizsgálataihoz nyújtanak segítséget a következő ajánlott kutatási témák és kérdések:

- 1). Társadalmi egyenlőtlenség és a hozzáférés akadályainak összefüggései: pl. miként befolyásolhatja a társadalmi státus és az anyagi helyzet az ellátáshoz való hozzáférést? Hogyan vezet a szegénység az ellátási szükségletek elhalasztásához? stb.
- 2). áros – vidék ellentétek a hozzáférésben: pl. milyen összefüggés az orvosok földrajzi megoszlása és a periférikus területeken élők ellátása között? Milyen különbségek tapasztalhatók a városi és vidéki népesség egészségmagatartásában? stb.
- 3). A szakpolitikai döntéshozatal szerepe a hozzáférés esélyeinek javításában: pl. milyen köz- és szakpolitikai intézkedésekkel lehet javítani az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférést? Az egészségpolitikán kívüli egyéb ágazati szakpolitikák – pl. oktatáspolitikai, szociálpolitika, gazdaságpolitika stb. – hogyan tudnak hozzájárulni a hozzáférés feltételeinek javításához? stb.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a K 119574 számú projekt támogatásával készült, amely a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alap finanszírozásában valósul meg.

JEGYZETEK / NOTES

1. A K119574 számú projekt a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alap finanszírozásában valósul meg 2016 – 2019 között. A kutatás résztvevői: Uzzoli Annamária (kutatásvezető), Bán Attila, Beke Szilvia, Kovai Cecília, Pál Viktor, Vitrai József.
2. Zalcz Gábor (szerk.): Etimológiai szótár. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 1024 old.
3. Norman Daniels (1982): Equity of Access to health care: some conceptual and ethical issues. The Milbank Memorial Fund Quarterly. 60(1). 51-81. old.
4. Margaret Whitehead (1992): The concepts and principles of equity and health. International Journal of Health Service. 22(3). 429-445. old.
5. Avedis Donabedian (1988): The quality of care: How can it be assessed? JAMA 260(12). 1743-1748. old.
6. Robert J. Maxwell (1992): Dimensions of quality revisited: from thought to action Quality in Health Care. 1(3). 171-177. old.
7. WHO (1994): Report of the WHO Working Group on Quality Assurance. WHO. Geneva.
8. Belicza Éva – Takács Erika – Boncz Imre (2004): Indikátorrendszer kialakítása az egészségügyi szolgáltatások értékelésére Orvosi Hetilap. 145(30). 1567-1572. old.
9. Gődény Sándor (szerk.) (2007): A klinikai hatékonyság fejlesztése az egészségügyben. Pro Die Kiadó, Budapest. 67 old.
10. Pro-Qaly (2016): Minőség az egészségügyben. <http://www.pro-qaly.hu/>
11. Tóth Gergely – Bán Attila. – Vitrai József – Uzzoli Annamária (2018): Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés szerepe az egészségyenlőtlenségekben – A szívizominfarktus-megbetegedések és -halálozások területi különbségei. Területi Statisztika. 58(4). 346-379. old.
12. Katona András – Márk László – Jambrik Zoltán (2015): Akut koszorúér-esemény vagy koronária intervenció. Szakorvosi tájékoztató és javaslatok. Pándy Kálmán Kórház. Gyula. 16 old.

13. Bárdos György – Kraiciné Szokoly Mária (2018): Egészség, életmód, egészségfejlesztés a felsőoktatás szemszögéből. Neveléstudomány. 2018/2. 17 p.
14. Belicza Éva – Lám Judit – Kósa István (2016): Az akut myocardialis infarctus főbb hazai ellátási jellemzői 2005-2009 között az EuroHOPE kutatás eredményei alapján. Orvosi Hetilap. 157(41). 1626-1634. old.
15. OEP–EOSZEF (2010): Az ST elevációval járó akut myocardialis infarctus diagnosztikája és kezelése. „Finanszírozási protokoll háttéranyaga”. Országos Egészségbiztosítási Pénztár Elemzési, Orvosszakértői és Szakmai Ellenőrzési Főosztály. Budapest. 78 old.
16. Uzzoli Annamária – Vitrai József – Tóth Gergely (2017): Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés területi egyenlőtlenségeinek vizsgálata az akut miokardiális infarktusz okozta halálozás adatainak felhasználásával. Egészségfejlesztés. 58(3). 7-17. old.
17. Tóth G. et al. 2018.
18. Nemzeti Szívinfarktus Regiszter 2019. (<https://ir.kardio.hu/ir/fooldal>)
19. Uzzoli Annamária – Beke Szilvia (2018): Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés egyenlőtlenségei Magyarországon. In: Fata Ildikó – Kissné Budai Rita (szerk.): Tudományos Mozaik 15. kötet. Tomori Pál Főiskola. Budapest. 155-164. old.
20. Az EKG-felvételen ST-elevációval járó akut miokardiális infarktusz az ún. STEMI, míg az NSTEMI AMI ST-elevációval nem jár (Becker-Merkely 2016).
21. MÉRTÉK Jelentés (2017): Fókuszterület: Szívinfarktus-ellátás. ÁEEK. Budapest.
22. <https://egeszsegugyihozzaferhetoseg.wordpress.com/>
23. Beke Szilvia – Uzzoli Annamária – Bán Attila – Pál Viktor – Vitrai József (2018): Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés területi egyenlőtlenségei – Békés megyei esettanulmány tapasztalatai. In: Fazekas István – Kiss Emőke – Lázás István (szerk.): Földrajzi Tanulmányok 2018. MTA DTB Földtudományi Szakbizottság. Debrecen. 207-209. old.
24. https://egeszsegugyihozzaferhetoseg.files.wordpress.com/2019/03/rovid_prezentacio.pdf

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

Feldolgozások

- Becker Dávid – Merkely Béla (2016): Akut coronariaszindróma ellátása – 2016. Orvosi Hetilap. 157(38). 1500-1506. old.
- Ember István – Tóth József – Pál Viktor (2013): Egészségföldrajz. Medicina Kiadó. Budapest. 513. old.
- Health Equity Report 2017. (<http://equity.bvsalud.org/2018/03/28/health-equity-report-2017/>)
- Michael Marmot (2015): The Health Gap: The Challenge of an Unequal World. Bloomsbury, London. 387 oldal.
- Orosz Éva – Kollányi Zsófia: Egészségi állapot, egészség-egyenlőtlenségek nemzetközi összehasonlításban. Társadalmi Riport 2016. 334-357. old.
- Richard Wilkinson – Kate Pickett (2010): The Spirit Level – Why Equality is Better for Everyone. Penguin Books. London. 409. old.

Jogszabályok:

1997. évi CLIV. törvény az egészségügyről

Internetes források:

<https://egeszsegugyihozzaferhetoseg.wordpress.com/>

<https://ir.kardio.hu/ir/fooldal>

<http://www.pro-qaly.hu/>

SZŰCS Diána
tanársegéd
Óbudai Egyetem

assistant lecturer
Óbuda University
 email: szucs.diana@kgk.uni-obuda.hu

HOGYAN TOVÁBB? MAGYAR ALMATERMESZTÉS A XXI. SZÁZADBAN

WHAT'S NEXT? APPLE GROWING IN THE XXI. CENTURY

ABSTRACT

Agriculture is a special industry with a lot of external influences that sometimes occur unexpectedly, so full rationalization is almost impossible. Weather is unpredictable, but can be adapted to. The volume of high processed products needs to be increased, while the lower value-added products and low processed products dominate in the Hungarian agrarian export. The problem with precision farming is that not all farmers can afford to use technology. The machines are expensive and require great economies of scale to use them. On the other hand, European agriculture consists of small or very small farms, which are often unable to provide viable income to farmers¹.

The year of 2018 has more and more highlighted the serious problems which are faced by apple farmers in Szabolcs. Buyers suppressed the purchase price of industrial apples, which the producers considered too low, because they would not have covered even the cost price. Negotiations have been conducted and demonstrated, but instantaneous fire-fighting is not an option. What processions led to the autumn apple crisis?

In the modern market economy, the focus of the production process is on the farmer who manages his own or rented land, relying heavily on the family's workforce. The main problem with the position of the individual farmer is that his market position is very weak in relation to other market participants and that he is unable to influence it or the price through his market position. The paper introduces the past transformation of the sector,

the possible directions for farmers' organization and development, which are absolutely necessary to lay the foundations for the way out.

Kulcsszavak: mezőgazdaság, hálózat, versenyképes mezőgazdaság, technológiai fejlődés, géppark, túlgépesített mezőgazdaság, magyar mezőgazdaság, mezőgazdasági termelés

Keynotes: agriculture, network, competitive agriculture, technology development, machinery park, over-mechanized agriculture, hungarian agriculture, agricultural production

1. Bevezetés

A 2018 évi őszi helyzet egyre inkább rávilágított arra, hogy a szabolcsi almatermelők komoly problémákkal küzdenek. A felvásárlók lenyomták az ipari alma felvásárlási árát, amit a termelők túlzóan alacsonynak tartottak, hiszen az önköltségi árat sem fedezte volna. Tárgyalásokat folytattak, demonstráltak, azonban a pillanatnyi tűzoltás nem jelent megoldást. Milyen folyamatok vezettek el az őszi almaválsághoz? A modern piacgazdaságban a termelési folyamat középpontjában a farmer áll, aki saját, illetve bérelt földjén gazdálkodik, túlnyomórészt a család munkaerő-kapacitására támaszkodva. Az egyénileg fellépő farmer helyzetében a fő probléma, hogy piaci pozíciója nagyon gyenge a piac többi résztvevőjéhez viszonyítva és nem képes semmilyen hatást gyakorolni arra, illetve azon keresztül az árakra².

A dolgozatban bemutatásra kerül az ágazat múltbeli átalakulása, a gazdák szerveződésének és fejlődéseinek lehetséges irányai, ami feltétlenül szükséges ahhoz, hogy megalapozza a szükséges lépéseket a kiúthoz.

2. A piaci környezet

Az Európai Unió almatermése az utóbbi években 12 millió tonna körül alakult, ami 1,5-2 millió tonnával több, mint amennyi a 2010-et megelőző időszakban volt, illetve amit az EU piaca fel tud venni. A növekedés döntően Lengyelország erőteljes fejlődésének tudható be, amely 4-4,5 millió tonnára növelte korábbi 2-2,5 millió tonnás termését, amivel mára piac- és ármeghatározóvá vált Európában³. Évről évre egyre kisebb a minőségi alma termésmennyisége és romlik a minősége is Magyarországon. Ennek egyik következménye, hogy a magyar almatermés közel kétharmada ipari alma, kevés gyümölcs jut a friss piacra. Az ültetvények korszerűsítése jelentősen előrelendítené a magyar almapiacot⁴. Az EU agrárgazdaságában kiemelkedő szerepet töltenek be a horizontális integrációk társadalmi intézményei

(szövetkezetek, termelői értékesítő szövetkezetek (TÉSZ), termelői csoportok) az agrárgazdaság termelőinek hálózatosodása⁵. Az együttműködési modellek alkalmazásával az agrárgazdaság termelői méretbeli hátrányait és piaci pozícióikat ellensúlyozandó közös kapacitásokat építenek ki, együttműködve közösen menedzselik az inputok beszerzését, a kapacitások felhasználását, az értékesítés csatornáit⁶.

Kormányzati tájékoztatások szerint az agráriumban a generációváltást nemzeti ügynek tekintik, jelentős összegekkel támogatják a fiatalokat abban, hogy a vidéki életet válasszák, amelynek elősegítésére több érdeképviselet bevonásával szakpolitikai programot dolgoztak ki. Segíteni kívánják termelőket a gazdasági és környezeti szempontból is fenntartható öntözéses gazdálkodás megvalósításában, az osztatlan földtulajdon rendezettsége érdekében törvénycsomagot készítettek elő, a kapacitásbővítést és hatékonyságnövelést továbbra is támogatni kívánják⁷.

Azoknak az országoknak a mezőgazdasága termel hatékonyabban és termékeivel versenyképesebb a nemzetközi piacokon, ahol a gépellátottság és a gépesítési színvonal is magasabb. A termelést és az ahhoz szükséges gépellátottságot a birtokstruktúra és a termelési szerkezet is befolyásolja. A kisebb, elaprózottabb birtoktesteken a gépek kevésbé képesek hatékonyan és jó kapacitáskihasználással termelni, mint a nagyobb tábla és birtokméretek esetén. Ez utóbbiaknál a gazdálkodás eredményei is magasabbak, amely lehetővé teszi a gépesítési színvonal gyorsabb emelését is. Magyarországon a statisztika 427.732 db gazdaságot tart nyilván (2017), amelyeknél az átlagos birtoknagyság 12,8 hektár/gazdaság. A magyarországi 4.670.000 hektár mezőgazdasági termőterületen a 357.000 egyéni gazdaság és 7.850 gazdasági szervezet osztozik: az egyéni gazdaságok 2.724.000 hektáron, a gazdasági szervezetek pedig 1.946.000 hektáron gazdálkodnak⁸.

A fejlett mezőgazdasággal rendelkező országok kisgazdasági struktúrájában többféle olyan, általában közös géphasználati, illetve beruházási forma alakult ki, amelyeknek legfőbb célja a rendelkezésre álló erőforrások ésszerű és hatékony felhasználásán keresztül, a költségek minimalizálása. Ezek az esetenként már több évtizede jól funkcionáló megoldások – mint a géptárolás, gépszövetkezet, gépkölcsönzés, bérvállalkozó és a gép- és gazdaságsegítő kör – eddigi működésük során egyértelműen igazolták, hogy nagymértékben hozzájárulhatnak a technikai erőforrások racionálisabb felhasználásához, egyaránt csökkentve a kapacitáshiányból vagy a túlgépesítésből származó hátrányokat⁹.

A magyar mezőgazdaságban egymással párhuzamosan meglévő jelenség a gazdaság szinten megnyilvánuló jelentős kapacitástöbblet és kapaci-

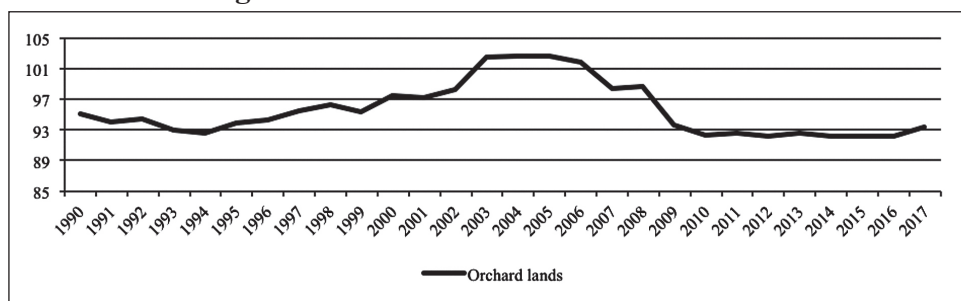
táshiány. Főként a kisebb üzemek eszközhasználata pazarló, bár minden üzemméret mellett jellemző az erőforrások alacsony szintű kihasználtsága. Ugyanakkor a kapacitáshiánnyal küzdő gazdaságok a szükséges erőforrásokat inkább bérszolgáltatás formájában szerzik be, mint valamely más együttműködési megoldás keretében¹⁰.

A mezőgazdasági termelés eredményét és jövedelmezőségét nagyban befolyásolja a termelők közötti együttműködés formája és hatékonysága¹¹. A termelők közötti együttműködés lehet informális (gépi bérszolgáltatás, kölcsönösségen alapuló munkavégzés, gépek eszközök kölcsönadása egymásnak, stb.) illetve formális (szövetkezetek, gépkörök, termelői szervezetek, gazdasági társaságok, szakmaközi szervezetek, terméktanácsok stb.). A bizalom az átalakuló gazdaságú országokban különösen fontos, ugyanis ezekben az országokban sokszor nem működik elég hatékonyan a jogrendszer, például a szerződések kikényszerítésének igen nagyok a költségei¹².

A hazai mezőgazdaság, köszönhetően az ország kedvező földrajzi adottságainak, igen hosszú múltra visszatekintő ágazat. Az ország legfontosabb mezőgazdasági termékeiből - főként szarvasmarhából, búzából és borból - a középkortól jelentős mennyiséget értékesített Közép- és Nyugat-Európa piacain¹³. Annak ellenére, hogy a kertészeti ágazatok jelentősége koránt sem akkora, mint a hosszú történelmi múltra visszatekintő gabonatermesztésé, rengeteg gazdálkodó mindennapi megélhetését jelenti, így nem mehetünk el szó nélkül mellette. Míg a gabonatermékek illetve az olajos magvak szinte közvetlenül értékesíthetőek, illetve tárolásuk is egyszerűbb, a zöldség- és gyümölcs termékek csak bizonyos része értékesíthető közvetlenül, a tárolásuk időtartama korlátozott, romlandóságuknak köszönhetően.

1. ábra: Gyümölcsös terület használat alakulása 1990-2017

1. Figure: Attendance orchard land 1990-2017

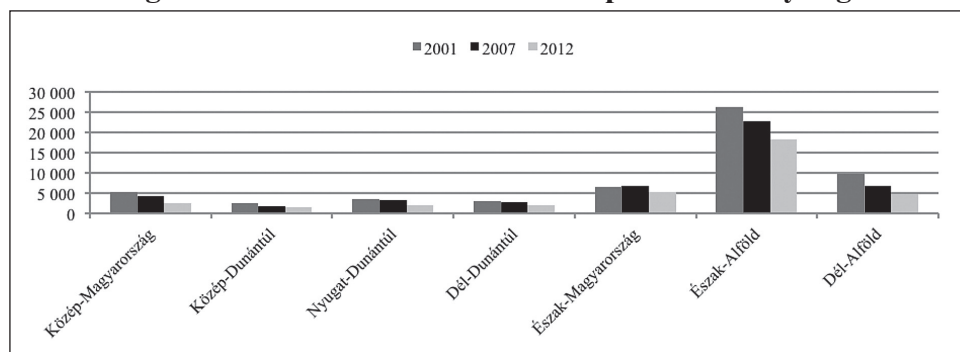

Forrás: KSH, saját szerkesztés

A 2001. évi teljes körű felmérést követően 2007, 2012 és 2017. években - összhangban az EU irányelvvel - négy gyümölcsfaj (alma, körte, őszibarack és kajszi-barack) ültetvényeinek összeírását hajtotta végre a KSH (1. ábra). A rendszerváltás idejére a gyümölcsfák jelentős része előregedett, újratelepítésükről nem gondoskodtak. Az EU-s csatlakozások megkezdését követően viszont megfigyelhető, hogy ugrásszerűen megnövekedett a gyümölcsösök száma, amely az új rezisztens fajták megjelenésének illetve a támogatások megjelenésének köszönhető¹⁴.

Az EU irányelveknek megfelelő összeírásoknak köszönhetően mára megfelelő statisztikai adatokkal rendelkezünk arra irányultan is, hogy a gyümölcsösök száma hogyan oszlik meg az országon belül (2. ábra). A gyümölcsösök több mint 75 százaléka az Észak- és Dél-Alföldi régióban található, ami a földrajzi adottságokat figyelembe véve természetesnek mondható¹⁵.

2. ábra: A gyümölcsösök országon belüli megoszlása
2. Figure: Number and area fruit tree plantations by region

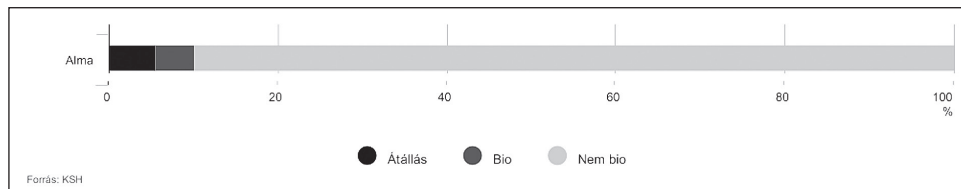

Forrás: KSH, saját szerkesztés

A 2017. évi összeírás számos szempont alapján kitért a gyümölcsösökre vonatkozóan, mint például biogazdálkodást folytatnak-e, milyen korú telepítéssel rendelkeznek, öntözhetőek-e a gazdaságok, rendelkeznek-e tároló vagy hűtőhelyiséggel, stb. Az összeírása során készült adatbázis alapján alátámasztja, hogy a magyar gazdaságok elenyésző hányada választotta az öko-gazdálkodás útját. A statisztikai adatok viszont azt is alátámasztják, hogy a gazdaságok jelentős része minősítés alatt áll, amely bizakodásra ad okot. Az öko-gazdálkodások gyümölcsfajonként is összesítésre kerültek az adatok, amelyekből az almaültetvényekre vonatkozó adatokat emeltem ki (3. ábra). A minősítés alatt álló és a biogazdálkodásként működő almaültetvények csupán 10% körüli értéket mutatnak az összes gazdálkodáshoz viszonyítva.

3. ábra: A biogazdálkodásba bevont területek (alma)

3. Figure: The proportion of organic farming areas (apples)

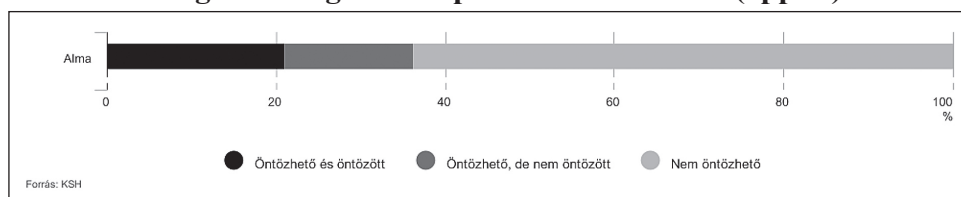
Forrás: KSH

Az öntözéses gazdálkodás fejlesztése kitörési lehetőséget jelenthet a gazdálkodóknak. Magyarország álláspontja az, hogy Európában a víztakarékos, hatékony technológiák elterjedése biztosíthatja a fenntartható fejlődési célok teljesülését. Hazánk képviselői szorgalmazzák a mezőgazdasági termelés biztonságának növelését szolgáló aszály-monitoring és aszály-előrejelző rendszerek kiépítését is¹⁶.

Az öntözési lehetőségeket a tavalyi évi összeírásnál gyümölcsfajonként is vizsgálták, amelyekből szintén az almaültetvényekre vonatkozó adatokat emeltem ki (4. ábra). Az ábra azt szemlélteti, hogy milyen lehetőségek vannak arra, hogy az ültetvények öntözhetősége biztosított legyen. Az összeírás adatai szerint kevesebb, mint 40%-ban öntözhetőek a magyar gyümölcsösök, amelyekből körülbelül 57%-ban váltak öntözhetővé a területek.

4. ábra: Öntözhetőség (alma)

4. Figure: Irrigation of plantations counties (apples)

Forrás: KSH

A tavalyi évi összeírás alapján megállapítható, hogy átlagosan országos szinten a gazdálkodók körülbelül a fele rendelkezik legalább középfokú szakképesítéssel. A statisztikai adatok alapján megállapítható, hogy a gazdálkodók jelentős hányada 60 év fölötti, így égető szükség van a fiatalok motiválására annak érdekében, hogy a magyar mezőgazdaságba bevonjuk őket. Kérdéseket vet fel, hogy ez az arány a szektorból hamarosan kilépő

idősebb generációból vagy a fiatalokból kerül-e ki. Fontos lenne, hogy az idősebb generáció tapasztalati tudását is átadja a fiataloknak, hogy a technológiai és szaktudással ötvözve elősegítsék a mezőgazdaság fejlődését. A szakképesítésen kívül további problémát jelent, hogy a betakarítási szezonban szükséges kézi munkaerő mára szinte teljesen eltűnt. A jelenlegi magyar foglalkoztatási helyzet a mezőgazdaságot is súlyosan érinti, így azok a gazdálkodók, aki nem dolgoztak a gazdaságuk modernizálásán, az idei szezonra komoly problémával néztek szembe, ugyanis a betakarításhoz a kézi munkaerő helyett már gépi bér munkát kellett igénybe venniük.

3. „Szabolcs aranya”

Magyarországon már 1930-ban tudatos almatermesztés kezdődött. Az ötvenes - hatvanas években, az állami gazdaságok idején 12.8 millió almafa volt az országban, a termelés ekkor közel a tízszeresére nőtt. A nyolcvanas évek világpiaci változásai miatt a hazai almatermesztés is bajba került, de az igazi válságot a szovjet export elvesztése okozta, ennek hatására itthon 40%-al kevesebb földterületen teremhetett alma. Az állami gazdaságokból magánbirtokok, vagy elhagyatott földek lettek. A szabolcsi területeken például szinte mindenki az almából élt, így egyértelművé vált, a megmaradáshoz magántermelőként új utakat kell keresni. A selejtes almából ipari vagy léalma lesz, ugyanakkor a különböző élelmiszeripari termékek miatt egyre több léalmára volt szükség, sok gazdának nem volt érdeke étkezési almát termelni, emiatt sok az előregedett ültetvény az országban¹⁷.

A magyar almatermesztés már mintegy 20 éve erőteljes visszaesést mutat (5. ábra). Az Európától való jelentős elmaradás és a negatív tendenciák oka, hogy a magyar almaültetvények mintegy fele korszerűtlen, amelyet alacsony technológiai és ráfordítási színvonal mellett művelnek, és mindössze 5 ezer hektár az igazán versenyképes ültetvény¹⁸.

A magyar almaültetvények jelentős része 30-50 éves fákkal, korszerűtlen fajtákkal, hagyományos technológiákkal, többnyire öntözés nélkül működik¹⁹. Kizárólag hazánkban ilyen magas az iparialma termelés (65-70%). Az EU átlagában ez az arány épp az étkezési alma termelését tükrözi, az ipari alma aránya csupán 30%-ra tehető.

Az elmúlt tíz év 26 Ft/kg léalmaátlagára azt tükrözi, hogy a piacnak a léalma ennyit ér, azonban a léalmát még ipari célú ültetvényeken sem lehet 25-30 forintos önköltség alatt megtermelni. Szakemberek véleménye szerint az lehet a megoldás, ha a gazdák az étkezési alma-termelést fejlesztenék, ugyanis abban is van 30%, ami csak sűrítvény előállítására alkal-

mas ipari alma. Elsősorban a gyengébb színvonalú ültetvények azok, ahol a léalma terem, ott pedig nagyobb a termésszabályozás is, hiszen nincs öntözés, nincs termésszabályozás, profi tápanyag-gazdálkodás és növényvédelem²⁰.

4. Anyag és módszer

A tanulmány egyrészt érinti az agráriumra- konkrétan az almatermelésre vonatkozó eddig megjelent magyar és nemzetközi irodalmat, különös tekintettel az agrár-specifikus területekre, az agrártermelők aktuális problémáira alapozva statisztikai adatokat és kérdőívet elemez, amely gazdák nehéz helyzetén történő átlendülés kezdetét jelentheti. Másrészt bemutatja a hálózatok fontosságát az agrárium területén. Felhívja a figyelmet az összefogás jelentőségére, amelyhez hozzájárulhat a nemzetközi gyakorlatban már működő modellek ismerete. A mezőgazdasági üzemek gépállományának vizsgálatára vonatkozóan mind a KSH által nyilvánosan elérhető statisztikai adatokat, mind a vizsgálat érdekében végzett empirikus kutatás elemzésére került sor. A kérdőív kérdései – többek között – a következő témaköröket érintették: iskolai végzettség, családi háttér, gépesítettség szintje, a gazdálkodás profilja, öntözés, biogazdálkodás, más gazdálkodókkal történő együttműködés, csoporttagság, elvárások egy gazdálkodókat tömörítő szervezettől.

5. Hálózatok az agráriumban

Versenyképes és fenntartható agráriumot úgy lehet elérni, ha a jelenleginél nagyobb teret kap az innováció, ha rendelkezünk az ehhez szükséges szaktudással, és ezeknek köszönhetően beruházásokkal korszerűsödik a szektor²¹. A magyar gazdálkodók többsége nem képes megfizetni a technológiát, de ez még kisebb probléma ahhoz képest, hogy nem is rendelkeznek azzal a tudással, amivel az új technológiákat adoptálni tudnák a gazdálkodásukba. Nagy problémát jelent továbbá, hogy a következő tíz év során nagyszámú idős gazdálkodó kilépése várható az ágazatból, miközben a fiatal és képzett munkaerő számára nem vonzó az agrárium az alacsony jövedelmek és presztízs miatt²².

A 2018. évi almaválságot követően rengeteg szakember hangot adott véleményének. Szakemberek véleménye szerint egy korszerű almaültetvény kialakítása nagy a kockázatot hordoz magában: 15-25 év a megtérülési idő és hektáronként 14-15 millió forintba kerül. Hűtőházzal, osztályozó-csomagolóval ez még újabb 10 millió forint az öntözést pedig nagyjából

hektáronként további 1 millió forinttal növelné a költségeket. A lengyelek ezt is szövetkezeti formában oldották meg. Szakemberek véleménye szerint a megoldást az jelenthetné, ha a gazdák rendelkezésére állna egy saját tulajdonú gyümölcsfeldolgozó üzem, így befolyásolhatnák az árakat. Egy átlagos feldolgozó beruházási költsége számítások szerint eléri az 1 millió eurót is, azonban a 25-26 ezer hektáros hazai almatermő terület jelentős része a leghátrányosabb régiók egyikében, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében található. Lengyelországban 4-5 falu gazdái szövetkeztek és építettek termelői gyümölcsfeldolgozó üzemeket, hűtőházakat és legalább 20 hektáros ültetvényekkel. A magyar almáskertek átlagtermése az elmúlt 3 év átlagában hektáronként 15,6 tonna volt, míg a lengyeleknél ez 34,6 az olaszoknál 50 tonnát ért el. Csakhogy a korszerűsítés, a nagyobb étkezési alma arány is újabb gondok forrása lenne, hiszen a hazai fogyasztás minden marketing erőfeszítés ellenére sem haladta meg az évi 200-250 ezer tonnát. Ha a feldolgozóipari kapacitás nem követné a termelés bővülését, a gazdák rosszul járnának, hiszen az almaexport jelentős növelésére nem sok esély van a lengyelek mellett²³.

Meg kell nézni, mit csinál a többség, vagyis az összes EU-s tagállam, amely fejlett almatermesztéssel rendelkezik. Olaszország, Németország, Ausztria, Hollandia étkezési almát állít elő, és az előállítás során keletkező 20-30 százalék ipari hányad lesz a léalma. Nekik ez melléktermék, ezért nem érzékenyek a léalma árára, hiszen az étkezésié a meghatározó – ez adja az árbevétel 90-95 százalékát –, így nem élik meg katasztrófaként, ha 26 Ft/kg az előbbi ára. Nálunk az olyan gazdaságokban, ahol csak léalma keletkezik, érthetően nagy az árérzékenység. A támogatások tartották fenn ezeket az ültetvényeket, konzerválták a versenyképtelen szerkezetet. Olyan pályázati rendszer kellene, amely gyors, hatékony, élhető, a korszerű termelést folytató gazdálkodókra és a korszerű ültetvényekre koncentrál²⁴. Más szektorokban az üzletemberek már tapasztalják, hogy összefogás, szerveződés, és tapasztalatcsere nélkül szinte esélytelen az életben maradásuk, így rendkívül fontos lenne, hogy a mezőgazdaságban is végre öntudatra ébredjenek a gazdák: együtt kell működniük, ha környezettudatosan és hatékonyan szeretnének termelni. Magyarország mezőgazdasága továbbra sem versenyképes, azonban ha azzá szeretne válni, szemléletváltásra van szükség annak érdekében, hogy a 2020 utáni időszak támogatásaival a lehető legjobban tudjon gazdálkodni. A támogatások megfelelő kiaknázása hozzájárulhat ahhoz, még mindig nem késő, hogy a magyar agrárium a saját lábán boldoguló, versenyképes ágazattá fejlődhessen és akkor is az maradjon, ha a támogatások már nem állnak rendelkezésre²⁵.

Annak érdekében, hogy az egyéni, kulturális tényezőket meg tudjuk változtatni, kiemelten fontos annak hangsúlyozása, hogy miért éri meg egy térség vállalatainak egymással együttműködni, és a versengő magatartás helyett a kooperációt választani. Szükséges az információk és a releváns tudás megosztása, éppúgy, mint a tárgyi eszközök és esetleges más erőforrások közös használatának megteremtése, hiszen a helyi vállalkozók előnyhöz juthatnak, erőforrásaik egyesítésével versenyképesebbek lesznek, könnyebben tudnak fellépni a külső piacok felé, másrészt kapacitásaikat együttesen felhasználva olyan tevékenységeket is el tudnak látni, amelyekre egyedül nem nyílna lehetőségük. Az együttműködések ösztönzése során további előnyt jelenthet, ha a köz-, magán- és civil szféra együttesen vállal szerepet adott egy gazdasági tevékenység megvalósításában²⁶.

A keresletorientált hálózatosodás mellett azonban továbbra is igen nagy a tere a kínálat vezérelt piaci jelenlétnek. Különösen igaz ez a mezőgazdasági kistermelőkre, akiknél a lokális adottságok és a korlátozott erőforrások a leginkább meghatározóak. Ennek az oknak tudható be az, hogy az Európai Unióban a mai napig kiemelkedő szerepet töltenek be a horizontális integrációk társadalmi intézményei (szövetkezetek, termelői értékesítő szövetkezetek (TÉSZ), termelői csoportok) az agrárgazdaság termelőinek hálózatosodásában²⁷. Külföldön már egyre többen felismerik, hogy az ilyen együttműködési modellek alkalmazásával az agrárgazdaság termelői méretbeli hátrányaikat és piaci pozícióikat ellensúlyozandó közös kapacitásokat építhetnek ki, együttműködve közösen menedzselhetik az inputok beszerzését, a kapacitások felhasználását, az értékesítés csatornáit.

Sokan, sok helyen foglaltak állást, adtak megoldási javaslatokat arra, hogyan lehet a jövőben elkerülni az ideihez hasonló helyzetet, vagyis azt, amikor a piac által sem indokolt alacsony áron akarják felvásárolni a feldolgozók a léalmát. Egy termelői tulajdonú feldolgozó, amelyet hozzáértő menedzsment irányít, működhet úgy is, mint egy TÉSZ, tehát a tulajdonosaival szemben nonprofit módon, vagyis nem azzal a céllal, hogy minél nagyobb profitot képezzen, hanem úgy, hogy amikor drágán értékesíti a sűrítményt, akkor magasabb árat fizet a termelőnek az alapanyagért, amikor olcsóbban, akkor pedig értelemszerűen kevesebbet. Azt azonban tudni kell, hogy önmagában egy feldolgozó nem elég arra, hogy a hazai léalmahelyzet megoldódjon. Szervezetten kellene körülötte megszervezni az alapanyag-ellátást, annak az inputfinanszírozásával, szaktanácsadásával együtt²⁸.

6. Kvantitatív kutatás²⁹

Kvantitatív kutatásként egy online kérdőíves megkérdezést készült, amely segítségével, a válaszadók véleménye alapján a felállított hipotézis alátámasztására, illetve elvetésére kerül sor. A mintavétel során a sokaságot azok a gazdálkodók jelentették, akik a mezőgazdasági termelésben érdekeltek, jelentse az akár a teljes munkaidejük színhelyét, akár csupán napi néhány órás elfoglaltságot. A minta meghatározásakor a 150-200 válaszadó volt a cél, amelynek meghatározása nem véletlen mintavételi technikával történt. Az adatgyűjtés során alkalmazott kérdőív a Google Kérdőív készítő segítségével került összeállításra, amely a közösségi média adta lehetőségek kombinálásával történt, a gyors és nagyobb számú válaszok elérése érdekében. A kérdőívet 201 gazdálkodó töltötte ki, amely az adattisztítást követően sem változott. A mintavétel során a célcsoport a magyar agráriumban dolgozók voltak, ehhez mérten a minta nem reprezentatív.

7. Hipotézisek és vizsgálatuk

- H1: A magyar mezőgazdaság túlgépesített, tekintve a gazdálkodások méretét
- H2: A magyar gazdaságok méretük és árbevételük alapján nem tudnak versenyképesek lenni

A magyar mezőgazdaságot napjainkban 159.000 db saját motoros erőgép szolgálja, ezek közül 120.160 db a traktorok és 10.770 db a gabonakombájnok száma (5. ábra).

A termelést szolgáló 120.160 db-os traktorpark 82,4%-a üzemel az egyéni gazdaságokban, 17,6%-a található a gazdasági szervezeteknél. Magyarországon éves átlagban 3.200 db új beszerzésű traktor áll munkába, A traktorok több mint 40%-a az egyéni gazdaságokban és közel 22%-a gazdasági szervezetekben 20 évnél idősebb. A traktorpark technikai korszerűsítése tekintetében az is kedvezőtlen, hogy az évente beszerzésre kerülő új traktoroknak, mintegy 50%-a alacsony árfekvésű, de kevésbé korszerűnek mondható MTZ vagy Belorusz modellekből áll.

A magyar mezőgazdaságban a második legfontosabb kulcsgépek a gabonakombájnok. Jelenleg 10.770 gabonakombájn végzi az aratandó növények betakarítását az országban. Ezeknek közel 69%-a az egyéni gazdaságokban, 31%-a a gazdasági szervezetekben üzemel. Az évente beszerzésre kerülő új kombájnok a legkorszerűbb európai színvonalat képviselik. Az egyéni gaz-

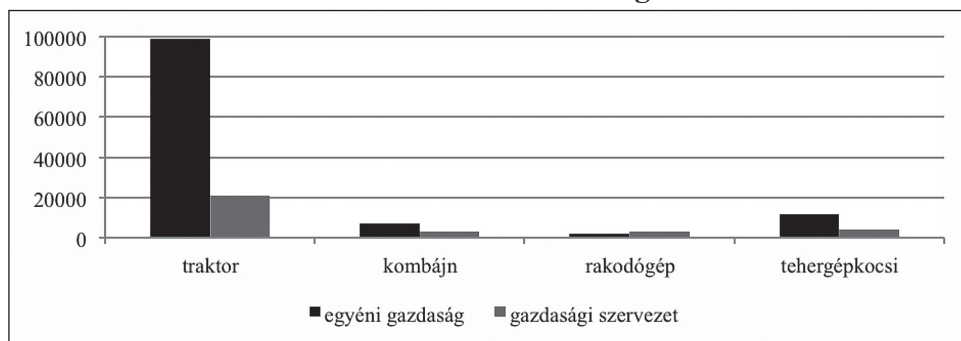
daságokban, a kombájnnak 30%-a, a gazdasági szervezeteknél 11%-a idősebb csak 20 évesnél.

A KSH felmérése szerint 5.000 db magajáró rakodógép dolgozik a mezőgazdaságban, ennek 40%-a az egyéni gazdaságokban 60%-a pedig a gazdasági szervezetekben. A kisebb 3 tonna alatti emelőképeségű változatok vannak többségében, kedvező ugyanakkor, hogy évente átlagosan 8-10 %-os a megújulási rátájuk és 73%-ban a mezőgazdaságban jobban kihasználható, sokoldalúbb teleszkópos változatok kerülnek beszerzésre.

A tehergépkocsi park a rendszerváltás után felére csökkent az utóbbi időben 15.600-15.800 db körül stabilizálódni látszik. Ezeknek mintegy egyharmada üzemel a gazdasági szervezetekben, kétharmada az egyéni gazdaságokban. A kisebb (árubeszerző, kiszolgáló) tehergépkocsik vannak köztük többségben. Ennek oka lehet az is, hogy a nagyobb teherbírású terepjáró tehergépkocsik ára igen magas, ezért is részesítik előnyben a gazdaságok a traktoros-pótkocsi szállításokat³⁰.

5. ábra: A főbb mezőgazdasági gépek megoszlása az egyéni gazdaságok és gazdasági szervezetek között

5. Figure: Distribution of the main agricultural machinery between individual farms and business organizations

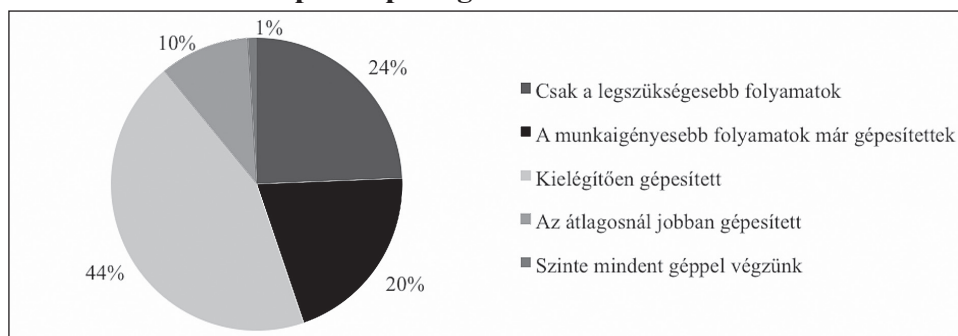
Forrás: KSH, saját szerkesztés

A hipotézis alapja az, hogy bármennyire is lehetőségük van a magyar gazdáknak különböző EU-s vagy hazai támogatásokhoz hozzájutnia, a felaprózódott földterületekből és az eltérő fejlettségű gépparkból adódóan egyedül nehezebb a boldogulás, mint ha összefognának, csoportként gondolkoznának, és annak megfelelően működnenek. A gazdálkodásuk gépesítettségét tekintve (6. ábra) a kérdőívet kitöltők majdnem egynegyede azt válaszolta, hogy csak a legszükségesebb folyamatok gépesítettek, egyötödük esetében

a munkaigényesebb folyamatok már gépesítettek. A válaszadók 44%-a azt nyilatkozta, hogy kielégítően gépesített a gazdaságuk, 10% szerint az átlagosnál gépesítettebb a gazdaságuk illetve 1% szerint szinte mindent géppel végeznek.

6. ábra: A gépesítettség szintje a kutatásban részt vevő válaszadók szerint

6. Figure: The level of mechanization according to the respondents participating in the research

Forrás: saját forrás, saját szerkesztés

Közgazdasági értelemben a technológia lassú elterjedése nem csak a többletberuházás-igénnyel magyarázható. További elterjedését részben célzott támogatással részben a környezettudatos gazdálkodás további kiemelt támogatásával lehetne elősegíteni, de az adózási rendszeren keresztüli, közvetett mezőgazdasági innovációpreferálás is segíthetne³¹.

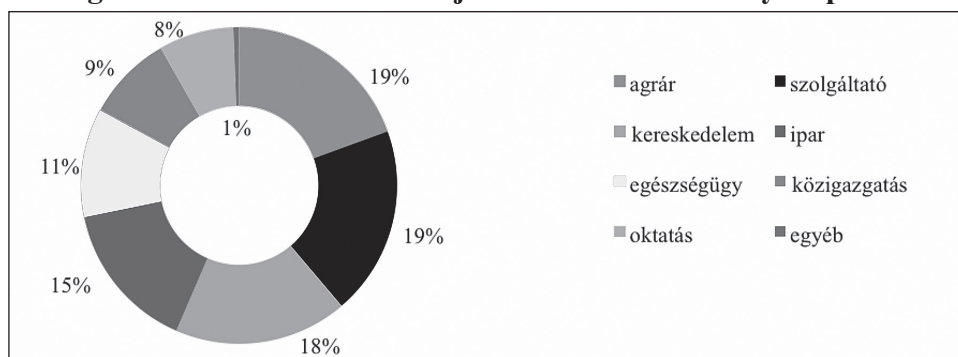
Zahalka (2010) véleménye szerint a precíziós növénytermelés közgazdasági összefüggéseinek vizsgálatának kiemelt szerepet kell kapnia a jövőben, elsődlegesen üzemgazdasági szinten vizsgálva a kérdéskört. A makro- és üzemgazdasági összefüggések feltárása elvezethet a kapcsolódó iparágak szereplői feladatainak tisztázásához. Az említettek mellett az innovációs folyamat finanszírozási anomáliái is feltárhatóak³².

A precíziós növénytermelés magyarországi elterjedtségének vizsgálatával kapcsolatban megállapítható az eddigi tapasztalatok alapján, hogy a precíziós technológia több elemét alkalmazók aránya Magyarországon sem haladhatja meg a gazdaságok 5%-át. A folyamat még valahol a korai alkalmazók/bevezetők szakasza elején tart. A lassú elterjedés okai között az oktatás és szaktudás hiányát, mint gátló tényezőt is meg kell említeni³³.

A precíziós technológia akkor fog nagyobb mértékben elterjedni, ha a termelők elfogadják, hogy nem minden esetben kell az „önálló gazdaságra” törekedni. A szaktanácsadáson alapuló szolgáltatás igénybevétele vagy a közös géphasználati formák kialakítása feltételezi, hogy a szereplők között megfelelő mértékű bizalom alakult ki³⁴.

A kérdőíves kutatás adatai azt tükrözik, hogy a válaszadók többsége a mezőgazdasági tevékenységre, mint kereset-kiegészítésre tekint. A válaszadók 37,8%-a nő, 62,2%-a férfi volt. A kérdőívet kitöltők közel 85%-a rendelkezik főállással, amelyből 80%-uk nem az nem az agráriumban tevékenykednek (7. ábra).

7. ábra: A válaszadók által megjelölt főállás-szektorok megoszlása
7. Figure: Distribution of main job sectors indicated by respondents

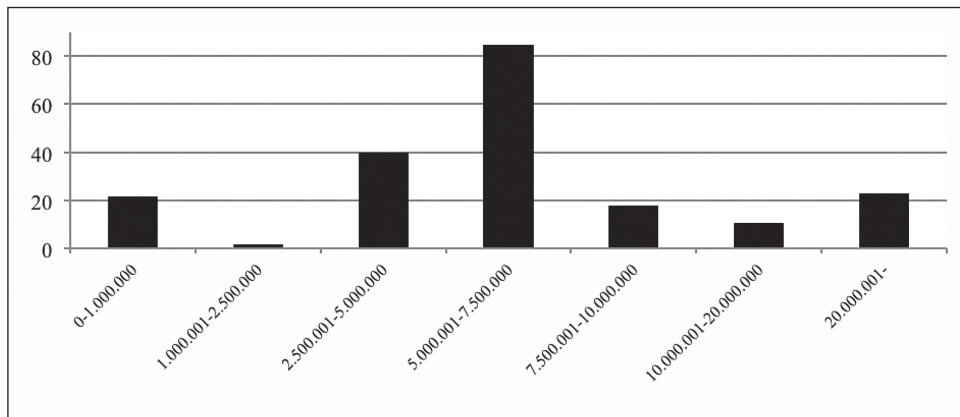
Forrás: saját forrás, saját szerkesztés

Korábban végzett kutatások becslő számításai szerint 20 millió forint éves árbevétel felett képződik olyan volumenű jövedelem, amely megteremtheti az önálló gazdálkodás feltételrendszerét. Ezt az árbevétel-küszöböt a gazdaságok több mint háromnegyede (77%) nem lépi át, mindösszesen 15%-uk felel meg ennek a „kritériumnak”³⁵.

A kérdőívre érkezett válaszok adatai a fenti állítást támasztják alá, ugyanis a válaszadók közel 89%-a nyilatkozott úgy, hogy árbevételük nem éri el a 20 millió Ft-ot (8. ábra), sőt 83%-uk még a 10 millió Ft árbevételt sem. Ez azt jelenti, hogy amennyiben egy családon belül két fő is foglalkozik mezőgazdasági tevékenységgel, akkor a két gazdálkodó együttesen sem érik el a 20 millió Ft-os árbevételt, azaz a korábbi becslő kutatások szerint nem tudják megteremteni a gazdaságosan működő önálló gazdálkodást.

8. ábra: A kérdőív kitöltésében részt vevő gazdálkodók éves árbevételeinek megoszlása

8. Figure: Distribution of the annual sales revenue of the farmers participating in the questionnaire

Forrás: saját forrás, saját szerkesztés

8. Összegzés

Az ipari forradalomig az értékteremtés és a foglalkoztatás alapján domináns nemzetgazdasági ág volt a mezőgazdaság. Ma már a fejlett országokban a GDP-nek mindössze néhány százalékát adja, kicsi az agrárszektor által előállított érték, hasonlóan alacsony az agrár-foglalkoztatottság. Miközben a legtöbb termék és szolgáltatás előállítását csak érintőlegesen befolyásolja a természeti környezet, addig az agrárszektor teljesítményére erősen hat az időjárás. Termékeinek egy része romlandó, az ilyen áru ciklikusan jelenik meg a piacon. A termelési ciklus elég hosszú, emellett rugalmatlan, mivel szorosan kötődik az ingatlanokhoz (földhöz, mezőgazdasági épületekhez), s így igen nehéz a termelést optimalizálni a termelési tényezők mozgásával³⁶.

A kérdőíves kutatás alátámasztotta a hipotéziseket, mind az eladási statisztikák, mind a kérdőívet kitöltő válaszadók azt igazolják, hogy túlgépesített a magyar agrárium. A mezőgazdaság teljesítménye, piac- és versenyképessége az ökológiai adottságok mellett nagymértékben függ az általa használt termelő alapok (biológiai, kémiai, műszaki, humán stb.) minőségétől és mennyiségétől. Azon országok mezőgazdasága tud hatékonyabban és versenyképesebben termelni, ahol ezek az alapok magasabb szinten állnak rendelkezésre és kihasználásuk magasabb szinten alakul³⁷.

A precíziós technológiához szükséges feltételrendszer kialakításán folyamatosan dolgoznak a szakemberek és a kormányzat: beindult a fiatal generáció oktatása és bevonása a szektorba, támogatják a mezőgazdasági gépvásárlásokat és a biogazdálkodásra történő áttérést vagy említhetnénk az öntözött területek növelésének támogatását. Egy dolog azonban még továbbra is hiányzik. A felaprózott birtokrendszer és a kisméretű gazdaságok nem teszik lehetővé, hogy a precíziós gazdálkodás adta lehetőségeket a magyar gazdák ki tudják aknázni. Ellentmondás fedezhető fel a gépvásárlások tekintetében. Támogatások állnak rendelkezésre a géppark fejlesztésére, azonban ahhoz, hogy a tálcán kínált technológiát alkalmazni tudják, nincs szükség ilyen méretű gépparkra, mondhatni a magyar mezőgazdaság túlgépesített, de nem elég hatékony³⁸.

Századunk egyik legnagyobb felismerése a hálózatalméletek elsajátítása lehet. Számos publikációt találhatunk a szakirodalomban az általános elméletektől az egyes szakterületekig, azonban a legtöbb esetben még mindig elméleti síkon léteznek a hálózatok. A nagy technológiai felfedezések mellett az emberi kapcsolatok háttérbe kerültek, az emberek kevésbé bíznak egymásban, így a hálózatalméletek gyakorlati térhódítása mellett a másik nagy kihívás várhatóan a bizalom megerősítése lesz³⁹.

A 2018-as év őszi almaválsága ismételten felhívta a figyelmet arra, hogy égető szükség van a magyar almatermelésben a termelési módszerek gyökeres megváltoztatására, amit a 2019 tavaszán bekövetkezett fagykár csak tetőzött. A változásra pedig nem csupán a géppark közös használatában, hanem az időjárás viszonyaitól való kiszolgáltatottságban (fagy, jég, aszály) és a megtermelt gyümölcsök tárolásában (hűtés, tárolás) is szükség van. A fiatalok szektorba történő integrálása elindul, azonban hiába lesznek alkalmasak a legmodernebb technológiák elsajátítására, ha nem lesz hol alkalmazni azokat. Egy szó, mint száz, nem várhatunk tovább, ha nem történik rövid időn belül változás, nem lesz többé magyar alma.

JEGYZETEK / NOTES

1. Szűcs D. (2017) Factors influencing the rational production in the Hungarian agriculture - Symposium for Young Researchers
2. [NCR (1993)]
3. Nemzeti Agrárkamara, <http://www.nak.hu/nyitolap/2-uncategorised/2459-alma-termektanacs-az-elmult-tiz-ev-legnagyobb-termese-varhato>, Letöltve: 2018.10.15.
4. MTI (2019.02.22) <http://nak.hu/agazati-hirek/videkfejlesztes/161-gazdasag-fejlesztes/98830-a-videk-jovoje-a-fiatal-gazdak-kezeben-van>, Letöltve: 2019. március 10.
5. Gazdag, L. (2003). Agrárgazdaság: a hatékonyság kérdése és a modernizáció. GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM, 2003(2), 40-66.
6. Varga, J. és Csiszárik-Kocsir Á. (2015): Versenyképességi átrendeződés Közép-Kelet Európában, fókuszpontban a V4 országok, Kárpát-medencei versenyképesség - 6. Báthory – Brassai Konferencia Kötete, Óbudai Egyetem, 2015. május 27.-28., 316.-335. old.
7. agrarunio.hu: Kritikus az almatermesztés helyzete, 2018.09.09, <https://www.agrarunio.hu/hirek/4446-kritikus-az-almatermesztes-helyzete>, Letöltve: 2018.10.22.
8. Hajdú J. (2018.09.10) A magyar mezőgazdaság gépesítési színvonala, <https://agrarium7.hu/hirek/1329-a-magyar-mezogazdasag-gepesitesi-szinvonala>, Letöltve: 2019.03.09.
9. Takács I. (2000): Gépkör – jó alternatíva? Gazdálkodás. 44 (4), pp. 44–55. Takács I. (szerk.) (2017): Az együttműködési attitűdök gazdasági-társadalmi hatótényezői az Észak-magyarországi Régióban működő kkv-kban. Az OTKA és a Károly Róbert Főiskola támogatásával. Gyöngyös, p. 190.
10. Baranyai Zs. – N. Tóth Zs. - Vinogradov Sz. - Kovács Z. - Vásáry M. (2014): Van-e létjogosultsága a géphasználati együttműködéseknek a magyar mezőgazdaságban? – Üzemek géphasználati jellemzőinek elemzése, Károly Róbert Főiskola Gyöngyös - XIV. Nemzetközi Tudományos Napok
11. T. György K. – Takács I. (2003): Az üzemméret és a tőkehatékonyság összefüggései, a hatékonyságnövelés néhány alternatívája. In: Szűcs István (szerk.): Birtokviszonyok és mérethatékonyság. Budapest: Agroinform Kiadó, pp. 99–167.
12. Baranyai Zs. – Szabó G. G. (2017) A termelői szövetkezés–együttműködés gazdasági-társadalmi feltételei és akadályai a magyar mezőgazdaságban – az nkfi alap (otka) K105730. sz. kutatási téma legfőbb empirikus eredményei és

- következtetései in: A szövetkezés–együtműködés akadályai, feltételei és fejlesztési lehetőségei a magyar élelmiszer-gazdaságban, Agroinform Kiadó
13. Szűcs D.: Magyarország mezőgazdaságának történelmi áttekintése – Vállalkozásfejlesztés a XXI. században, 2017.
 14. Szűcs D. (2017) Factors influencing the rational production in the Hungarian agriculture - Symposium for Young Researchers
 15. Szűcs D. (2017) Factors influencing the rational production in the Hungarian agriculture - Symposium for Young Researchers
 16. agrárszektor.hu: Phil Hogan – Két új irány jöhet az Uniós pénzosztásban, 2017.10.03., <https://www.agrarszektor.hu/europai-unio/phil-hogan-ket-uj-irany-johet-az-unios-penzosztasban.8989.html> Letöltve: 2017.10.04.
 17. Magyar Média Mecenatura: A magyar alma, 2012. http://mecenatura.media-tanacs.hu/adatlap/295/A_magyar_alma, Letöltve: 2018.10.22.
 18. agrárszektor.hu: Ha így megy tovább, eltűnik a szuper magyar alma, 2017. 07.27., <https://www.agrarszektor.hu/noveny/ha-igy-megy-tovabb-eltunik-a-szuper-magyar-alma.8331.html>, Letöltve: 2018.10.15.
 19. Népszava: Hiába tiltakoznak a magyar gazdák, elvesztették az almacsatát, https://nepszava.hu/3006575_hiaba-tiltakoznak-a-magyar-gazdak-elvesztettek-az-almacsatat, Letöltve: 2018.10.15.
 20. agrárunio.hu: Kritikus az almatermesztés helyzete, 09.09.2018., <https://www.agrarunio.hu/hirek/4446-kritikus-az-almatermesztes-helyzete>, downloads: 22.10.2018.
 21. agrárunio.hu: Kritikus az almatermesztés helyzete, 09.09.2018., <https://www.agrarunio.hu/hirek/4446-kritikus-az-almatermesztes-helyzete>, downloads: 22.10.2018.
 22. Szűcs D. – Nagy E. (2018) Apple crisis versus Karinyth's six steps - Symposium for Young Researchers
 23. Népszava: Hiába tiltakoznak a magyar gazdák, elvesztették az almacsatát, https://nepszava.hu/3006575_hiaba-tiltakoznak-a-magyar-gazdak-elvesztettek-az-almacsatat, Letöltve: 2018.10.15.
 24. agrárunio.hu: Kritikus az almatermesztés helyzete, 09.09.2018., <https://www.agrarunio.hu/hirek/4446-kritikus-az-almatermesztes-helyzete>, downloads: 22.10.2018.
 25. Szűcs D. – Lazányi K.: Bizalmi kapcsolatok a mezőgazdaságban - Vállalkozásfejlesztés a XXI. században, 2018.
 26. Buzás, N. (2000). Klaszterek: kialakulásuk, szerveződésük és lehetséges megjelenésük a Dél-Alföldön. *Tér és Társadalom*, 14(4), 109-123.
 27. Lazányi, K., Bilan, J., Baimakova, K (2017). Do people in collectivist cultures trust each other more? – Comparative analysis of Hungarian and Russian

- students in business higher education. The Monitoring of Public Opinion: Economic and Social Changes Journal. In Press.
28. agrarunio.hu: Kritikus az almatermesztés helyzete, 09.09.2018., <https://www.agrarunio.hu/hirek/4446-kritikus-az-almatermesztes-helyzete>, downloads: 22.10.2018.
29. Szűcs D. – Nagy E. (2019) The situation of the agricultural machinery park – Too much or too less
30. Hajdú J. (2018.09.10) A magyar mezőgazdaság gépesítési színvonala, <https://agrarium7.hu/hirek/1329-a-magyar-mezogazdasag-gepesitesi-szinvonala>, Letöltve: 2019.03.09.
31. Vásáry M. (2008): A közvetlen támogatások műszaki fejlesztésére gyakorolt hatásának értékelése a hazai tapasztalatok alapján. In: Takács I. (szerk.:) Műszaki fejlesztési támogatások közgazdasági hatékonyságának mérése. Szent István Egyetemi K. Gödöllő. 103-117 pp.
32. T. György K. (2011) A precíziós növénytermelés közgazdasági összefüggései, Szaktudás Kiadó Ház Zrt., Budapest, ISBN 978-963-9935-76-1
33. Pecze Zs. (2008): Az IKR Zrt. Precíziós gazdálkodási rendszere. In: Gazdaságilag optimális környezetkímélő hibrid alkalmazást célzó folyamatszerkezési, irányítási és alkalmazási programok kifejlesztése. (szerk.: Takácsné György K.). Szent István Egyetemi K. Gödöllő. 2008. 103-118. pp.
34. Popp J. – Griffin T. – Pendergrass E. (2002): How Cooperation May Lead to Consensus Assessing the Realities and Perceptions of Precision Farming in Your State. Journal of American Society of Farm Managers and Rural Appraisers. 65. (1) 26-31 pp.
35. Baranyai Zs. – Szabó G. G. (2017) A termelői szövetkezés–együttműködés gazdasági-társadalmi feltételei és akadályai a magyar mezőgazdaságban – az nkfi alap (otka) K105730. sz. kutatási téma legfőbb empirikus eredményei és következtetései in: A szövetkezés–együttműködés akadályai, feltételei és fejlesztési lehetőségei a magyar élelmiszer-gazdaságban, Agroinform Kiadó
36. Madár I.: Agrárpolitika. Kézirat. BKÁE, Gazdaságpolitika Tanszék, 2001.
37. Hajdú J. (2018.09.10) A magyar mezőgazdaság gépesítési színvonala, <https://agrarium7.hu/hirek/1329-a-magyar-mezogazdasag-gepesitesi-szinvonala>, Letöltve: 2019.03.09.
38. Szűcs D. – Nagy E. (2019) The situation of the agricultural machinery park – Too much or too less
39. Szűcs D.: Fenntartható vagy ökológiai mezőgazdaság? Ma már nem lehetőség, kötelező! - Vállalkozásfejlesztés a XXI. században, 2018.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Baranyai Zs. – Szabó G. G. (2017) A termelői szövetkezés–együttműködés gazdasági-társadalmi feltételei és akadályai a magyar mezőgazdaságban – az nkfi alap (otka) K105730. sz. kutatási téma legfőbb empirikus eredményei és következtetései in: A szövetkezés–együttműködés akadályai, feltételei és fejlesztési lehetőségei a magyar élelmiszer-gazdaságban, Agroinform Kiadó
- Baranyai Zs. – N. Tóth Zs. - Vinogradov Sz. - Kovács Z. - Vásáry M. (2014): Van-e létjogosultsága a géphasználati együttműködéseknek a magyar mezőgazdaságban? – Üzemek géphasználati jellemzőinek elemzése, Károly Róbert Főiskola Gyöngyös - XIV. Nemzetközi Tudományos Napok
- Gazdag, L. (2003). Agrárgazdaság: a hatékonyság kérdése és a modernizáció. *GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM*, 2003 (2), 40-66.
- Hajdú J. (2018.09.10) A magyar mezőgazdaság gépesítési színvonala, <https://agrarium7.hu/hirek/1329-a-magyar-mezogazdasag-gepesitesi-szinvonala>, Letöltve: 2019.03.09.
- Husti I. (2008): A hazai agrárinnováció lehetőségei és feladatai. Bulletin of the Szent István University Special Issue. Part I. Gödöllő. 605-616 pp.
- Kalmár S. (2009): A precíziós gazdálkodás terjedésének vizsgálata. *Gazdálkodás*. 53. (6) 609-611 p.
- Lazányi, K. (2005): Precíziós mezőgazdasági üzemek stratégiája, In: Lazányi J (szerk.) Fenntartható homoki gazdálkodás megalapozása a Nyírségben. pp. 336-379.
- Lazányi, K., Bilan, J., Baimakova, K (2017). Do people in collectivist cultures trust each other more? – Comparative analysis of Hungarian and Russian students in business higher education. *The Monitoring of Public Opinion: Economic and Social Changes Journal*. In Press.
- Mohamed Zs. – Takács Sz. – Szűcs I. – Bede – Szőke É. (2010): Effects of agricultural research & development on the GDP of EU member states. *Gazdálkodás*. 54.24. Special Issue 2-15. p.
- Madár I.: Agrárpolitika. Kézirat. BKÁE, Gazdaságpolitika Tanszék, 2001.
- Mezgár I, Kovács L.Gy., P. Paganelli: Co-operative production planning for small- and medium-sized enterprises, *Int. J. Production Economics* 64 (2000) 37-48
- Pecze Zs. (2008): Az IKR Zrt. Precíziós gazdálkodási rendszere. In: Gazdasági-lag optimális környezetkímélő hibrid alkalmazást célzó folyamatszervezési, irányítási és alkalmazási programok kifejlesztése. (szerk.: Takácsné György K.). Szent István Egyetemi K. Gödöllő. 2008. 103-118. pp.
- Pecze Zs. (2009): Precíziós gazdálkodási rendszer. *IKM Magazin*, Bábolna, 2009 nyár, 29. p.

- Popp J. – Griffin T. – Pendergrass E. (2002): How Cooperation May Lead to Consensus Assessing the Realities and Perceptions of Precision Farming in Your State. *Journal of American Society of Farm Managers and Rural Appraisers*. 65. (1) 26-31 pp.
- Porter, M. E. (1996). Competitive advantage, agglomeration economies, and regional policy. *International regional science review*, 19(1-2), 85- 90.
- Szűcs D.: Magyarország mezőgazdaságának történelmi áttekintése In: Csiszárík-Kocsir, Ágnes (szerk.) *Vállalkozásfejlesztés a XXI. században: VII. tanulmánykötet*, Budapest, Magyarország: Óbudai Egyetem Keleti Károly Gazdasági Kar, (2017) pp. 580-601. , 22 p.
- Szűcs D. (2017) Factors influencing the rational production in the Hungarian agriculture - Symposium for Young Researchers
- Szűcs D. – Lazányi K. (2018): Bizalmi kapcsolatok a mezőgazdaságban, In: Csiszárík-Kocsir, Ágnes; Garai-Fodor, Mónika (szerk.) *Vállalkozásfejlesztés a XXI. században VIII./1. : Integrált vállalkozásfejlesztési megoldások*, Budapest, Magyarország : Óbudai Egyetem Keleti Károly Gazdasági Kar, (2018) pp. 163-171., 9 p.
- Szűcs D. (2018): Fenntartható vagy ökológiai mezőgazdaság? Ma már nem lehetőség, kötelező!, In: Csiszárík-Kocsir, Ágnes; Garai-Fodor, Mónika (szerk.) *Vállalkozásfejlesztés a XXI. században VIII./2. : Makro- és mikrokörnyezeti trendek és kihívások a vállalkozásfejlesztésben*, Budapest, Magyarország: Óbudai Egyetem Keleti Károly Gazdasági Kar, (2018) pp. 255-285. , 31 p.
- Szűcs D. – Nagy E. (2018) Apple crisis versus Karinty's six steps- Symposium for Young Researchers
- Szűcs D. – Nagy E. (2019) The situation of the agricultural machinery park – Too much or too less, *Acta Oeconomica Universitatis Selye*, 2019
- Takács I. (2000): Gépkör – jó alternatíva? *Gazdálkodás*. 44 (4), pp. 44–55. Takács I. (szerk.) (2017): Az együttműködési attitűdök gazdasági-társadalmi hatóereje az Észak-magyarországi Régióban működő kkv-kban. Az OTKA és a Károly Róbert Főiskola támogatásával. Gyöngyös, p. 190.
- Takács I. – Baranyai Zs. – Takács E. (2008): Factors of Efficiency Change of Assets on the EU-15 and Hungarian Farms from 1990s. *Studies on the Agricultural and Food Sector in Central and Eastern Europe. Agricultural economics and transitions: What was expected, what we observed, the lessons learned*. (Ed. by Csáky Cs. – Forgács Cs.) IAMO. 44. II. 581-590 pp.
- Tamás J. (2001) *Precíziós mezőgazdaság (elmélete és gyakorlata)*, Mezőgazdasági Szaktudás Kiadó, Budapest, ISBN 963-356-339-9
- T. György K. – Takács I. (2003): Az üzemméret és a tőkehatékonyság összefüggései, a hatékonyságnövelés néhány alternatívája. In: Szűcs István (szerk.): *Birtokviszonyok és mérőhatékonyság*. Budapest: Agroinform Kiadó, pp. 99–167.

- T. György K. (2011) A precíziós növénytermelés közgazdasági összefüggései, Szaktudás Kiadó Ház Zrt., Budapest, ISBN 978-963-9935-76-1
- Varga, J. és Csiszárík-Kocsir Á. (2015): Versenyképességi átrendeződés Közép-Kélet Európában, fókuszpontban a V4 országok, Kárpát-medencei versenyképesség - 6. Báthory – Brassai Konferencia Kötete, Óbudai Egyetem, 2015. május 27.-28., 316.-335. old.
- Vásáry M. (2008): A közvetlen támogatások műszaki fejlesztésére gyakorolt hatásának értékelése a hazai tapasztalatok alapján. In: Takács I. (szerk.:) Műszaki fejlesztési támogatások közgazdasági hatékonyságának mérése. Szent István Egyetemi K. Gödöllő. 103-117 pp.
- Zahalka A. (2010): Precision Agriculture – The future is here (and the journey is just beginning!) Topcon Precision Agriculture. 18, February 2010.

FRITZ János
PhD-hallgató
Pécsi Tudományegyetem,
Interdiszciplináris Doktori Iskola,
Pécs

PhD student
University of Pécs
Doctoral School of Interdisciplinary
Pécs, Hungary
email: fritz.janos.adam@gmail.com

**A LENGYELKÉRDÉS A II. VILÁGHÁBORÚ ELŐTTI
NÉMET AGRÁRPOLITIKAI ISKOLA SZEMSZÖGÉBŐL**

*THE POLISH ISSUE FROM THE PERSPECTIVE OF THE
GERMAN AGRICULTURAL POLITICAL SCHOOL BEFORE
THE WORLD WAR TWO*

ABSTRACT

The purpose of the study is to trace the standpoint of the German agricultural political school in connection with the Polish issue, with special regard to the East Elbian provinces. This school was born in the debate "agrarian state" versus "industrial state", had reform conservative and national political groundings and exerted a strong influence on the public at the time. Since education did not seem to settle the issue of nationalities, settlings were considered to be the solution. From this perspective, the settlings of Posen played the key-role, which began in 1886 aiming to neutralize the Polish landowning nobility, which was regarded as the arch-enemy. But the action was only partly successful, because the Polish organised themselves, too. From this point on, pulling down the large German estates in an "organic" way became a slogan, which was all the more so stressed as these estates built on employing Polish swagmen. After 1918, the enforced corrections of frontier, the birth of the independent Poland, the competition of cheap Polish grain all urged the settlings in the regions next to the border. This

was inspired mainly by thy fear that these areas could be lost because of the intensive rural exodus and by the higher Polish fertility indices. Therefore, during the economic crises due the abuses of "Eastern Help" a lot of people would rather divide up completely the East Elbian large estates, which would have meant stepping on the way of the Easter European land reforms, so much condemned until then.. At the beginning of the 1930s – under the impact of soviet collectivizations – the settlings gained a great impetus once again for the last time. Although the settling-project lost from its significance after 1933 – together with the agricultural political school itself also being pushed into the background – the image of enemy in connection with the Polish was exaggerated to a greater extent than ever before.

Kulcsszavak: nemzetpolitika, szociálpolitika, vidéki elvándorlás, telepítés, járadékbirtok, "szociális létra megmászása", "újnemesség"

Keywords: national policy, social policy, rural exodus, settling, rent holding, climbing the "social ladder", "new nobility"

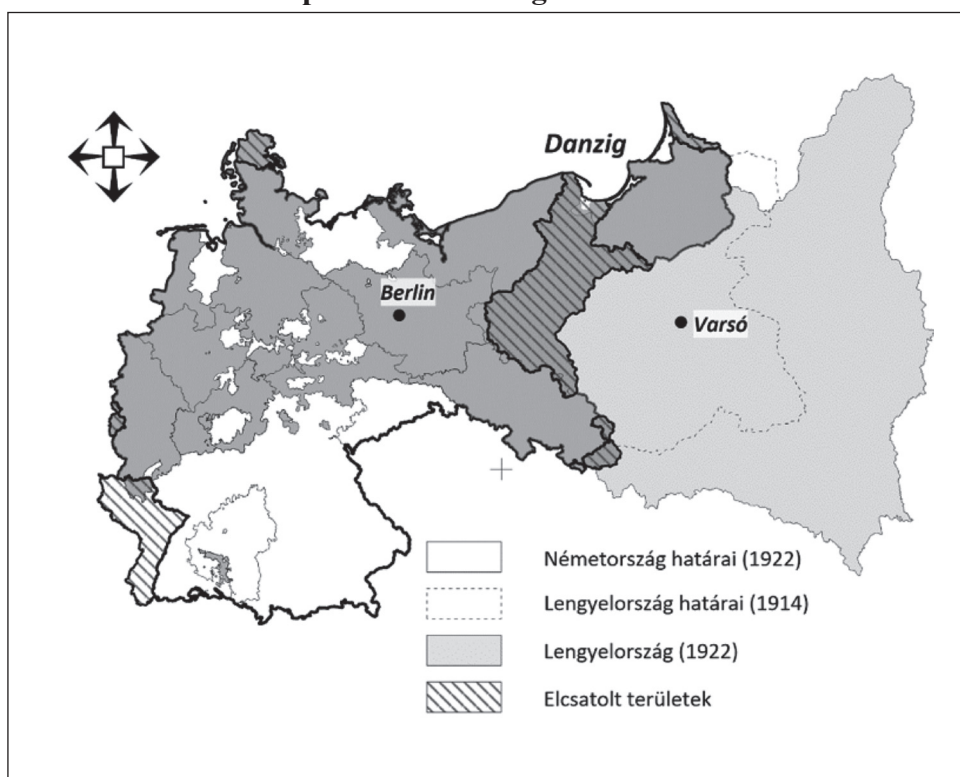
1. Bevezetés

Bár jelen tanulmány szerzője alapvetően az agrártörténetet műveli, ezzel az írással megpróbál némileg kimerészkedni a kül- és kisebbségpolitika vizeire. Ennek oka, hogy a kutatások központjában a két háború közötti német agrárpolitika áll, amelyre a vizsgált korszakban nemzetpolitika nyomta rá nagyban bélyegét, ami nagyrészt a lengyelkérdéssel esett egybe. Meghúzva a tudományos kereteket, Czettler Jenő, a két háború közti korszak meghatározó mezőgazdasági szociálpolitikusa szerint¹, míg a franciáknál és az angolszászoknál az agrárszociológiai irány dominált, addig a németeknél az agrárpolitikai. Ez abból is adódott – hivatkozhatunk itt Friedrich Lütge-re² –, hogy sok kis 18. századi német fejedelemség számára, mivel hiányoztak a nagyhatalmi politika folytatásához az eszközök, így egyedül az agrárpolitika jelentette azt a területet, ahol a fejedelem eljátszhatta népének atyja szerepét. Később a 19. század végétől megszorodó „Agrarpolitik” című kötetek szerzői ugyancsak a nemzetgazdasági szintre helyezték a hangsúlyt, az „organikus fejlődés” mellett érvelve.

Tehát a téma az lenne, hogy a korban Magyarországon is oly népszerű reformkonzervatív agrárpolitikai irány hogyan látta a lengyeleket? Ezzel kapcsolatban hadd hívjam fel a figyelmet arra, hogy abban az országban, ahol a közgazdaságtan helyett következetesen a nemzetgazdaságtan („Nationalökonomie”) kifejezést használták, sok tekintetben az ő tanaik szolgáltatták a tudományos argumentációt a lengyelpolitika megalapozásához.

A módszertant ehhez a Német Történelmi Iskola³ adta, amely az általános törvényszerűségeket kutató angol klasszikus közgazdaságtant bírálva megkérdőjelezte a deduktív módszer kizárólagos használatát és hangsúlyozta a történeti és statisztikai tárgyalásmód szükségességét. A nemzetek és a társadalmak individualitása talaján álló Német Történelmi Iskola kulcsszavai az organicizmus, a fejlődés és az egyediség voltak.⁴ A nemzetpolitika e kontextusban azt jelentette, hogy ahogyan Magyarországon a maga idejében Kossuth Lajos a nemzeti függetlenség zálogát az önálló hazai iparban látta, úgy a németeknél a frissen kivívott nemzeti egység szempontjából hasonló funkciót töltött be a mezőgazdaság és a parasztság. A Friedrich List-i gazdaságpolitikával felvértezett második birodalomban a nemzetállami jövőre nézve a legtöbb veszélyt mindig is a lengyelek részéről vizionálták.

1. térkép: Határváltozások 1918 után Map 1. Border changes after 1918

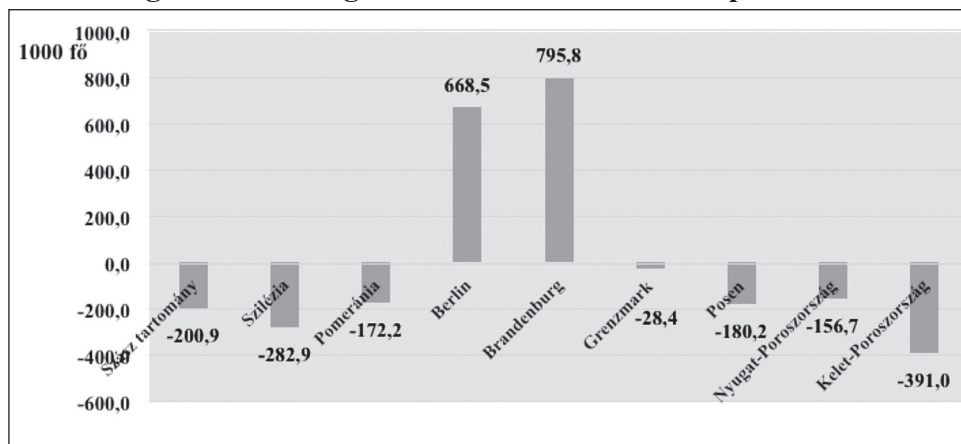
Forrás: <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/historical-gis-files>
alapján saját szerkesztés

Az ezen a nyomtávon haladó agrárpolitikai iskola, amely a felülről jövő reformok szellemében kívánta a vidéki struktúrákat megerősíteni, a gabonaválság időszakának „agrárállam” – „ipari állam” vitáiból, valamint a szociáldemokrácia-ellenes küzdelmekből kristályosodott ki. Az iskola világképét alapvetően két dimenzió határozta meg: a nemzetpolitikai és a társadalompolitikai aspektus. Ezek közül mindent az elsőnek rendeltek alá, a második csak az alátámasztást szolgálta. Sokak számára talán szélmalomharcnak tűnhet a parasztság feltámasztására tett kísérlet, ám sok minden csak ebből a szempontból érhető meg. Így a lengyelekkel szembeni attitűd, valamint az, hogy a polgár szónak rossz csengése volt, lévén az iskola elsősorban az általa autentikusnak tekintett nemességnek és parasztságnak kívánt kedvezni. (Végső filozófiai megalapozását ez a felfogás Oswald Spenglernél nyerte el, aki ominózus művében, „A Nyugat alkonyában” a városi polgárról, mint „reziduális” elemről beszélt.⁵⁾ Ezen beágyazottságból adódóan a „nemzeti sorskérdésekre” is a gyógyszerzt az agrárautarkióban, illetve helyi szinten a telepítésekben látták. Ezek közül a téma fontossága miatt inkább az utóbbival, a telepítésekkel kívánnék foglalkozni. Ennek állomásait szeretném összefoglalni a lengyelpolitika összefüggésében.

2. Elvándorlás, vidék kiürülése a kelet-elbai tartományokban

Ám mielőtt belemennénk a témába, hadd érintsek néhány kontextuális tényezőt! Talán célszerű a vidéki elvándorlással kezdeni, ami a korabeli konzervatív elit felfogásában a politikai robbanás veszélyét hordozta magában. Ezzel együtt Max Sering is – akiről később még sok szó lesz – a vidéki exodusért egyértelműen a kelet-elbai nagybirtokot tette felelőssé. Szerinte a jobbágyfelszabadításkor a parasztokból előbb „Landarbeiter”-t csináltak, majd utóbbiakat rákényszerítették a nagyvárosba való elvándorlásra, ahol ezek az emberek túlnyomórészt a nemzetközileg beágyazott, azaz „hazátlan” szociáldemokrácia révén illeszkedtek be a modern társadalomba. Erre mondta Hohenlohe-Schillingfürst kancellár a választójog reformja körüli harc lázában azt, hogy ha ez így folytatódik, akkor Németországból vagy köztársaság lesz, vagy árnyékmonarchia lesz, mint Anglia.⁶⁾ (A vidéki exodus jelenségét egyébként statisztikailag a legalaposabban – a weimari köztársaság időszakára is kiterjedően – Peter Quante elemezte. Az 1933-ban publikált tanulmány körzetekre lebontva ismerteti a tendenciákat, valamint foglalkozik az erre vonatkozó elméletekkel is.⁷⁾

1. ábra: Elvándorlás a kelet-elbai tartományokból
Figure 1. The migration from the Eastelbian provinces

Forrás: Volkszählung. Die Bevölkerung des Deutschen Reichs nach der Ergebnisse der Volkszählung 1933.

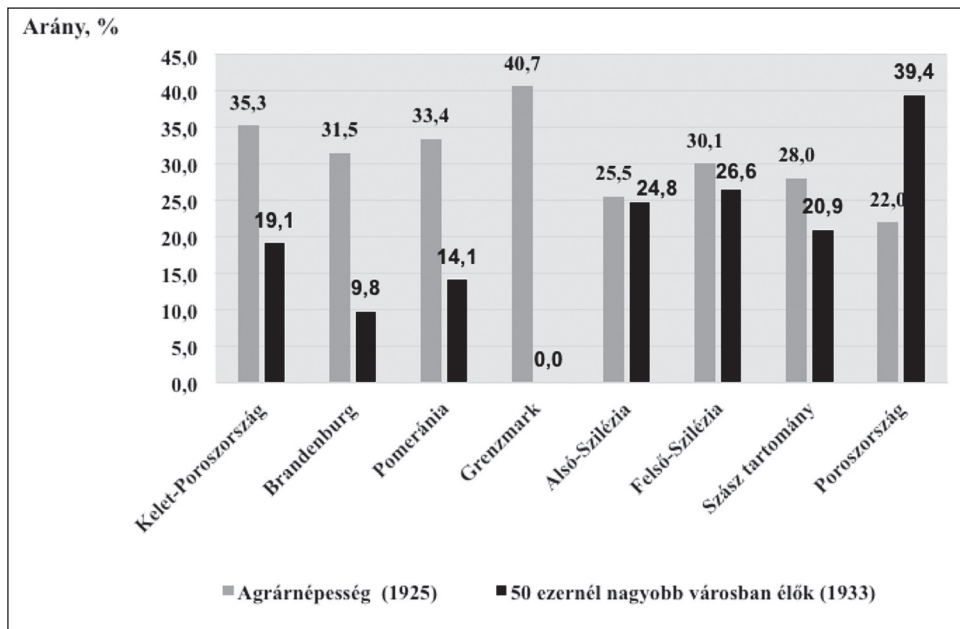
A másik gond az elvándorlással az volt, hogy a távozók helyét Keleten egyre inkább lengyelekkel töltötték be. Friedrich von Schwerin a poseni telepítési bizottság propagandarészlegének (GFK) vezetője szerint – amely akcióra később majd részletesebben kitérek – bár kétségtelen, hogy az „ipari állam” viszonyai között előbb-utóbb megindul a parasztok városba áramlása, ám arra kell törekedni, hogy az utóbbiak ne szlávok legyenek! Schwerin baltikumi példákra (Riga, Reval, Dorpat, Mitau, Libau) hivatkozva leszögezi, hogy ahol a német városoknak nincs meg az a paraszti háttérországuk, ahonnan megfelelő népi utánpótlást kaphatnak, ott megváltozik az etnikai összetétel. Ez azért volt gond, mert a három balti tartományban (Lettland Livland, Kurland) a német elem – amelynek aránya összességében 6,9%-ot tett ki – főként a városokban koncentrálódott. Az említett városokban a 19. század utolsó éveiben már 16-26% között volt az észtek, lettek, szlávok hányada.⁸

Viszont a probléma éppen az volt, hogy a kelet-elbai tartományokban a parasztság jórészt még a preindusztriális időkben eltűnt és a jobbágyfelszabadítás során is csak kevesekből vált önálló parasztgazda. Ez a porosz állam szempontjából azért is jelentett problémát, mivel ha egy felemelkedő nagyhatalom szerepét akarta eljátszani, akkor szükségessé vált a különböző időpontokban uralma alá került tartományok⁹ homogenizálása. Bár ezen területek kulturálisan kétségtelenül a protestáns Észak-Németország részét

alkották, ám vidéki struktúrák tekintetében – értve ez alatt a nagy- és birtok, a városiak–vidéki, a németek–lengyelek az arányát – már nagy különbségek voltak. A megoldáshoz az elméletet Rodbertus adta, aki az agrárpolitikai iskolának is előfutára volt. Ennek lényege, hogy mivel a föld, mint termelési tényező – lévén nem szaporítható jószág – nem tőke, ezért nem terhelhető kamattal, csak járadékkal. Az így életre hívott járadékbirtokoknál – mai terminológiával élve – tulajdonképpen egyfajta „lízingelésről” volt szó, ahol a családok teherviselő képességéhez igazodva alakítottak ki „élet-erős” gazdaságokat fiatalabb paraszti sarjak, „Landarbeiter”-ek számára.¹⁰

2. ábra: Az agrárnépesség és a városokban élők aránya a kelet-elbai tartományokban

Figure 2. The proportion of population in agriculture and that of living in towns in the Eastelbian provinces

Forrás: Volkszählung. Die Bevölkerung des Deutschen Reichs nach der Ergebnisse der Volkszählung 1933.

Utóbbiaknál – akik egyébként az agrárnépesség zömét tették ki – elvárás volt a „szociális létra” megmászása, azaz, hogy a munkából előbb bérlő legyen, és csak úgy váljon belőle tulajdonossá. E Német Történelmi Iskola által propagált módszerben sokan alkalmas eszközt láttak arra, hogy mind

a „laissez faire”, mind a forradalmi szocializmus vitorláiból kifogják a szel-
let. Kenéz Béla – statisztikus, kolozsvári egyetemi tanár, az agrárpolitikai
iskola magyar követője – szerint a rendszer kedvez a tőkével nem rendel-
kező, de szorgalmas munkások felemelkedésének. Míg más közgazdászok
hozzátették, hogy csak akkor lehetséges a dolog, ha közben nő a termelés
hatékonysága.

Ugyanakkor az is több, mint jellemző volt, hogy a jobbágyszabadí-
tás szimbolikus figurája Ernst Moritz Arndt költő a modern német nacio-
nalizmusnak is az egyik atyja volt. Erre alapra rakott rá további rétegeket
az iparosodás és a nagyvárosba való elvándorlás. Ebből a perspektívából
nézve a németek – nagyjából a protestánsok angol–katolikus írek viszonyát
leképezve – a saját önképükhöz konnotálták a „modern”, a „haladó” kife-
jezéseket, míg a lengyelekre obskúrus népként tekintettek. Ám felidézve a
17. századi lengyel történelmet a tragédia gyökere az volt, hogy egy olyan
korban ignorálták a monarchia eszméjét, amikor ahhoz egész Nyugat-Euró-
pában komoly államelméletek (pl. Hobbes, Bousset, Grotius, Locke) tapad-
tak. Sőt, később a dolog a kontinens keleti részében olyan irányba ment el,
miszerint az uralkodónak aktív szerepet kell vállalni a politikában. Ebben
az összefüggésben az olyan jelszavak, mint „A király az állam első szol-
gája” (Nagy Frigyes) csak a lengyelek számára hátrányos moralizáláshoz
adtak alapot.

Utóbbiak részéről viszont épp a nemesi szabadság volt az ára a Litvá-
niával 1569-ben Lublinban kötött reálunióknak, ami által az akkori Európa
legnagyobb állama jött létre. Később az is visszaütött, hogy Lengyelország
felosztását követően a poroszokhoz került területeken az új alattvalók bein-
tegrálására – ellentétben a Monarchiával – az iskolaügy nem volt járható út,
hiszen itt nem bevándorolt, gyökértelen tömegekről volt szó. Hans Delb-
rück történész, a porosz rendszer 19. századi apológétája szerint ez az adott
körülmények között azt vonta volna maga után, hogy kétnyelvű lengyel
középosztály jön létre, miközben a lengyel környezetben élő német gyere-
kek nem tanulják meg jól az anyanyelvüket.¹¹

3. A poseni kérdés, telepítések az első világháború előtt

Tehát mindenhol ugyanoda lyukadunk ki, hogy csak egy út létezik,
ez pedig a telepítés! Áttekintve az I. világháború előtt korszakot mindenek-
előtt a Posen-nel, mint az új német konzervatív parasztpolitika fő kísérleti
laboratóriumával kell itt foglalkozni. Ha azonban pontosak akarunk lenni,
a telepítési akció Nyugat-Poroszországra is kiterjedt, ami egy külön köz-

igazgatási egység volt. Német szemmel Posen egy fontos mezőgazdasági terület volt, mint számunkra a Bácska. Nyugat-Poroszország pedig a kelet-porosz enklávét felé biztosította az összeköttetést. A másik oldalon Poznań „Nagy-Lengyelországot”, a lengyel állam és egyház bölcsőjét jelentette, Pomerellen, azaz Nyugat-Poroszország pedig a tengerhez való kijárat szempontjából volt fontos. A német–lengyel viszonyban az első éles törést az 1830-as oroszok elleni lengyel felkelés váltotta ki. Addig a Poseni Nagyhercegség különleges státuszt élvezett a porosz államon belül, Radziwill herceg, a Hohenzollernekkel rokon lengyel mágnás volt a helytartó. Amikor az 1830. évi felkelés nyomán az oroszok felszámolták a kongresszusi Lengyelországot, azaz a cárhoz fűződő perszonaluniót, a poroszok is megszüntették a Poseni Nagyhercegség addigi különleges státuszát és a területet, mint provinciát betagolták a közigazgatásukba.

2. térkép: A poseni telepítés területi kiterjedése
Map 2. The spatial extension of the settling of Posen

Forrás: <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/historical-gis-files>
alapján saját szerkesztés

Ám, hogy teljes legyen a kép, mindez egy olyan korszakban történt, amikor a gabonaárak tartósan estek a világpiacon. Ekkor Posen új tartományi elnöke, Eduárd von Flottwell – egy Kelet-Poroszországból származó jogász – azt javasolta a porosz királynak, hogy hozzanak létre állami alapot az eladósodott lengyel nemesi nagybirtok felvásárlására és azon telepítsenek német parasztokat. A poroszellenesség fő bázisát ugyanis éppen ez az osztály, illetve a katolikus klérus jelentette, amit mindenképpen semlegesíteni akartak. Delbrück szerint a slachtából, azaz a köznemességből kikerült alsópapság szította leginkább a németek ellen a gyűlöletet. (Éppen Poznań volt a 16. századi elleni lengyel ellenreformáció kiindulópontja, amelynek során a katolikus egyház visszafoglalta állásait.) Ez azonban nem volt az akadály annak, hogy a térségben a német és lengyel földbirtokosok között szoros családi-társadalmi kapcsolatok szövődjenek. Ez derül ki legalábbis Alexander von Harnier, egy Netze-vidéki – eredetileg Posenhez, utóbb Pomerániához került körzet – német nagybirtokos családjának leszármazottjának 1971-es emlékiratából.¹² Harnier szerint minden nagy német családnak meg volt a maga lengyel oldalága és a Nemesi Köztársaságban sok német jutott vezető pozícióba.

A Flottwell-féle terv megvalósításáig azért még mintegy ötven évet kellett várni, amikor 1886-ban létrejött a Királyi Porosz Telepítési Bizottság („Königliche Preußische Ansiedlungskommission für Posen und West-Preußen”), ami, mint azt a név is mutatja, egy állami akciót takart. A telepítés főbb szervei a következők voltak: általános bizottságok („Generalkommissionen”), a betelepítési bizottság („Ansiedlungskommission”), a Belső Kolonizáció Támogatására Létrejött Társaság („Gesellschaft für Förderung der inneren Kolonisationen” – GFK). A betelepítési bizottság Posenre és Nyugat-Poroszországra vonatkozóan látta el a koordinációt. Az általános bizottságok a szakfelelőseikkel, helyi megbízottaikkal a szociálpolitikát valósították meg. A GFK-ra a propaganda, az összekötő szerep hárult.¹³ A technikai megoldást a telepítéseknél a már említett járadékbirtokok jelentették. Ezek alapításának lehetőségét 1890-ben az egész birodalomra kiterjesztették, sőt Werner Sombart javaslatára ekkor az állam is beszállt a finanszírozásba. Kenéz Béla szerint ebben az ösztönző szerepet ezeknek az éveknél az orosz–francia közeledés jelentette.¹⁴

A századfordulót követően pedig a lengyelkérdésben kevésbé érintett tartományokban is telepítési magántársaságok („Siedlungsgesellschaften”) jöttek létre.¹⁵ A telepítés gyakorlati lebonyolítását Posen-ben és más tartományokban is e társaságok végezték, helyi mértékadó egyéniségek hozták azokat létre, bevonva a nagybirtokosokat. Magában Posenben azonban a

telepítés végül nem érte el célját, hiszen a lengyelek a porosz módszereket lemásolva megszervezték magukat és több német nagybirtok került felparcellázásra, mint lengyel. A lengyelek már 1887-ben létrehozták a „Bank Ziemiński”-t (a Lengyel Földbankot), amely szintén földek felvásárlására törekedett és szövetkezetekbe tömörítették a parasztokat. A németek válaszként kénytelenek voltak mind erőszakosabb módszerekhez folyamodni. A poseni helyzetről a szélesebb magyar közönség főként gróf Széchenyi Imre 1893. évi helyszíni beszámolójából értesülhetett.¹⁶

Szóljunk arról az emberről is, aki ennek az egésznek a pápája volt. Max Seringről van szó, aki egyetemi professzorként, a GFK alapítójaként is a német parasztpolitika mellett tört lándzsát. Sering pályája a gabonaváltság idején indult, amiben ő lehetőséget látott a lengyeleket foglalkoztató kelet-elbai nagybirtok „organikus” úton való lebontására. Erre az időre ugyanis a lengyelkérdést az oroszokhoz, osztrákokhoz tartozó területekről való olcsó munkaerő beáramlása jelentette. A probléma méregfogát Sering is azzal vélte kihúzni, ha visszaszorítják a nagybirtokot. Az „organikus” út nála mindenképpen telepítést jelentett, ahol az így létrehozott „életerős” parasztgazdaságokat törzsörökléssel, szövetkezeti háttérrel, intenzifikációval erősítenék meg. (A törzsöröklésnek, a német parasztbirtok osztatlan módon való átadásának a nemzetiségi harc régióiban azért olyan funkciója is volt, hogy megakadályozza a „idegenek”, azaz adott esetben lengyelek földhöz jutását.) Keleten a német nagybirtoknak Friedrich von Schwerin még egyfajta előőrs szerepét szánta, vele szemben Seringnek már fenntartásai voltak iránta és ez az attitűd az idők során csak fokozódott.

A német hatalom 1917-es zenitjén Friedrich Naumann „Német Közép-Európa” koncepciójához hasonlóan Sering is megírta a maga opuszát a kelet-európai területeknek a német gazdasági térbe való beillesztéséről. Ebben a lengyeleket illetően arról értekezik, hogy a korábbi francia, osztrák és orosz ideológiai jellegű – azaz a forradalmi, a katolikus, illetve a pánszláv alapon működő – orientációk után végre eljött az ideje a németekkel való gazdasági együttműködésnek. Ennek meg is voltak az olyan előképei, mint a lódzi textilipar, vagy felső-sziléziai szénbányászat kiépítése. Az együttműködéssel így a lengyel mezőgazdaságnak is piacot lehetne így teremteni, hiszen az orosz gabona-túltermelés leginkább azt nyomja. Ennek következménye a német területeket érintő „Szászba” való járás („Sachsen-gängerei”) is.¹⁷

4. A Weimari Köztársaság időszaka

Az I. világháború legfontosabb következménye Porosz-Németország veresége volt, ami maga után vonta a weimari köztársaság kikiáltását, az önálló lengyel állam létrejöttét, valamint a határok megváltozását. A német agrárpolitikusok szemszögéből az I. világháború legfontosabb következménye a poseni projekt semmissé válása jelentette, amit ők azért sikertörténetként értékeltek és ahonnan megkezdődött a telepesek visszaáramlása. (A háború után 1,5 millió ember kényszerült vissza a birodalomba, főleg Posen-ből és a Baltikumból.¹⁸) Ezt nem lehetett nem elválasztani a kelet-európai földreformoktól, amiket a Sering-féle műhely a kisebbségi sérelmeket hangoztatásával egyfajta „civilizációk háborújaként” állított be. Ez jól kiderül abból a könyvből, amely a térségben lezajlott agrárátalakulásról nyújt tablót, miközben a művön végighúzódik a „földreformnak”, mint olyannak a „telepítéssel” való következetes szembeállítás.¹⁹

Míg a másik oldalon éppen, hogy Sering volt, az, aki az első világháborús német vereségért az „ipari államot” tette felelőssé, mondván, hogy ez sodorta Németországot az egész világon konfliktusokba. Vissza kell térni tehát az „agrárállamhoz” („zurück zum Agrarstaat”) és ebben az összefüggésben a telepítés még aktuálisabb, mint korábban volt. Tehát fel kell pörgetni a telepítéseket, azokba jobban be kell vonni a „Landarbeiter”-eket. Mindehhez a jogi kereteket a már új szociáldemokrata érában hozott 1919. évi birodalmi telepítési törvény („Reichssiedlungsgesetz”) adta, amit „Lex Sering”-ként is szoktak emlegetni. Nyilvánvaló, hogy a szociáldemokrata és nacionalista érdekek találkoztak a „junker-osztály” meggyengítésében, a nagybirtok lebontásában. Ezért a folyamat gyorsítása érdekében a telepítéssel kapcsolatos szervek közé egy új intézményt iktattak be, a nagybirtokosok földleadási kényszertársulását („Landlieferungsverband”). A „Landarbeiter”-ek mellett a telepesek másik fő bázisát a menekültek adták, mellettük a nyugati tartományokból jöttek csak kisebb hányadot jelentettek. A korábbi orgánumokat tekintve az általános bizottságok átalakultak kulturhivatalokká, a betelepítési bizottság – amelynek a hatásköre Posen-re terjedt ki – egyelőre még megmaradt, ám 1924-ben ez is megszűnt. A GFK bár hivatalosan továbbra is működött, de egyre inkább háttérbe szorult.²⁰

Nyilván az sem véletlen, hogy a húszas években a telepítés a keleti határ menti tartományokban volt legelőrehaladottabb. Ennek ellenére Sering, aki a birodalmi kancelláriát folyamatosan tájékoztatta a lengyel földreform állásáról²¹, úgy találta, hogy 1928-ig az akkori Kelet-Németországban csak a töredéke valósult meg annak, mint Lengyelországban. (A weimari

idők telepítési eredményeképpen – 1919–1932 között – birodalmi szinten összességében 602 110 hektáron 57 457 gazdaság jött létre, melyek mintegy háromnegyede a keleti tartományokra esett.²²⁾

1. tábla A keleti tartományok telepítéseinek lengyel földreformmal való összehasonlítása Sering adatai alapján

Table 1. The comparing of the settlements established in the eastern provinces with the Polish land reform on the basis of the data of Sering

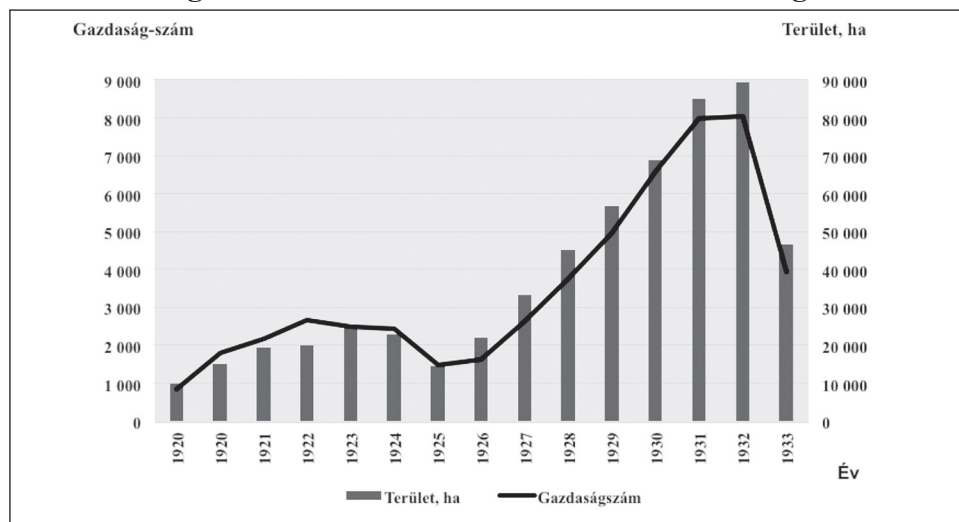
Megnevezés	Kelet-Németország (1919–1928)	Lengyelország (1919–1927)
Gazdaságszám		
új gazdaságok	16 127	109 100
ebből: „életképes” méretűek	8 444	80 600
törpebirtok-kiegészítés	98 079	200 300
Terület, hektár		
új gazdaságok	190 101	967 900
törpebirtok-kiegészítés	119 441	445 800
együtt	309 542	1 413 700

Forrás: Friedrich Wilhelm Boyens: „Die Geschichte der ländlichen Siedlung”, 1959, S 254.

Az alapvető probléma az volt, hogy sokan a húszas évekre a telepítést már túlhaladottnak tekintették. A tulajdonképpeni agrárpolitikában is paradigmaváltás ment végbe, ahol úgy a tematikai, mint a regionális súlypontok megváltoztak. Ezt jól mutatja egyfelől az olasz fasizmus példája nyomán a mocsár-lecsapolások előtérbe kerülése, másfelől, hogy – a nagy lengyel lakta tömbök kikerülésével – inkább a kisparaszti délnémet területek helyzetét látták problémásnak. Amivel ilyen körülmények között a keleti telepítés mellett mégis érvelni lehetett, az újjáalakult lengyel állammal való riogatás volt. Egyrészt Keleten a határváltozások valóban komoly gazdasági problémákkal jártak. Hiszen elveszett az Odera, mint egy fontos vízi út és Danzig, a kelet-elbai agrárjellegű térség gazdasági-pénzügyi központja is önálló városállam lett. Miközben az olcsó lengyel gabona beáramlása a kelet-elbai nagybirtoknak, a vándormunkások pedig az itteni „Landarbeiter”-eknek jelentettek konkurenciát.

Másrészt azonban itt tetten érhető volt egy tudatos hisztériakeltés is, ahol az ottani magasabb termékenységet állították szembe az elvándorlás által kiürült keleti tartományokkal, amelyekre rá akarták volna rátenni a kezüket a lengyelek. Ennek jele volt szerintük, hogy az új nyugati határaitra tömörítik az embereiket. Sering spenglerianus tanítványa, Friedrich Wilhelm Boyens szerint a Pilsudski szöcsövének számító „Głos Prawdy” („Igazság hangja”) című lap megszelleztette, hogy lengyel oldalon készek támogatni az „Anschluss”-t, ha ennek fejében megkapják a tengerpartot. Ez sokak szerint a szovjetekkel való együttműködés után kiáltott. A két ország közötti geopolitikai egymásrautaltság annyira magától értetődőnek tűnt, hogy szinte fölöslegesnek tűnt mindenféle nemzetközi szerződés.²³

3. ábra: A porosz telepítések főbb adatai
Figure 3. The main data of the Prussian settlings

Forrás: Statistik der Landwirtschaft in Preußen für das Jahr 1933

Sering szerint Keleten egy parasztokból álló fal szükséges és a telepítést „népiségi” harcként („Volkstumskampf im Osten”) kommunikálta. A gazdasági válság lehetőséget is adott a telepítések felgyorsítására, hiszen az inkább a nagybirtokot sújtotta. Ráadásul a szanálásra folyósított „Keleti Segéllyel” („Osthilfe”-vel) való visszaélések – ahol egyoldalúan a nagybirtoknak kedveztek – csak felkorbácsolták az indulatokat. Egyesek készek is lettek volna teljesen felparcellázni a kelet-elbai nagybirtokot. Az eredmény a Brüning-kormány bukása, a „bárók kabinettjének” – Papen kormá-

nyának – megalakulása volt, valamint nem mellesleg az, hogy a parasztok átmentek a náci szavazótáborba. A nagybirtok direkt felparcellázása Seringéknek is túl sok lett volna, hiszen ezzel Németország a korábban sokat kárhoztatott kelet-európai földreformok útjára lépett volna. Mivel azonban az elégedetlenség vitorláiból ki kellett fogni a szelet, jobban felpörgették a telepítést, ami igazában a náci hatalomátvételt megelőző években volt a csúcson. Ez a politika kívülről is ösztönzést kapott, amennyiben ehhez az 1927-ben kezdődő Szovjetunióbeli kollektivizálások szolgáltatták ideológiai hivatkozást. Mint azt említettem a weimari köztársaság idején – különösen gazdasági, katonai körök részéről – nagy reményeket fűztek a szovjetekhez fűződő kapcsolatokhoz. Sering a húszas végére elhatárolódott ettől a vonaltól, és a szovjet események csak még jobban megerősítették elkötelezettségében. A Friedrich List Társaság ("Friedrich List-Gesellschaft")²⁴ 1933 februári bad oynhauseni konferencián – a korabeli közhangulatra jellemzően – a következőképpen érvelt a telepítés mellett: „Egy nagybirtokos családot könnyebb likvidálni egy, mint hatvan parasztszaládot.”²⁵

5. A Harmadik Birodalom irányvonala

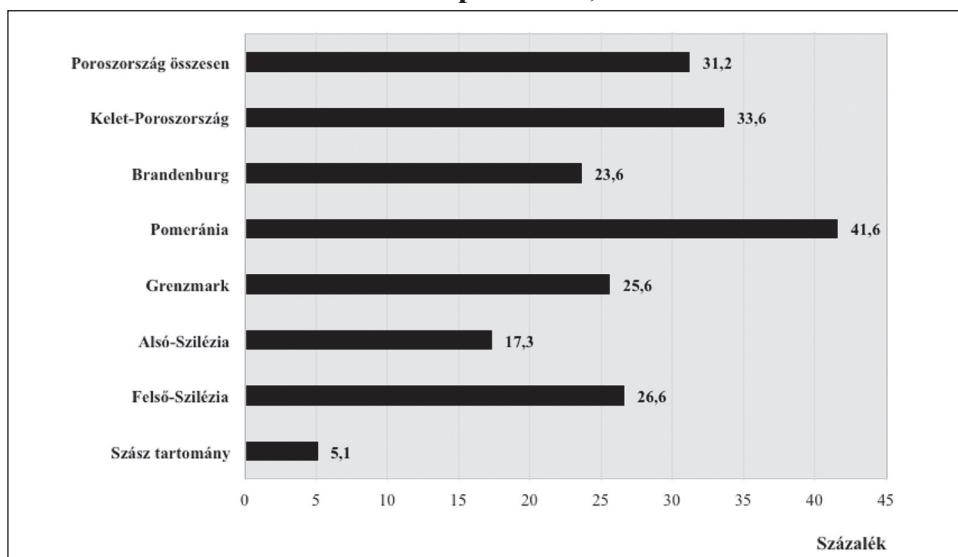
Kerek Mihály, aki Hóman Bálint támogatásával 1935-ben tanulmányutat tett a kelet-elbai tartományokban, az ott látottak alapján még ígéretesnek látta a telepítések jövőjét. A magyar agrárpolitikus azt jósolta, hogy „...Ha az eddigi – vagyis az elmúlt 15 év átlagának megfelelően – ütemben halad a telepítés, akkor 1950 körül, tehát 30 év alatt megvalósítja a birodalom 1919-ben kitűzött célját és Sering professzor álmát: a 100 000 új parasztgazdaságot. A nagybirtok területe akkor 3,5 millió hektárra, a mezőgazdasági művelés alatt álló földek 13%-ra száll alá...”²⁶ Ám valójában már rögtön az 1933-as hatalomátvétel után érezhetők voltak a változás szelei, noha a német agrárpolitikai iskola kezdetben – az agrárlautarkia közös platformján – nagy reményeket fűzött a berendezkedő új rendszerhez. Ebben nyilván megtévesztette őket az is, hogy a nácik a szemantikában még túl is licitáltak Seringéket, amennyiben a parasztságról, mint „új nemességről” („Neuadel”) beszéltek. A nácik a telepítéseket illetően is jócskán éltek a szómágiával, amennyiben az akciót átkeresztelték „A német parasztság újrafarmálására” („Neubildung deutschen Bauerntums”), az abban résztvevőkről pedig, mint „újtelepesekről” („Neusiedler”) beszéltek.

A hangzatos kifejezések ellenére azonban a telepítések – mint azt Jan Smit, a nyolcvanas évek holland kutatója megállapítja – egyre inkább háttérbe szorultak. Az új felfogás szerint ugyanis telepítésre csak addig van

szükség, amíg nem fel a hadsereg. Keleten pedig éppen hogy el kerülni a népesség sűrítését, hiszen az egy védelmi zóna. Smit szerint a náciknál a nemzetpolitika helyébe a faji konnotáció lépett – a faj egy tér terméke, szublimációja –, a szociálpolitikát pedig a Christaller-féle térrendezéssel való alátámasztás váltotta fel. Ebben az összefüggésben az addig a „Landarbeiter”-ek felemelésére tett erőfeszítések is viaszosodtak.²⁷ A Darré-féle örökbirtok-törvény (Reichserbhofgesetz) is elvette a telepítés élén, hiszen még jobban felerősítette a vidéki elvándorlást. Másfelől, míg a porosz telepítésekénél a belső kolonizációról volt szó, addig itt a Habsburg-birodalom Határőrvidékének katonaparaszti („Wehrbauern”) hagyományait elevenítették fel.²⁸ A porosz Boyens szerint a Habsburgoknak annak idején csak Határőrvidékre futotta és azzal, hogy a nácik ide tértek vissza „a bécsi Hofburg szelleme győzött Potsdam felett”.²⁹

4. ábra: A „Landarbeiter”-ek telepeseiken belüli aránya a kelet-elbai tartományokban, 1932

Figure 4. The proportion of the land-workers within the settlers in the Eastelbian provinces, 1932

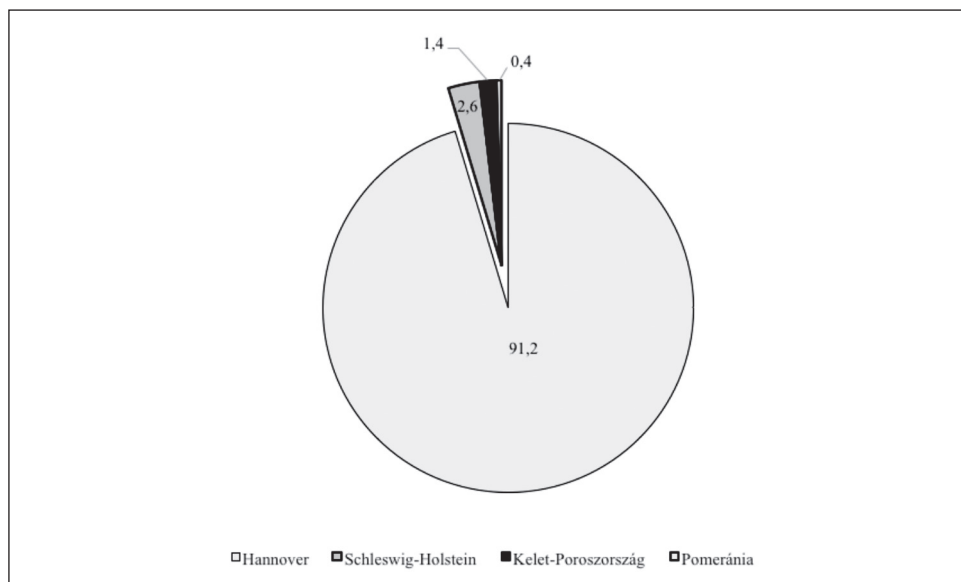
Forrás: Statistik der Landwirtschaft in Preußen für das Jahr 1932.

Ennek ellenére – az idevonatkozó poroszországi adatokat³⁰ alapján – 1933-ban az újszülött telepeseik mintegy kilencszáz részük úgy nyilatkozott, hogy önálló gazdaként képzelel el a jövőjét. Mellettük csupán szűk egyti-

zed tervezte gazdálkodását mellékállásban folytatni („Nebenerwerb”) és 1,2% volt azok aránya, akik megelégedettek a „Landarbeiter” státuszával. Ezen adatok természetesen tartományonként meglehetősen szóródtak. Így a mellékfoglalkozású gazdálkodást megcélzók aránya az iparvidékeken (Felső-Szilézia, Vesztfália) az átlagnál magasabb volt. Míg az intenzívebb mezőgazdasági kultúrájú (jórészt cukorrépa-termesztést folytató) Pomerániában és Szász tartományban (Provinz Sachsen) értelemszerűen vonzóbb volt a „Landarbeiter”-nek lenni, mint más régiókban.

5. ábra A mocsárterületeken létrehozott telepesszázdaságok területi megoszlása Poroszországban, 1933

Figure 5. The territorial distribution of the settling-holdings established on the moorlands in Prussia, 1933

Forrás: Statistik der Landwirtschaft in Preußen für das Jahr 1933.

Jan Smit szerint később a telepítés – olasz minták alapján „bonifikációval” egybekötve – egyre inkább elmozdult a mocsár- és terméketlen területek irányába. Ez annyit jelentett, hogy a területi súlypontok a korábbi keleti területekről eltolódtak nyugat felé. 1933-ban erre vonatkozóan a poroszországi adatok alapján a „szabadállamban” („Freistaat”) összesen 137 gazdaság alakult lecsapolt mocsárterületen, melyek területe 4392 hektárt tett ki. Ezen gazdaságok túlnyomó többsége Hannover-re esett, ami mellett

Schleswig-Holstein súlya volt még viszonylag jelentős. Az ilyen típusú telepítésben a „klasszikus” kelet-elbai tartományok közül – egészen kis-mértékben – csupán Kelet-Poroszország és Pomeránia volt érintve. E telepítések nem egységes terv szerint történtek, hanem régióként külön-külön projektek voltak erre. Ezt szolgálta például Schleswig-Holstein-ban a – helyi náci „Gauleiter”-ről elkeresztelt – Lohse-terv. Smit úgy látja, hogy Hannover és Schleswig-Holstein esetében a dán és a holland példák is inspirálólag hatottak.³¹

Összefoglalás

A parasztság piederstálra emelése Németországban arra az időre megy vissza, amikor Anglia – amely a gabonaválságig egyébként a kelet-elbai gabona fő felvevő piaca volt – példaképből ellenség lesz. Ebben a kontextusban a gyakran feltett kérdés, hogy vajon miért épp Anglia a modellország, amikor ott nincsenek parasztok és az ország erősen a külkereskedelemre utalt? Itt persze nem hagyható figyelmen kívül a lutheranizmus, az egyetlen olyan protestáns irányzat hatása sem, amely a városi individualizmussal a paraszti romlatlanságot állítja szembe. (Egyébként ugyanennek a lutherizmusnak egy másik elágazása alapozta meg a skandináv parasztdemokráciák sikerét.) Magát az agrárpolitikai iskolát tekintve, ha Anglia lenne az egyik véglet, akkor ezen víziók alapján Németország jelentené a másikat. Hiszen az iskola tanai csak olyan közegben voltak eredményesek, ahol a külkereskedelmi kapcsolatok elég beszűkültek voltak és mindent a társadalompolitikai megfontolásoknak vetettek alá. Ezek ártértekeléséhez egy demokratikus fordulatra lett volna szükség. A másik oldalon az sem teljesen igaz, hogy a náci siklalták volna ki ezt a reformkonzervatív irányt, mivel a húszas évekre a dán, az amerikai, az angol példák sikere – gondolok itt a szövetkezetekre, a gépesítésre, a hadigazdaság sikeres megszervezésére – már túlhaladottá tették ezt a tanítást.

A lengyeleket illetően az ottani földreform maga Sering megítélése szerint is sikeres volt, amennyiben az egy új nemzeti élet megalapozását szolgálta. Német oldalon is – ha nem is a demokrácia megerősítése miatt, de Porosz-Németország veresége után – az egység újragondolása és keleti területek integrációja szempontjából egy hasonló nagyszabású vállalkozásra lett volna szükség.³² Az utóbbiak átengedésének pedig amiatt is rossz üzenete lett volna, mivel Délkelet-Európa, a gyarmatok elvesztését követően, mint – a német nagyipar számára fontos – gazdasági háttország felértékelődött. Ezzel, azt hiszem, a kör be is zárult!

JEGYZETEK / NOTES

1. Dr. Czettler Jenő (1945): Agrárpolitika I. kötet. Alapvetés. Stephaneum nyomda, 39–55. old.
2. Lütge, Friedrich (1967): Geschichte der deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert, Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart 159–161. old.
3. Madarász Aladár: Kameralizmus, történeti iskola, osztrák gazdaságtan. Három vázlat a német és az osztrák közgazdasági diskurzus történetéből. Közgazdasági Szemle XLIX. Évf., 2002. október (838-857. o.)
4. Az adott korszakban más diszciplínákban is voltak hasonló sajátos német kezdeményezések, amelyek – részint, mert a német tudományosság a náci múlt miatt lejáratódott, részint, mivel azok, mint irány zsákutcának bizonyultak –, 1945 után végleg lekerültek a napirendről. Ilyen volt például a humántudományokban a pozitívizmussal szembenálló szellemtörténet, vagy a földrajztudományokban a geopolitika.
5. Ugyanitt Spengler arról értekezik, hogy a világtörténetben – ami lényegében a nagyvárosok története – a paraszt jelenti az „örök, változatlan embert”. A nagy történelmi távlatok nem teszik lehetővé Spenglernek, hogy észrevegye pont saját kora, a húszas évek jelentették azt a kort, amikor a paraszti életforma a legradikálisabb változáson keresztül ment át. A művön ennek ellenére végighúzódik a város és a vidék következetes szembeállítás: „A demokrácia az politikai forma, amely a parasztoktól a városi emberek világnézetét követeli meg.” (Spengler, Oswald [1994]: A Nyugat-alkonya II. kötet, Európa Könyvkiadó, Budapest, 135. old.)
6. Stöcker, Georg (2011): Agrarideologie und Sozialreform im Deutschen Kaiserreich, V&R Unipress GmbH., Göttingen, 84 old.
7. Quante, Peter (1933): Die Flucht aus der Landwirtschaft. Umfang und Ursachen der ländlichen Abwanderung, dargestellt auf Grund neueren Tatsachenmaterials, Kurt Woinckel Verlag G. M. B. H., Berlin-Grünwald, 379 old.
8. Schwerin, Friedrich von (1939): Die Bedeutung der Grundbesitzverteilung vom nationalen Standpunkt aus (Neudruck eines 1913 erschienen Aufsatzes), Deutsche Landbuchhandlung, Berlin, 9-11. old. A művet 1939. szeptemberében, közvetlenül Lengyelország lerohanását követően újra kiadták.
9. Hátsó-Pomeránia 1720-ban, Szilézia 1748-ban, Nyugat-Poroszország és Posen 1772-ben, Elő-Pomeránia, Szász tartomány, valamint Rajna-vidék, Vesztfália 1815-ben, Hannover, Schleswig-Holstein, Hessen-Nassau 1866-ban lett Poroszországhé.
10. A járadékbirtok-rendszer lényegét talán Fellner Frigyes írja le a legjobban. Ennek három fontos eleme van: a járadékbirtok, a járadéklevél és a járadék-

- bank („Rentenbank”). Az elsőnél kell egy eladó, aki felajánlja ilyen célra és kell egy intézmény, amely kialakítja a járadékbirtokokat. Továbbá persze kelljenek jelentkezők is ezekre a parcellákra. A járadéklevelek fedezetét az illető birtok jelenti és megváltásuk a tőzsdén lehetséges. A járadékbank beszedi a járadékbirtok-tulajdonosoktól a járadékot és a járadéklevelek ellenében kifizeti azt a tulajdonosoknak. (Fellner Frigyes [1900]: A járadékbirtokok rendszere és alkalmazása Magyarországon, Franklin, Budapest, 43-72. old.)
11. Delbrück, Hans (1894): Die Polenfrage, Verlag von Hermann Walther, Berlin, 11-20. old. <https://archive.org/details/diepolenfrage00delbgoog> Letöltés: 2015.04.05. 08.57.
 12. Harnier, Alexander von (1971): Beitrag zur Geschichte des deutschen Großgrundbesitzes im Lande der Netze und Warthe, Selbstverlag, 1971, Essen, 233. old.
 13. Smit, Jan G. (1983): Neubildung deutschen Bauerntums. Innere Kolonisation im Dritten Reich – Fallstudien in Schleswig-Holstein. Kassler Schriften zur Geographie und Planung, Herausgeber: P. Jüngst, K. Pfromm, H. Schulze-Göbel, Kassel, 30-44. old.
 14. Kenéz Béla (1917): Nép és Föld, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, IV kerület, Veres Pálné utca 3. Budapest, 1917, 179. old.
 15. Így Pomerániában 1903-ban előbb a „Pommersche Ansiedlungsgesellschaft” jött létre, ami 1911-ben átalakult „Pommersche Landgesellschaft”-tá, Kelet-Poroszországban és Sziléziában pedig az „Ostpreußische Landgesellschaft”, valamint az „Eigene Scholle” nevű társaságok megalakítására került sor 1905-ben, illetve 1910-ben.
 16. A másik releváns kortárs magyar szerző, Kenéz Béla, jóllehet érdekes kísérletnek tartja a poseni telepítést, nem tagadja meg együttérzését, elismerését a lengyelektől. („A lengyeleket a rájuk nehezedő nyomás közelebb hozta egymáshoz, hatalmassá növelte bennük az összetartást.”) Az akkor OMGE-titkár Rubinek Gyula viszont magával a telepítéssel és járadékbirtok-rendszerrel kapcsolatban is – főként azokkal szemben, akik ennek hazai adaptálását követelték – komoly szakmai kifogásokkal él. Így a telepítés drága dolog és Magyarország anyagi lehetőségeit tekintve nem hasonlítható Németországhoz. Továbbá nagyarányú telepítés csak ott lehetséges, ahol olcsó a föld, nálunk pedig éppen hogy drága. A járadékbirtok-rendszer bevezetésének azt veti ellen, hogy nálunk a jelzálog-adósság még nagyobb, mint Ausztriában. Az is gond, hogy mivel a járadékbirtokok előfeltételezik a törzsöröklést, ezért az erre való áttéréssel az egész magyar örökösödési rendszert át kellene alakítani. (Rubinek Gyula [1905]: Telepítés és földbirtokpolitika, Budapest, „Pátria” Irod. Váll. és Nyomdai R. T. Könyvkereskedése, Budapest, 16–27. old.)
 17. Sering, Max (1917): Westrussland in seiner Bedeutung für die Entwicklung Mitteleuropas, Verlag und Druck von B. G. Teubner, in Leipzig und Berlin,

- 123–131. old. <https://archive.org/stream/westrusslandins00unkngoog#page/n4/mode/2up> Letöltés: 2015.04.19. 07.54.
18. Boyens, Friedrich Wilhelm (1959): Die Geschichte der ländlichen Siedlung Erster Band, Landschriften-Verlag GmbH., Berlin–Bonn, 88. old.
 19. A mű bevezetőjében Sering a „nyugati-germán” társadalomszerkezetet állítja szembe a „keleti-szlávval”, amelynek most az agrárreformok révén sikerült felülkerekedni. Sering szerint az utóbbi térségben már a társadalom agráralapjaival bajok vannak. Így például ismeretlen az olyan Nyugaton bevett intézmény, mint a törzsöröklés, amely előfeltétele lenne a városok kialakulásának, azzal, hogy felszívja az időről időre beáramló népességet. A szláv nagycsalád hagyományai és a nagyobb népszaporulat ezt nem teszik lehetővé. A lengyel földreformmal foglalkozó fejezetet egyébként Friedrich Hellwege írta, míg a magyarokról szóló részt pedig Kenéz Béla. (Sering, Max [1930]: Die agrarischen Umwälzungen im außerrussischen Osteuropa, Walter de Gruyter & Co., Berlin und Leipzig, 492. old.)
 20. Smit (1983) 44–58. old.
 21. Dyroff, Stefan (2011): Die Wahrnehmung der osteuropäischen Landreformen in Westeuropa 1918–1939 in Harre, Angela–Müller, Dietmar: Transforming Rural Societies: Agrarian Property and Agrarianism in East Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Century. Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes, Studien Verlag, Wien–Innsbruck–Bozen, 77–95. old.
 22. Haushofer, Heinz (1958): Ideengeschichte der Agrarwirtschaft und Agrarpolitik im deutschen Sprachgebiet Band II., Vom ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart, Bayrischer Landwirtschaftsverlag, München–Bonn–Wien, 271. old.
 23. Boyens, Friedrich Wilhelm (1959) 142. old.
 24. A konzervatív német közgazdászok által 1928-ban létrehozott egyesület, amelynek a célja az volt, hogy a kezdődő gazdasági válságra válaszul ébren tartsa az autark törekvéseket.
 25. Haushofer, Heinz (1958) 272. old.
 26. Kerék Mihály (1935): A telepítés félévszázada. A mezőgazdasági telepítés rendszere és eredményei Németországban 1886–1935-ig. A Magyar Út Kiadása, Budapest, 34. old.
 27. Smit (1983) 61–93. old.
 28. Boyens, Friedrich Wilhelm–Lehnic, Oswald (1960): Die Geschichte der ländlichen Siedlung. Das wirtschaftliche und politische Ringen um die ländliche Siedlung. Zweiter Band, Landschriften-Verlag GmbH., Berlin–Bonn, 258. old.
 29. Igazából a Katonai Határőrvidéket egyes német szerzők még jóval a háború után is pozitívan ítélték meg. E vélemények szerint a Határőrvidéket annak

idején velenceiek, oroszok és törökök irigyelték és utánozták. (A törökök boszniai kapitányságokat is ennek mintájára hozták volna létre.) Délszláv történészek szerint (pl. Jozo Tomasevich) viszont a katonaparasztság intézménye inkább bizánci hagyományokra megy vissza.

30. Statistik der Landwirtschaft in Preussen für das Jahr 1933

31. Smit (1983) 119-193. old.

32. Egyébként leginkább a nácik vallották, hogy Keleten a határok nincsenek „kőbe vésve”, hiszen azok a korábban a mindenkori erőviszonyoknak megfelelően alakultak. Olyan – a magyar felfogásra jellemző – „fixa idea”, mint „ezeréves határok” nem is jöhetett szóba. Viszont a nácik áttelepítésekben, „tömbösítésben” gondolkodtak, így akarták kitolni az „életteret” messze keletre.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

Boyens, Friedrich Wilhelm (1959): Die Geschichte der ländlichen Siedlung Erster Band, Landschriften-Verlag GmbH. Berlin–Bonn.

Boyens, Friedrich Wilhelm–Lehnich, Oswald (1960): Die Geschichte der ländlichen Siedlung. Das wirtschaftliche und politische Ringen um die ländliche Siedlung. Zweiter Band, Landschriften-Verlag GmbH. Berlin–Bonn.

Delbrück, Hans (1894): Die Polenfrage, Verlag von Hermann Walther, Berlin, 11-20. old. <https://archive.org/details/diepolenfrage00delbgoog> Letöltés: 2015.04.05. 08.57.

Dr. Czettler Jenő (1945): Agrárpolitika I. kötet. Alapvetés. Stephaneum nyomda. Budapest.

Dyroff, Stefan (2011): Die Wahrnehmung der osteuropäischen Landreformen in Westeuropa 1918–1939 In: Harre, Angela–Müller, Dietmar: Transforming Rural Societies: Agrarian Property and Agrarianism in East Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Century. Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes, Studien Verlag. Wien–Innsbruck–Bozen. 77-95. old.

Fellner Frigyes (1900): A járadékbirtokok rendszere és alkalmazása Magyarországon, Franklin Budapest.

Harnier, Alexander von (1971): Beitrag zur Geschichte des deutschen Großgrundbesitzes im Lande der Netze und Warthe, Selbstverlag. Essen.

Haushofer, Heinz (1958): Ideengeschichte der Agrarwirtschaft und Agrarpolitik im deutschen Sprachgebiet Band II., Vom ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart, Bayrischer Landwirtschaftsverlag, München–Bonn–Wien, 271. old.

Kenéz Béla (1917): Nép és Föld, Grill Károly Könyvkiadóvállalata. Budapest.

- Kerék Mihály (1935): A telepítés félévszázada. A mezőgazdasági telepítés rendszere és eredményei Németországban 1886-1935-ig. A Magyar Út Kiadása. Budapest.
- Lütge, Friedrich (1967): Geschichte der deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert, Verlag Eugen Ulmer. Stuttgart.
- Madarász Aladár: Kameralizmus, történeti iskola, osztrák gazdaságtan. Három vázlat a német és az osztrák közigazdasági diskurzus történetéből. Közgazdasági Szemle XLIX. Évf., 2002. október 838-857. old.
- Quante, Peter (1933): Die Flucht aus der Landwirtschaft. Umfang und Ursachen der ländlichen Abwanderung, dargestellt auf Grund neueren Tatsachenmaterials, Kurt Wowinckel Verlag G. M. B. H. Berlin-Grunewald.
- Rubinek Gyula (1905): Telepítés és földbirtokpolitika, Budapest, „Patria” Irod. Váll. és Nyomdai R. T. Könyvkereskedése, Budapest, 16–27. old.)
- Schwerin, Friedrich von (1939): Die Bedeutung der Grundbesitzverteilung vom nationalen Standpunkt aus (Neudruck eines 1913 erschienen Aufsatzes), Deutsche Landbuchhandlung. Berlin.
- Sering, Max (1917): Westrussland in seiner Bedeutung für die Entwicklung Mitteleuropas, Verlag und Druck von B. G. Teubner. Leipzig und Berlin. letöltés: 2015.04.19. 07.54.
- Smit, Jan G. (1983): Neubildung deutschen Bauerntums. Innere Kolonisation im Dritten Reich – Fallstudien in Schleswig-Holstein. Kassler Schriften zur Geographie und Planung, Herausgeber: P. Jüngst, K. Pfromm, H. Schulze-Göbel. Kassel.
- Spengler, Oswald (1994): A Nyugat-alkonya II. kötet, Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Statistik der Landwirtschaft in Preussen für das Jahr 1933. Berlin
- Stöcker, Georg (2011): Agrarideologie und Sozialreform im Deutschen Kaiserreich, V&R Unipress GmbH., Göttingen.

HAFFNER Tamás, PhD.

igazgató

Pécsi Helyi Akciócsoport

Pécs

director

Local Action Group of Pécs

Pécs, Hungary

email: haffner.tamas@ktk.pte.hu

AZ IPAROSODÁS PÉCSETT, A DUALIZMUS KORÁBAN

INDUSTRIALIZATION SEAL, UNDER THE DUAL MONARCHY

ABSTRACT

At the end of the eighteenth century significant economic processes commenced in Hungary. Governmental orders and the beginning of procedures of industrialisation in Hungary resulted in the transformation of traditional agriculture. Due to urbanisation the number of the population living in towns increased continuously. At that time the royal free city of Pécs was the biggest town of South Transdanubia, with the most inhabitants in the region. The number of population augmented constantly, mainly due on one hand to the German and South Slavic ethnicities settling in the area, on the other hand to the rural population moving in town from the agglomeration. It was in the middle of the nineteenth century when the process of economic history began in the frame of which numerous modern investments were realized in Pécs. The industrialists constituted a significant social group in the city, mostly from among the German speaking residents settling at the end of the eighteenth century. From the first half of the nineteenth century an abundance of various forms of craft activities appeared, the number of industries approached 80 already at the beginning of the 1830s. The operation of the established industrial companies transformed the economy and employment structure of the city in the course of only a few decades. It was at this time of history when those manufactures were established whose activities obtained national, and in some cases even international reputation

and acknowledgement (Zsolnay Porcelain Manufacture, Hamerli Glove Manufacture, Höfler Leather Manufacture, Sopiana Machine Factory, Tobacco Factory). These newly established industrial companies determined the image and the economy of the city of Pécs, still having nowadays, to some extent, an impact on it.

Kulcsszavak: Pécs, bőripar, fémipar, élelmiszeripar, porcelánipar

Keynotes: city of Pécs, leather industry, metal industry, food industry, porcelain industry

1. Bevezetés

Magyarországon a 18. század végén mélyreható gazdasági folyamatok indultak meg. Az állami megrendelések és a magyarországi iparosodási folyamatok megindulása a tradicionális mezőgazdaság átalakulását eredményezte. Az urbanizációs folyamatoknak köszönhetően folyamatosan nőtt a városi lakosság. A reformkor modernizációs törekvései gyorsították az iparosodás folyamatát. Az ipar és a mezőgazdaság erősödő kapcsolata következtében a mezőgazdaságban keletkező munkaerő felesleg pozitívan hatott az ipar további fejlődésére, s ezáltal a nagyobb vidéki városok növekedésére.

Pécs szabad királyi város ekkor a Dél-Dunántúl legnagyobb és legnépesebb városa volt. Lakossága fokozatosan nőtt, mely döntő részt a betelepülő németeknek és délszlávoknak, továbbá az agglomerációból beköltöző falusi népességnek volt köszönhető. E folyamatok 1850 után felgyorsultak: az ezt követő húsz évben a hozzávetőlegesen 16 000 fős népesség mintegy másfélszeresére nőtt,¹ ami együtt járt a döntően németajkú városban a magyarok részarányának növekedésével. Korábban Pécs város Pest-Buda után a történelmi Magyarország második legnagyobb piackörzetével rendelkező városa volt, mely jól szemlélteti, hogy napjainkkal ellentétben a XIX. század közepén a „Dél-Dunántúl fővárosa” jelentős gazdasági potenciállal bírt. Nem csoda tehát, hogy az akkoriban még jelentős mezőgazdasági termelés és kereskedelem mellett folyamatosan jöttek létre a városban az ipari üzemek.

Az iparosok Pécsen a város meghatározó társadalmi csoportját alkották, akik főként a 18. század végén betelepülő németajkúak voltak. A XIX. század első felétől folyamatosan szaporodtak a különböző ipari tevékenységformák, az 1830-as évek elején már mintegy 80 iparág volt jelen a városban.² A város meghatározó ipari vállalatai a XIX. század közepét követően alakultak meg. Ezen ipari üzemek, gyárak kialakulását tekintjük át a következőkben a teljesség igénye nélkül.

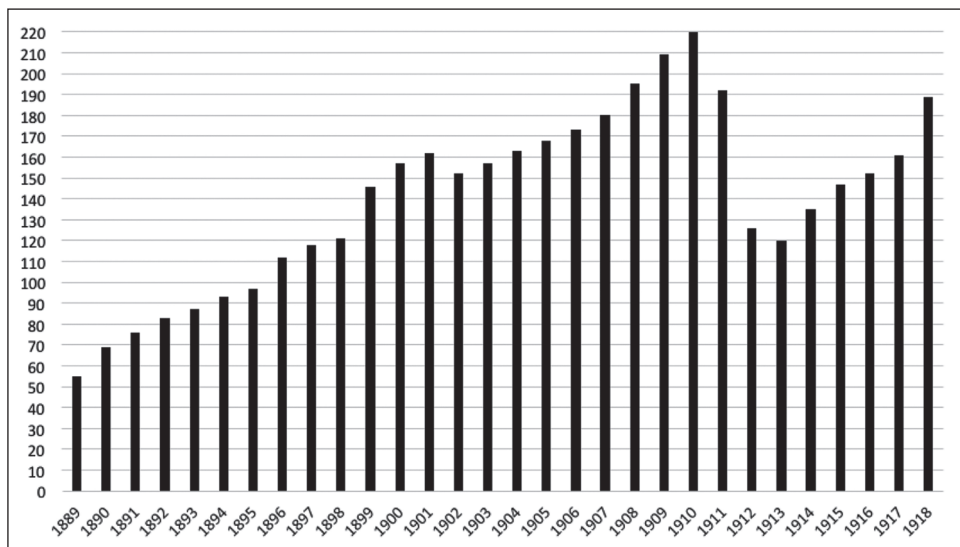
2. Bőripar

A pécsi iparfejlődés meghatározó ága a bőripar volt, mely a Tettye patak völgyében jött létre, ahol egy időben tucatnyi kisebb nagyobb tímárműhely működött egymás mellett.³ A városi tímárok céhe a XVIII. század elején alakult, amelynek csak városi polgárok lehettek a tagjai. A tímárságok számát a céh korlátozta, melynek a kesztyűsök is tagjai voltak. A korlátozás miatt a mesterség apáról fiúra szállt, melynek következtében egész tímárdinasztiák alakultak ki a városban. 1828. évi összeírás szerint a pécsi iparosok mintegy 60 százaléka végzett bőripari tevékenységet. A pécsi bőripar fejlődését korlátozó intézkedést csak az 1882. évi ipartörvény szüntette meg. A 19. századi iparosodás során a nagyobb, gőzgépeket alkalmazó börgyárak háttérbe szorították a kisebb tímárságokat, mellyel megkezdődött a börgyártás koncentrációja.⁴

Ennek keretében jött létre a Höfler-testvérek által kis családi tímárságból felfejelesztett börgyár. A család 1762 óta foglalkozott tímársággal. Ekkortól, azaz Höfler András Bajorországból érkező tímár tevékenységének megkezdésétől számítjuk a Pécsi Börgyár működését.⁵ Fia, Höfler János 1808-ben bekövetkezett halálakor a családi vállalkozást az éppen külföldi tanulmányúton lévő fia, ifj. Höfler János kívánta átvenni, azonban hazaérkezése a vállalkozás vezetését már sógora Erreth Mátyás birtokolta.⁶ A csalódott fiatal elhagyva a családi vállalkozást a Pécs Belvárosában, a mai Rákóczi úton működő nagyobb tímárságban helyezkedett el. Wagner Ferdinánd műhelyében alkalmazta a nyugaton szerzett tapasztalatait, ezzel csakhamar a tímárság vezetőjévé küzdötte fel magát. Wagner halálát követően ifj. Höfler János elvette Wagner özvegyét, innentől fogva saját tímárságát működtette tovább. 1850-ben bekövetkezett halálakor az üzemet fia Höfler Jakab vette át, aki haláláig, 1877-ig vezette a tímárságot.⁷ Höfler Jakab 18-20 főt foglalkoztató manufaktúrát hagyott fiaira, Jánosra, Jakabra és özvegyére.⁸ A Höfler testvérek 1884-ben kapták meg börgyártásra szóló iparhatósági engedélyüket. A „HÖFLER TESTVÉREK ÉS TÁRSA” börgyára továbbra is a Rákóczi úti épületben működött.

A gyár csakhamar kinőtte a belvárosi épületet, 1889-ben vásárolták meg az akkor még várostól távoli, ma a város közepén elhelyezkedő régi vasgyár épületét. Gyáruk a költözést követően az ország egyik legmodernebb és legnagyobb kapacitással rendelkező gyárának számított 55-60 dolgozójával. A gyár töretlenül fejlődött. 1910-ben dolgozói létszáma elérte 220 főt, a termelőkapacitása a 60-70 000 darabot, áruforgalma pedig a 1 677 000 koronát.⁹

1. ábra: Höfler bőrgyár dolgozói létszáma (1889-1918)
Figure 1.: Number of tannery workers in Höfler leather factory
between 1889-1918

Forrás: saját szerkesztés Jakab (1999) alapján

A gyár további fejlődésének azonban pénzügyi akadályai voltak. A gyors termelés nagymennyiségű nyersanyag- és félkészáru-készlet rendelkezésre állását követelte meg, amit azonban a családi vállalkozás nem tudott önerőből biztosítani. Ennek hatására döntöttek a gyár részvénytársasággá való átszervezéséről. A bőrgyár Höfler Bőrgyár Részvénytársaságként működött tovább. A kibocsátott 2400 db 500 korona névértékű részvényből 1200 a család tulajdonában maradt, a gyárat haláláig, 1917-ig Höfler János irányította. Testvére halálát követően Höfler Jakab kivált a gyárból, Mohácson Höfler Bőrgyár néven új gyárat alapított. A névhasználat okán a pécsi gyár nevét Első Pécsi Bőrgyár Részvénytársaságra változtatták, mely néven működött egészen az államosításig.

Szintén a pécsi bőripar jelentőségét szemlélteti a Hamerli János által 1861-ben alapított pécsi kesztyűgyár története. Egy évszázaddal az első kesztyűs megérkezését követően kért és kapott iparendélyt a városi tanácstól Hamerli János a pécsi kesztyűipar legjelentősebb alakja. Hamerli 1840-ben született Pécsen, aki pécsi tímártanulmányai befejeztével – a kor szokásainak megfelelően – vándorútra kelt, hogy más városokban, országokban fejlessze tudását. Magyarországi és ausztriai vándorlását követően, 1861-ben tért véglegesen haza Pécsre, s a város engedélyének birtokában

ekkor kezdett kesztyűket gyártani. Tevékenységét apja Flórián utcai házában kezdte, azonban azt hamar kinőve tevékenységét a Fő utcán, a mai Palatinus szálloda helyén álló bérelt házban folytatta. Hamerli időközben megnősült, felesége Szalay Flóra segítve férje munkáját kapcsolódott be a kesztyűgyártás folyamatába.¹⁰

1865-ben bécsi letelepedési és iparendélyt kért, melyet a városi tanács meg is adott neki. Hamerli nem kívánt véglegesen Bécsben maradni, ezért a bécsi üzemnyitás mellett pécsi telephelyét is fenntartotta. Tudását tovább fejlesztendő 1872-ben újabb európai körútra indult, melynek során a németországi és az olaszországi kesztyűsök munkáját tanulmányozta. A bécsi üzem ismertséget és jelentős bevételt hozott Hamerli számára, aki így immár a szükséges tőke birtokában térhetett haza Pécsre, ahol a Fő utcai üzemének helyt adó épületet megvásárolta. Megvásárolt továbbá egy Mária utcai ingatlant, ahol bőrfestő üzemet létesített. Bár bécsi üzletét 1874-ben feladta, azonban a megszerzett kereskedelmi kapcsolatait megtartotta. Továbbra is szállított nemcsak a császárvárosba, hanem immáron Londonba is. A pécsi városi tanács utasítására Fő utcai üzemét áttelepítette az Alsó Puturla utcában (ma Vince utca) megvásárolt kordován üzem helyére.¹¹

Hamerli folyamatosan fejlesztett, elsőként alkalmazta Magyarországon Jouvin kivágókaliberét, emellett présgéppel és stepp varógéppel is felszerelte gyárát. Fejlesztései és az európai divat és igények ismeretében a kor követelményeinek mindenben megfelelő színvonalon és minőségben tudott termelni, ami a növekedés alapja volt. Divatkesztyű gyártás mellett a hadsereg egyik beszállítója, az egyenruházati kesztyű termelési volumene 1875-re elérte a 35 000 párat.¹² Sikerét nemzetközi elismerései fémjelzik. Az 1873-as Bécsi Világkiállításon érdeméremmel, 1875-ben Neusalzban aranyéremmel, az 1876-os Philadelphiai Világkiállításon pedig elismerő oklevéllel jutalmazták munkáját.¹³ Hamerli tevékenységéről így emlékezik meg az iparkamara 1893. évi jelentése: „Hamerli olyan kiváló minőséget állít elő, hogy nemcsak fokozni tudta termelését, hanem versenytársa sincs. Túl van halmozva megrendeléssel.”¹⁴ Hamerli fiai közül Imre és István is bekapcsolódtak a gyár tevékenységébe. Hamerli János 1895. évi halálát követően fia, Hamerli István vette át a gyár igazgatását.¹⁵

A Hamerli Kesztyűgyár az ezredfordulón újabb rangos elismerésekkel gazdagodott. Az 1900-as Párizsi Világkiállításon elismerő oklevelet szerzett, míg Ferenc József császár a gyárnak adományozta a „Császári és Királyi Udvari Szállító” címet. Hamerli István és szintén a gyárban tevékenykedő Hamerli Imre a nagyüzemi termelés meghonosításában látták apjuk üzemének jövőjét.¹⁶ A századfordulón emeletes kesztyűgyár építésére kértek

engedélyt, továbbá meg kívánták vásárolni a várostól a kesztyűgyár feletti malmot, a hozzá tartozó vízjoggal együtt. A fejlesztés a Kereskedelemügyi Minisztérium által biztosított 40 000 korona állami támogatással valósult meg.¹⁷ A dotáció fejében vállalták, hogy a gyárat 1903-ig üzembe helyezik, az első évben 40 000, a másodikban pedig legalább 50 000 db báránybőrt készítenek ki és dolgoznak fel kesztyűnek. Az építéséhez és berendezéséhez csak Magyarországon beszerezhető anyagokat és eszközöket használhattak fel, továbbá a gyár elkészültét követően a termeléshez felhasznált nyersbőr ötödének hazai báránybőrnek kellett lennie, míg a második üzemév végétől legalább 200 embert kellett foglalkoztatniuk.

Hamerli István 1903. évi halálát követően testvére, Károly vette át a gyár irányítását. Károly folytatta a gyár fejlesztését, melynek következtében a termelés volumenének növekedése mellett a termékek minőségi is javult. A fejlődésének a I. világháború vetett véget. A gyár munkásait, s magát az igazgató Hamerli Károlyt is behívták katonának, az alapanyagot pedig hadászati célokra foglalták le, ami leállításához vezetett. A háború utáni talpra állást nehezítették a bevezetett importkorlátozások, továbbá az 1929-1933-as világgazdasági válság, melynek hatására 1934-ig a termelés csak korlátozottan folyt.

3. ÉLELMISZERIPAR

A mezővárosi gyökerekkel rendelkező szabad királyi városban komoly jelentősége volt az élelmiszeriparnak. A városi polgárok jelentős része folytatott ebben az időszakban is agrártermelést a városhoz tartozó földeken. Az 1870-es évek közepén még a városban megtalálható iparágak közül a több embert foglalkoztató iparág volt.¹⁸ Kiemelendő a pécsi szőlőtermelés jelentősége, ugyanis a város tehetősebb polgárai számára presztízskérdést jelentett a szőlőművelés és a borkereskedelem folytatása. Ennek megfelelően a város legjelentősebb iparosai mind rendelkeztek szőlőbirtokkal. Az 1880-as évek flixéria járványa, illetve az 1890-es évek borhamisítási botránya jelentősen visszavetette a város szőlő- és borgazdálkodását, illetve a borkereskedelmet. Kaposi (2007)¹⁹

Az élelmiszeripar legmeghatározóbb ágazata mégis a söripar volt a városban, melyet annak németes jellege is magyaráz. A 19. század közepén két meghatározó sörgyár is működött Pécsen. A város tulajdonában álló sörgyárat a Scholtz család üzemeltette.²⁰ A filoxéria járvány hatására megrugró fogyasztói igényeket azonban a meglévő gyárpépület termelése nem tudta kielégíteni. Ezért a gyáralapító fia, Scholtz Antal új sörgyárat építtetett

600 000 koronás beruházás keretében a Mohácsi út mellett. Az egy év alatt, 1894-re felépült gyár 50-60 000 hektoliter/év gyártási kapacitással rendelkezett,²¹ míg a termelése a század végére meghaladta a 100 000 hektolitert.²²

1. táblázat: Iparosok szőlőbirtokai 1885-ben

Table 1.: Craftsman's Vineyards in 1885

Iparos neve	Szőlőbirtok nagysága (kataszteri hold)	Iparág
Engel Adolf	10	parkettagyártás
Hamerli János	6	kesztyűgyártás
Maleter Rudolf	5	malomipar
Justus Lipót	4	olajgyártás
Lauber Gábor	4	téglagyár
Zsolnay Vilmos	3	porcelángyár
Littke József	3	pezsgőgyártás
ifj. Scholtz Antal	3	sörgyártás
Erreth János és Lajos	3	börgyártás

Forrás: saját szerkesztés Kaposi (2006) alapján

A város másik, napjainkban Pécsi Sörfözde néven működő sörfőzdéjét Hirschfeld Leopold alapította 1848-ban. A Szent Rókusról elnevezett sörfözde az 1850-es években indult fejlődésnek. A gyár 1882-ben már 4020 hl sört állított elő 8109 Ft értékben. Az 1888-as pécsi filoxéria járvány nagy lökést adott a sörgyárnak. A bor árának jelentős emelése ugyanis a borkedvelők jelentős részét a sörfogyasztás irányába terelte. Az ebben az évben megrendezett Pécsi Általános Kiállításon a gyár sörei aranyérmet szereztek.

Hirschfeld Leopold 1893-ban bekövetkezett halálát követően fia, Sámuel vette át a sörgyár vezetését. Sámuel már korábban is aktív volt a sörgyár vezetésében, ezért a váltás zökkenőmentesen zajlott le.²³ Az új igazgató új létesítményekkel bővítette a gyár termelő kapacitását. A gyár ismertségét növelte, hogy az 1896-os millenniumi rendezvényeken résztvevő gyár termékeire aranyérmet kapott. 1908-ban, majd 1911-ben a környező épületek megvásárlásával növelte a gyár alapterületét, kocsmák megvásárlásával pedig megerősítette saját értékesítő hálózatát. 1907-ben a gyár az elsőként a magyar sörök közül bejegyeztette az Iparkamaránál a Szalon Sör márkanévét.²⁴

A gyár 1911-ben részvénytársasággá alakult. A Hirschfeld Sörgyár Részvénytársaság 5000 darab 200 korona névértékű részvény kibocsátásával jött létre. A gyár ezt követően sikerrel tört be a fővárosi piacra. Ekkor 840 nagyobb vevővel rendelkezett, melyből 550 magyarországi, 250 horvát-szlavóniai, 30 boszniai, s 10 balkáni volt. A prosperáló sörgyár számára ebben az évben engedélyezték a városi és az állami címer használatát termékeiken. Az 1912-13-as években 800 000 koronás rekonstrukciót hajtottak végre a gyárban, melynek keretében átalakították az ászok- és erjesztőpincéket, új palackfejtő helyiséget építettek, melyet palackozósorral egészítettek ki. A rekonstrukciót követően a gyár kapacitása meghaladta az 50 000 hl/év-et.

Az I. világháború kitörése kezdetben pozitívan hatot a termelésre, azonban az általános mozgósítást követően fellépő alapanyag- és munkaerőhiány visszavetette a termelést. A gyár 1917. évi közgyűlésén a társaság nevének megváltoztatásáról döntött, ettől kezdve Pannónia Serföző Részvénytársaság néven működött tovább. A világháborút és a szerb megszállást követően a gyár 1921-ben egyesült a Scholtz-féle Mezőgazdasági Sörgyárral, így a Pannónia lett a város legnagyobb kapacitású sörgyára.²⁵

A pécsi sörgyártás mellett feltétlen érdemes szót ejteni a pécsi pezsgőgyártásról. Littke-család 1840-es években indította el vállalkozását, melyben szőlő- és gyümölcstermesztéssel, bornagykereskedéssel és pezsgőgyártással is foglalkozott. Littke Lőrinc Franciaországban tanulmányozta szőlészetet, majd fiát, Littke Józsefet éveken keresztül taníttatta ugyanott. József tanulmányozta a bor- és pezsgőgyártás folyamatát, majd angliai tanulmányútján a világkereskedelemben nyert bepillantást. 1859-ben egy francia eljárást megszerezve fejlesztették az addig melléktevékenységként végzett pezsgőgyártást. Ekkor jegyezték be az „Első Baranyai Bornagykereskedés és Pezsgőgyár Littke L.” céget, mely már kifejezetten csak a pezsgőgyártást végezte. A gyár Pécs egyik legfrekvenciáltabb helyén, a pécsi székesegyház tözsomszédságában, a Scitovszky-téren (ma Szent István tér) működött. A gyár külsőleg egy „urasági lak” képét mutatta, zöld pázsitú kertjével, díszkútjaival és trópusi növényeivel. Az épület ipari jellegéről csak a kapun rendszeresen kijövő tehergépkocsik árulkodtak. A pezsgő erjesztését ugyanis az épület és a tér alatt található középkori pincerendszerben végezték. Az újbort tavaszig a pincében tárolták, melyet követően erős falu, speciális pezsgő palackokba töltötték. Egy-egy évben hozzávetőlegesen 50 000 ilyen palackot készítettek. Az erjedés első fázisát követően a palackokat a pincerendszer legmélyebb, 32 méter mély részébe szállították, ahol vízszintesen fektetve pihentek, míg a „seprű” le nem rakódott bennük. Ezt követően a „seprűtől” megtisztított palackokat feltöltötték a

pezsgő készítéshez szükséges likőrrel, majd újradugaszolva ismét a pincébe szállították a pezsgős üvegeket.²⁶

A Littke pezsgő nemcsak Pécssett, hanem az egész Osztrák-Magyar Monarchiában népszerű lett, melynek hatására Littke József újabb ágakkal bővítette a pincerendszert. A forgalmazást elősegítendő Budapesten, Bécsben és Prágában is üzletet nyitott.²⁷ A gyár termékei nemzetközi sikereket arattak. Az 1870-es grazi kiállításon és az 1871-es trieszti kiállításon ezüstérmét, az 1874-es londoni kiállításon nagy bronzérmét, az 1888-as pécsi kiállításon aranyérmét és díszoklevelet szereztek. Munkájának elismerésül Littke József megkapta a Ferencz József rend lovagkeresztjét. Az uralkodó 1891-ben személyesen is meglátogatta Littke üzemet.²⁸ Littke József 1902-ben hunyt el, helyét a gyár élén fia ifj. Littke József vette át.²⁹

4. Fémipar

A pécsi fémipar meghatározó üzeme az átalakult formában ugyan, de a mai napig működő Sopiana Gépgyár volt. A gyárat 1865-ben két kézi hajtású esztergával alapította Haberényi Pál, melynek gépeit (esztergák, fúró- és gyaluló gépek) már 1866-ban saját készítésű gőzgépek hajtották. Baranya és Tolna megye borászati eszközigényének kielégítésére a gyár mezőgazdasági gépek mellett kertészeti felszereléseket, szőlészeti-borászati gépeket is gyártott. 1876-ban már a kor legmodernebb eszközeivel dolgoztak, megrendelések nemcsak az országból, de Szerbiából is érkeztek a gyár számára. Az évtized végén gőzgépek, malomberendezések, járgányok és cséplőgépek gyártásával is foglalkozott.

A városi tanács 1896-ban bűnvádi eljárást indított Haberényi ellen. Az eljárás alól felmentették, azonban ez nem mentette meg gyárának a csődjétől. A gyár 1899-et követően Hamerli József tulajdonába került, miután azt Haberényi összes ingóságával együtt elárverezték. Hamerli József a kesztyűgyár tulajdonos Hamerli Imre testvére volt. A kereskedő Hamerli József jó üzletemberként folyamatosan fejlesztette a gyárat, élére gépészmérnök szakvezetőt állított, új öntödét épített a gyárnak. A gyár 1908-tól használta a Sopiana védjegyet a város jelképének számító öt toronnyal.

Az első világháború alatt a gyár hadiüzemként funkcionált, lőporgránátókat, kézigránátókat, aknákat és aknavetőket gyártva a császári-királyi hadsereg számára. Az addig közkereseti társaságként működő gyárat az akkori tulajdonosok, Hamerli József és Báder Vilmos 1918-ban részvénytársasággá alakították, melynek továbbra is főrészvényesei maradtak. A háború befejezését követően a gyár visszaállt a „békebeli” termékek gyártására.

1924-ben a Szerb-Horvát-Szlovén Királysággal és Bulgáriával sikerült jó üzleti kapcsolatot kiépíteni a gyárnak, ami lehetővé tette az értékesítési nehézségek miatt felhalmozott raktárkészlet eladását.³⁰

A városban jelen lévő fémipar egyik speciális ágazatát jelentette az Angster család nevével fémjelzett orgonagyártás. Angster József 1834-ben a Baranya megyei Kácsfalun, német anyanyelvű családba született. 15 évesen az asztalosmesterséget választotta szakmájának. Inaséveit Haim József eszéki asztalosmesternél töltötte, majd 3 év inaskodást követően megkezdte első vándorútját, melynek során először Temesváron helyezkedett el. Ezt követően Németboksán, Oravicán dolgozott. Hazatérését követően második, ezúttal nyugat-európai vándorútra indult. Öt évet töltött Bécsben, ahol több asztalosműhelyben is megfordult. Szabadidejében minden erejét tanulásra fordította, hogy magasabb műveltségre és szakmai megalapozottságra tegyen szert. 1859 és 1861 között már orgonakészítő üzemekben dolgozott. Először Titz orgonaépítő műhelyében helyezkedett el, ahol 12-14 munkás dolgozott. Itt ismerkedett meg először az orgonakészítő szakma rejtelmeivel. Pár hónappal később már Uhlmann nevű orgonaépítőnél állt munkába. A családi vállalkozásban apán és fián kívül egy inas dolgozott. Később újra Titz műhelyében dolgozott, mielőtt elhagyta volna Bécset.³¹

Ekkor már nem asztalosként, hanem orgonaépítőként kívánt mesterré válni. Vándorlása során megfordult Brünnben, Prágában, Drezdában, Meissenben, Lipcsében, Berlinben, Magdeburgban, Braunschweigben, Hannoverben, Düsseldorfban, Kölnben, Bonnban, Wiesbadenben, Frankfurtban, Baselben és Párizsban. Útja során tanulmányozta az orgonákat, több orgonaépítővel találkozott. Jövedelemszerzés végett asztalos üzemekben dolgozott. Párizsban Aristide Cavallé-Coll orgonaépítő üzemében helyezkedett el, mely 50 főt foglalkoztatott. Angster először pedálbillentyűzeteket és egyéb alkatrészeket gyártott, majd pár hónap után már szerelőként dolgozott. Munkája során bősen jegyzetelt, jegyzeteit szabadidejében tisztázta. Angster három évet töltött az üzemben, melynek során eltanulta az orgonaépítő szakma rejtelmeit.³²

Hazatérését követően eszéki letelepedésen gondolkodott, mivel ott csak egy orgonaépítő tevékenykedett, szemben Péccsel, ahol három. Időközben azonban Angster elnyerte a pécsi zsinagóga elkészítésének jogát, melynek feltétele volt a pécsi letelepedése. Iparengedélyének megszerzését követően 1869 februárjában kezdte el készíteni a zsinagóga orgonáját. Alig több mint egy évvel később elkészült a 2 manuális, 24 változatú első Angster orgona.³³ Az átadásra neves szakembereket hívtak meg, akik az orgonát remekműnek minősítették. „Az orgona, melyet számunkra épített, egyesíti

a lágy finomságot a hang férfiasan szép pompájával, és Ön itt változatok együttesét olyan harmonikusan állította össze, hogy az minden hallgató szívét és lelkét ájtatosságra hangolja és ünnepi hangulattal tölti el.”³⁴ Bár az orgonaépítés veszteséges volt Angster számára, azonban az orgona hozta ismertség és elismertség indította el a sikerek felé. Folyamatosan jöttek a megrendelések, melynek következtében nagyobb műhelybe kellett költöznie. A Pécs Belvárosában található Nagy-Flórián utcai műhelybe folyamatosan érkezettek a megbízások először Baranya majd a környező megyékből is. A szaporodó megrendelések miatt ismét költöznie kellett. 1874-ben foglalta el immáron végleges, szintén Pécs Belvárosában, a József utcában található műhelyét, ahol kialakította saját fémsípműhelyét is.³⁵ Ezzel az üzem – a nyelvsiptoktól eltekintve – függetlenítette magát a külföldi beszállítóktól. Ekkor már négy alkalmazott közreműködésével készítette az orgonákat. Az üzem az első évtizedben is már számos meghatározó jelentőségű orgonát készített el. A kalocsai székesegyház orgonája, a valpói orgona, a varasdi zsinagóga orgonája a zombori templom orgonája mind-mind tovább öregbítették a pécsi gyáros hírnevét. Egy évtizedet követően, 1877-ben már 25 elkészült orgonával büszkélkedhetett a gyár, mely akkor már 12 ember foglalkoztatott és árbevétele meghaladta a 12 000 forintot. Az üzem orgonák gyártása mellett karbantartásokat, javításokat is végzett. 1887-ben készült el a 100. Angster-féle orgona, a pécsi Székesegyház 46 változatú, 3 manuális orgonája. Angster a Mária utca 35. Szám alatti ház megvételével tovább bővítette a gyárát. Bevétele 1890-re elérte a 36 000 forintot, a gyár dolgozói létszáma pedig már 27 fő volt.

A növekedés továbbra is folytonos volt. A gyárnak lépésről-lépésre, egyre jobban sikerült kiszorítania a külföldi orgonagyárakat a hazai piacról. A századfordulóra a gyár dolgozói létszáma 40 főre emelkedett, az éves bevétel meghaladta a 70 000 forintot.³⁶

Az Angster gyár készítette az 1907-es pécsi országos kiállítás nagy orgonáját is, melyről a Zenelap című folyóirat így tudósított: „A lefolyt országos zenekongresszus alkalmából tartott hangversenyeken általános feltűnést keltett a kiállítási ünnepélyek csarnokában levő művészies kivitelű hatalmas orgona, mely az országos hírű Angster József és Fia pécsi orgonagyáros cég műhelyéből került ki. A zenekongresszus orgonaszekértői épp úgy, mint a kongresszus többi tagjai is, a legőszintébb elismerés hangján nyilatkoztak e műről. S ezen nincs is mit csodálkozni, mert a szóban levő orgona nemcsak a modern orgonaépítés minden vivmányait egyesíti magében, hanem minden túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a magyar iparművészetnek egy valóságos remekművével állunk szemben.”³⁷

A gyár 1914-ben készítette el 900. orgonáját. Érdemes kiemelni, hogy míg az első 100 orgona legyártása 12 évbe telt az üzem számára addig az 1910-es években ehhez már két év is elegendő volt. Az I. világháború a gyár 20 munkását és Angster József fiát, Oszkárt is a frontra szólította. A vasúti szállítás akadozása miatt több legyártott orgona ragadt a gyárban. A termelés akadozott, a gyár több dolgozójának felmondani kényszerült. A gyár alapításának 50. jubileumát a család csendben, szűk családi körben ülte meg. Egy évre rá, 1918 június 9-én hunyt el a gyáralapító. A gyár működtetését Angster József fiai Emil és Oszkár vették át.³⁸

5. Porcelán ipar

Pécs leghíresebb és legelismertebb gyára a Zsolnay-család által alapított porcelángyár volt. A Felső-Magyarországról származó Zsolnay família egyik ága a 18. század végén költözött Pécsre. Zsolnay Vilmos édesapja, Zsolnay Miklós sikeres kereskedőként a városi középpolgárság felső részéhez tartozott. Zsolnay Miklós hat gyermeke közül a legidősebb, a szabadságharcot és az emigrációt is megjárt Zsolnay Ignác apja tőkéjének segítségével 1853-ban alapította meg kőedénygyárát. Ignác üzeme kevesebb, mint egy évtized alatt tönkrement, a csődtől testvére, a gyáralapítóként elhíresült Zsolnay Vilmos mentette meg.

Zsolnay Vilmos 1828. április 19-én született. Kereskedői pályafutását a család Király utcai díszműáru boltjában kezdte, mely pályát apja kifejezett akaratának eredményeként választotta. Tanulmányait a bécsi Polytechnisches Institutban végezte, melyek befejezését követően Bécsben, a neves Martin és Bauer díszműáru cégnél helyezkedett el. Frankfurti, dzsdai, majd bécsi tevékenysége után hazaköltözött, ahol a forradalom alatt nemzetőrként tevékenykedett. Ezt követően apja főtéri boltjában dolgozott. 1953-ban megkapta apjától örökségét, a főtéri rövidáru boltot. Testvéreivel való társulást követően egy éven belül Zsolnay Vilmos kivásárolta öccsét, s 1864-től önállóan igazgatta gyárát. Ez az esemény fordulóponthoz jelentett Zsolnay Vilmos életében, aki keramikai, mérnöki és kémiai előképzettség nélkül vágott bele testvére bedőlt vállalkozásának felvirágoztatásába. Először – testvéréhez hasonlóan – kezdetleges technológiával folytatta a gyár a termelést, azonban Zsolnay Vilmos tehetsége és művészet iránti szeretete a kutatásra és szakmai fejlődésre motiválta a fiatal kereskedőt. Zsolnay Vilmos a gyár átvételét követően elkezdte fejleszteni a gyártási technikát. 1868-ban tett angliai útjának tapasztalatai meggyőzték arról, hogy az olcsó osztrák és cseh porcelánnal a használatdények piacán nem tud versenyezni,

gyára csak akkor lehet versenyképes, ha a díszmű- és luxusporcelánokat is gyárt. Kémiai kísérletekbe és kutatásokba kezdett, melynek során a város környékén 71 különböző agyagfajta lelőhelyét térképezte fel. A Dunai Gőzhajózási Társaság megbízásából Zsolnay Vilmos Goldstein Márkkal társulva építhette meg a Mohács-Üszög vasútvonal Pécsig történő pár kilométeres bővítését. A tenderből befolyó bevételből állította üzembe első gőzgépét és szerzett a cement és chamotte gyártáshoz elengedhetetlen vízhasználati jogot. Örökségét 10 000 koronáról 25 000 koronára gyarapítva, a városi tanács engedélyének birtokában megalapította az „Első Pécsi Cement Chamotte és Tűzbiztos Agyagáruk Gyárát”, azaz a pécsi Zsolnay gyárat. Ekkor a gyár 20-25 munkást foglalkoztatott, akiket maga a gyáralapító képzett, s akik számára életük végéig biztos megélhetést adott a gyárában. A gyár üzemeltetése teljesen lekötötte, így 1872-től kereskedői tevékenységét elhagyva a gyár igazgatására koncentrált. A cementgyártással csakhamar felhagyott, mert a gyártást a nyersanyag nagy szállítási költsége jelentősen megdrágította, így az nem volt versenyképes a piacon, s a vasútépítés befejezését követően saját használatra sem volt szükség rá.³⁹

Az áldozatos munkának köszönhetően a siker sem váratott sokáig magára. Első nemzetközi sikerét az 1873-as Bécsi Világkiállításon érte el, ahol a zsűri a gyár termékeit nagy bronzéremmel és díszoklevéllel, a mestert pedig az uralkodó Ferenc József-rend nagykeresztjével jutalmazta. A sikert követő osztrák és külföldi megrendelések hatására Zsolnay Vilmos kiterjesztette a gyár termékportfólióját, s megkezdte az azóta világhírűvé vált Zsolnay díszedények gyártását. Eleinte levonóképekkel, majd kézi festéssel díszített majolika vázák, korsók és tálak a historizmus korszakára jellemzően történelmi motívumokat jelenítettek meg. A gyár fejlődésének az 1873-as bécsi tőzsdekrachot követő pénzhiány sem szabott gátat, a válság ellenére komoly keresletre szert tevő luxusedényei többek közt gyermekeinek Júliának és Teréznek keze munkáját dicsérik. Zsolnay Vilmos a hagyományos kőgyurma alkalmazása mellett megkezdte a porcelán gyártást is, melyből a kezdetekben laboratóriumi használati cikkeket és kisebb vázákat készített. Az 1878-as Párizsi Világkiállításra az általa kikísérletezett ólommentes mázai használatával elkészített „porcelán-fayence”-ből készített díszedényeivel lépett a zsűri színe elé, akik innovatív munkájáért nagy aranyérmet és a francia becsületrendet ítelték oda számára. Zsolnay Vilmost az elismerések újabb és újabb fejlesztésekre sarkalták. Az új termékkel a világpiacra betörő gyár vezetője 10 éves kizárólagos külföldi értékesítési szerződést köt a bécsi Wahliss nagykereskedővel.⁴⁰ A nemzetközi elismerések és az új technológiák alkalmazása folyamatosan növelte a keresletet a gyár termékei

íránt. A század végére annyira megnőtt a díszműtárgyak kereslete, hogy a kezdeti pár festő helyett, már 170 dolgozó készítette a Zsolnay műtárgyakat. A Zsolnay gyár remekművei az egész Monarchia területén, magánpalotákban, fürdőhelyeken, Budapest reprezentatív építkezéseinél is megjelentek.

Zsolnay Vilmosnak az egyre növekvő gyár felügyeletében segítséget nyújtott fia, Zsolnay Miklós, aki 16 éves korától fogva fokozatosan kapcsolódott be a gyár igazgatásába. Testvérei Júlia és Teréz is aktív részesei voltak a gyár működésének, folyamatosan keresték, kutatták a díszműtárgyak új motívumait. Teréz népművészeti emlékeket gyűjtött, melyekből merítette ötleteit az új mintákhoz. Nevéhez köthető díszítések a népies, magyaros motívumokat dolgozzák fel. Júlia ezzel szemben a kelet felé fordította figyelmét. Neki köszönhető a perzsa, indiai és a lótuszmotívum megjelenése a gyár termékein. Nem volt véletlen az édesapa férjválasztása sem. Terézt Mattyasovszky Jakab geológushoz, Júliát pedig Sikorszki Tádé lengyel származású építészmérnökhöz adta hozzá, akik bekapcsolódva a gyár tevékenységébe szaktudásukkal segítették a családi vállalkozás további virágzását.

Zsolnay Vilmos dr. Wartha Vincével a 15. századi olasz mesterek eljárásait kutatva egy régi-új eljárást kísérleteztek ki, melyet a görög hajnalpír után „eosinnak” neveztek el. Ez az eljárás lett az mely az Osztrák-Magyar Monarchia legismertebb gyárává tette az időközben nagyüzemmé fejlődő gyárat, mely eljárással leghíresebb szecessziós Zsolnay kerámiák készültek, mint a Milánói Világkiállítás magyar pavilonjának ékköve, a Kacsás kút. A gyár eközben folyamatosan növelte telephelyének méretét, hogy teret biztosítson az új eljárásoknak és a növekvő termelési volumennek.

Zsolnay Vilmos már a kezdetektől nagy hangsúlyt fektetett a jól kvalifikált munkások alkalmazására, melynek köszönhetően családok több generációi dolgoztak a Zsolnay gyárban, annak ellenére, hogy az elvárások igen magasak voltak. A munkaidő napi 13 óra volt, heti hat napon keresztül. Ezért munkától függően heti 1,00 – 6,95 forint bért, valamint a dolgozók egy részének munkáslakásokat biztosított az agyagszerzés céljára megvásárolt telkeken álló lakásokban, továbbá a kifejezetten erre a célra a gyár környékén felvásárolt házakban.⁴¹ A kor szakképzett utánpótlás biztosítására Zsolnay Vilmos 1886-ban a gyár területén iparostanonc iskolát alapított, ahol kezdetben 88 diák főként - a gyári dolgozók gyerekei - szakismeret mellett általános középiskolai ismereteket is tanítottak. 1895-re kinőve Pécs városát Budapesten terjeszkedett a gyár, ahol fayance-sanitár és fali csempék előállításával foglalkoztak. Az 1890-es évek végére a gyár munkáslétszáma megközelítette a 700 főt, mely a korszakban a város teljes lakosságának 2%-át jelentette.

A gyáralapító Zsolnay Vilmos 1900. március 23-án elhalálozott. Tevékenységét több európai állam magas állami kitüntetéssel, a szakma 33 kiállítási díjjal ismerte el, Pécs városa pedig díszpolgári címmel és közadakozásból épült, a város mind a mai napig egyik nevezetességének számító köztéri szobor együttesével emlékezett meg híres szülöttjéről.

Zsolnay Vilmos halálát követően fia, Zsolnay Miklós vette át a gyár vezetését. Húgaival örökösödési szerződést kötött, akik 50 000 korona életjáradékért lemondtak tulajdonjogukról. Zsolnay Miklósnak köszönheti Pécs városa a Zsolnay-szobor mellett másik kiemelkedő látványosságát az eozin bikafejek díszítette Zsolnay kutat, melyet 1910-es években ajándékozott a városnak. Ekkora Zsolnay Miklós már monopolhelyzetet vívott ki magának a hazai piacon,⁴² ami mellett továbbra is sikeresen szerepelt a hazai és nemzetközi kiállításokon, melyeken 12 elismeréssel járult hozzá édesapja gyárának világhíréhez.

Zsolnay Miklós igazgatósága alatt kevés új technológia született, azonban annál több új forma és design. A historizáló stílust pár éves átmeneti időszakot követően a századfordulótól felváltotta a szecesszió, melynek remekműveit a gyár művészei egymástól függetlenül, ám egymásra hatást gyakorolva alkották meg. Zsolnay Miklósnak nem születtek saját gyermekei, ezért a Zsolnay név továbbörökítése érdekében örökbe fogadta nővére gyermekeit, akik nemcsak a nevet, de a családi vállalkozásban való közreműködést is megörökölték nagybátyjuktól. A harmadik generáció tagjai közül először Zsolnay Teréz fia, Zsolnay-Mattyasovszky Tibor lépett be a gyárba, aki nagybátyja kérésre magánhallgatóként iratkozott be a műegyetemre, melyet pár év után hátrahagyva a budapesti Kereskedelmi Akadémián fejezte be tanulmányait.

Az I. világháború nemcsak a gyárat, hanem a családot is sújtotta. A „Nagy háború” kitörését követően valamennyi ifjú Zsolnay leszármazottat behívtak katonai szolgálatra, akik távollétében Zsolnay Miklós egészségi állapota folyamatosan romlott. 1917-től feladatait már nem tudta ellátni, helyét három unokaöccse vette át a gyár élén. A világháború alatt a gyár díszáru- és építészeti kerámiagyártás helyett hadi célokra szolgáló ipari porcelán gyártására állt át. A szerb megszállás teljesen felőrlte a gyár tartalékait. A hazai nyersanyagforrásoktól elzárt gyár minden megmaradt nyersanyagát felélte, vagy a megszállók hordták el azokat, a béreket pedig csak hitelből tudták finanszírozni az új gyárigazgatók. A megszállás után a már évek óta Ausztriában betegeskedő Zsolnay Miklós élete is véget ért. A gyár vezetését végérvényesen a harmadik generáció korábban is a gyárban dolgozó férfi tagjai Zsolnay-Mattyasovszky Tibor és Zsolt és Sikorski Miklós vették át.⁴³

6. Összefoglalás

A sokáig elzárt, befelé forduló, döntő részt német népességű város jelentős változáson ment keresztül a dualizmus korszakában. 1869 és 1910 között a korábban tradicionálisan mezővárosi vonásokat mutató szabad királyi városban az ipar vált a domináns gazdasági ágazattá. A korszakban az ipari kereskedők száma 3625-ről 8668-ra növekedett, a háború előtt a város dolgozó embereinek 36 százaléka már az iparból élt. Az ipar fejlődése magával vonta a kereskedelem fejlődését is. A kereskedők száma a korszakban a két és félszeresére nőtt, 1910-ben már 1103 főállású kereskedő élt a városban.

Az ipar fejlődésének következtében a városkép is átalakult. Míg a korszak elején az iparosok a Belvárosban tevékenykedtek, addig a XX. század elején nagyrészt a városfalakon kívüli nagy telepekre tette át tevékenységét. A város iparszerkezetében a gyáripar vált meghatározóvá. 1909-ben 46 ipartelepen telepenként 30, 1914-ben már telepenként 36 lőerő gőzteljesítmény jutott.⁴⁴ Bár nem jöttek létre gigantikus méretű ipari üzemek, ugyanakkor több olyan közepes méretű cég is létrejött a korszakban mely országos és világszintű ismertséget szerzett a pécsi iparnak, s melyek közül néhány még a mai napig is meghatározó szereplője a város iparának.

JEGYZETEK / NOTES

1. Kaposi (2006)
2. Kaposi (2006)
3. T. Mérey (1999)
4. Kaposi (2006)
5. Vajda–Kassai (1996)
6. Régi pécsi tímárok. Pécsi Napló. 1906. 01. 28. pp. 4-5.
7. Jakab (2002)
8. Kaposi (2006)
9. Jakab (1999), Kaposi (2006)
10. Sey–Sey (1999), Sey (2005)
11. Déri (1996)
12. Déri (1976)
13. Kaposi (2010a)
14. Déri (1976) p. 26.

15. Kaposi (2010)
16. Mészáros (2010)
17. Kaposi (2007)
18. T. Mérey (1999)
19. Kaposi (2007)
20. Kaposi (2006)
21. Az új sörgyár. Pécsi Figyelő. 1893. 03. 24. p. 5. ; Uj nagy sörgyár Pécssett. Pécsi Ujság. 1894. 01. 20. pp. 2-3.
22. Kaposi (2006)
23. Trebbin (2010)
24. Garadnainé (1996)
25. Trebbin (2010)
26. Látogatás Littke L. pinczejében Pécssett. Pécsi Figyelő 1884. 08. 30. pp. 1-2.
27. Niszkács (2014)
28. Baranyai (2001)
29. Trebbin (2007)
30. Török-Kraft (1996)
31. Angster (1993); Fonay (1979)
32. Angster (1993)
33. Angster (1996)
34. Angster (1993) p. 61.
35. Angster (1999)
36. Angster (1993)
37. Angster (1908) p. 90.
38. Angster (1993)
39. Zsolnay Vilmos 1828-1928 (1928)
40. Jávör (2004)
41. Rúzsás (1954)
42. Hárs (1996)
43. Sikota (1975)
44. Kaposi (2011)

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Angster József (1993): Angster – A pécsi orgonagyár és a család története. Pannónia Könyvkiadó. Pécs.
- Angster József (1996): Angster orgonagyár. In: Kassai Miklós szerk. (1996): Pécs-Baranya 100 éve a műszaki és természettudományos folyamatok történetében 1896-1996. Baranya Megyei Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége. Pécs. 269-273. old.
- Angster József (1999): Az Angster Orgonagyár történetéből. In: Szirtes Gábor-Vargha Dezső szerk. (1999): Angstertől Zsolnayig – Ipartörténeti tanulmányok. Pécs-Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara. Pécs. 74-83. old.
- Angster József és fia Orgona és Harmonium Gyár Pécs (1908). Posner Kiadó. Budapest
- Baranyai Aurél: A pécsi Littke-pezső regénye. In: Romváry Ferenc (szerk) Pécsi Szemle 2001/3. szám 57-71. old.
- Déri János (1976): A pécsi kesztyűipar kialakulása és története a Hamerli kesztyűgyár államosításáig, 1948-ig In: Déri János szerk. (1976): A Pécsi Kesztyűgyár története 1861-1976. Pécsi Kesztyűgyár 9-100. old.
- Déri János (1996): Pécsi Kesztyűgyár In: Kassai Miklós szerk. (1996) 42-344. old.
- Fónay Zsuzsa (1979): Az Angster Orgonagyár ötven éve. Különnyomat a Baranyai Helytörténetírás 1979. C kötet. Pécs.
- Garadnainé Donát Ágnes (1996): Pécsi sörgyár In: Kassai Miklós szerk. (1996) 274-283. old.
- Hárs Éva (1996): Zsolnay Porcelángyár In: Kassai Miklós szerk. (1996) 261-268. old.
- Jakab Antal (1999): In: Szirtes Gábor-Vargha Dezső (szerk.) Angstertől Zsolnayig – Ipartörténeti tanulmányok. Pécs-Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara. Pécs. 108-126. old.
- Jakab Antal (2002): A pécsi bőrgyár igazgatóinak működése. Vargha Dezső szerk. (2002): Iparosok és bányászok a Mecsekalján. Gazdaságtörténeti tanulmányok Pécs: Pannónia Kiadó. 152-178. old.
- Jávor Kata (2004): A Zsolnay család In: Sebők M. szerk.(2004): Sokszínű kapitalizmus - pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából. HVG Kiadó, Budapest.
- Kaposi Zoltán (2006): Pécs gazdasági fejlődése 1867-2000. Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara
- Kaposi Zoltán (2007): Pécs iparszerkezete a 19.-20. század fordulóján In: Font Márta et al. szerk. (2007) Tanulmányok Pécs történetéből 20. kötet, Pécs Története Alapítvány. 57-74. old.

- Kaposi Zoltán (2010): Hamerli János szócikk In: Romvári Ferenc et al. szerk. (2010) Pécs Lexikon. Pécs Lexikon Kulturális Nonprofit Kft. 287. old.
- Kaposi Zoltán (2010/a): Hamerli Kesztyűgyár szócikk In: Romvári Ferenc et al. szerk. (2010) 287-288. old.
- Kaposi Zoltán (2011): Iparfejlődés és városszerkezet Pécsen a 19-20. század fordulóján. In: Lugosi András szerk. (2011): Urbs magyar várostörténeti évkönyv VI. Budapest Főváros Levéltára. Budapest.
- Kassai Miklós szerk. (1996): Pécs-Baranya 100 éve a műszaki és természettudományos folyamatok történetében 1896-1996. Baranya Megyei Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége. Pécs.
- Mészáros Balázs (2010) Hamerli Imre szócikk In: Romvári Ferenc et al. szerk. (2010) 286. old.
- Niszkács Miklós (2014): A pezsgő. Mezőgazda Kiadó. Budapest.
- Rúzsás Lajos (1954): A pécsi Zsolnay-Gyár története, Dunántúli Tudományos Intézet. Pécs.
- Sikota Győző (1975) A gyár 1948-1973 között. Corvina. Budapest.
- Sey Kata – Sey Gábor (1999): Hamerli János kesztyűsmester pécsi gyáralapítása. In: Szirtes Gábor-Vargha Dezső szerk. (1999) 84-107. old.
- Sey Gábor (2005): A pécsi Hamerli-Hunor kesztyűgyár: emlékezés a cég alapításának 142., a gyár megnyitásának 100. évfordulójára. In: Szirtes Gábor et al. szerk. (2005): Mozaikok Pécs és Baranya gazdaságtörténetéből. Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara 110-124. old.
- T. Mérey Klára (1999): Baranya megye ipara (1850-1914) In: Szirtes Gábor-Vargha Dezső szerk. (1999) 7-34. old.
- Trebbin Ágost (2007): Fejezetek a pécsi Littke család történetéből. In: Baronek Jenő szerk. (2007): A Mecsek Egyesület évkönyve. Mecsek Egyesület. Pécs. 92-132. old.
- Trebbin Ágost (2010): A pécsi Hirschfeld sörgyár története In: Baronek Jenő szerk. (2007) 95-117. old.
- Fejezetek a pécsi Littke család történetéből. In: Baronek Jenő szerk. (2007) 92-132. old.
- Török László – Kraft János: Sopiana Gyár In: Kassai Miklós szerk. (1996) 284-291. old.
- Vajda József – Kassai Miklós (1996): Pécsi Bőrgyár In: Kassai Miklós szerk. (1996) 345-351. old.
- Zsolnay T. – M. Zsolnay M. (1975): A gyár és a család története. Corvina. Budapest.
- Zsolnay Vilmos 1828-1928. Dunántúl Egyetemi Nyomdája. Pécs. 1928.

Korabeli sajtó

Régi pécsi tímárok. Pécsi Napló. 1906. 01. 28. pp. 4-5.

Az új sörgyár. Pécsi Figyelő. 1893. 03. 24. p. 5.

Új nagy sörgyár Pécsen. Pécsi Ujság. 1894. 01. 20. pp. 2-3.

A pécsi sör. Pécsi Napló. 1909. 09. 12.

Látogatás Littke L. pinczéjében Pécsen. Pécsi Figyelő 1884. 08. 30. pp. 1-2.

OLASZ Lajos, PhD.
főiskolai docens
Szegedi Tudományegyetem
Juhász Gyula Pedagógusképző Kar
Szeged

college associate professor
University of Szeged
Juhász Gyula Faculty of Education
Szeged, Hungary
e-mail: olasz@jgypk.szte.hu

TERVEK A FELVIDÉK VISSZAFOGLALÁSÁRA
1920-BAN

PLANS FOR REOCCUPYING HIGHLAND IN 1920

ABSTRACT

In 1920, the Hungarian political and military leadership still saw a realistic opportunity to modify the peace conditions. The idea was partly built on the serious interior problems of the Czecho-Slovakian. On the other hand, a crisis situation might have been created in the region by the success of the Soviet-Russian Red Army that was pushing forward towards the West. In both cases, it could have been possible to count on the Western powers' favourable receipt of the act of the National Army in order to help Poland that was threatened by the Soviets, to stabilise the region, and to eliminate Bolshevik threat. However, in order to do that, the Hungarian troops had had to march in the Highlands. The Hungarian Government held confidential negotiations with French personalities who would have propended to accept that in turn of Hungarian help, Highland or at least its Eastern part could belong again under Hungarian control. Eventually, the military plans (Awakening, Dawn, Arpad) could not be implemented because of the lack of political conditions. The Polish stopped the Soviets' sudden attack, while in Czecho-Slovakia no Bolshevik turn took place.

Kulcsszavak: békeszerződés, Felvidék, Nemzeti Hadsereg, magyar–lengyel kapcsolatok

Keynotes: Peace treaty, Highlands, National Army, Hungarian–Polish relations

1. A kezdeti elképzelések

Az 1919 őszen hatalomra kerülő magyar vezetés nem mondott le arról, hogy az idegen uralom alá kerülő országrészekből valamennyit visszaszeressen. Mivel a diplomáciai út az 1918–1919-es próbálkozások során nem hozott eredményt, számításba vették a katonai fellépés lehetőségét. Október folyamán, a korábban fővezéri szerepkörben megjelenő Horthy Miklós, miután elnyerte az antant budapesti megbízottai, Ernst Troubridge Reginald Gorton, Harry Bandholtz tábornok, illetve George Clerk szimpátiáját, mind aktívabban bekapcsolódott a politikai folyamatok alakításába is. Horthy szerint a nyugati hatalmak két esetben fogadták volna el, hogy a magyar haderő átlépje a demarkációs vonalakat: ha a szovjet-orosz csapatok ellen harcol Közép-Európa védelmében, vagy ha valamelyik szomszéd államban bolsevik forradalom robban ki, és ennek leverésében vesz részt.¹

1919. október 28-án Horthy emlékiratot juttatott el a miniszterelnöknek, a külügy- és a hadügyminiszternek. Ebben kifejtette, hogy az ország legfőbb ellenfele Románia, mert a legnagyobb területet foglalta el, és a legerősebb haderővel rendelkezik. Ellene azonban csak hosszabb felkészülés esetén lehetne fellépni. A délszláv állammal keresni kell a megegyezés lehetőségét a románokkal való közös ellentét alapján, ugyanakkor a horvát szeparatizmus csendes támogatásával akadályozni lehet a szerbek túlzott megerősödését. Ausztria esetében számolni lehet egy bolsevik forradalmi kísérletre, amely felszámolásában a helyi konzervatív erőkkel együttműködve a Nemzeti Hadsereg is részt vehet. Ha Magyarország biztosítja magát ezen államok irányában, lehetősége nyílik egy Csehszlovákia elleni támadásra, a Felvidék visszafoglalásáért.²

Ebben a magyar kormány a szlovák nemzeti mozgalomra is építhet. Dél-Lengyelországban egy 10 000 fős szlovák légiót lehetne felállítani, melynek a felfegyverzését Magyarország anyagilag támogatná. Zala megyében szintén szerveznének egy szlovák seregettestet, melynek állományába az Olaszországból hazatérő hadifoglyok kerülnének, magyarokkal kiegészítve, de úgy, hogy a tisztek szlovákok legyenek. A Prága magatartásával elégedetlen Andrej Hlinka vezette nacionalista erők és a monarchista érzelmű papság által felfokozott csehellenes hangulatban a két légió egyidőben törne

be a Felvidékre, miközben a Nemzeti Hadsereg birtokba venné Pozsonyt, Komáromot és Párkányt. Hasonlóképpen hídfőket foglalna a magyar haderő, ha Csehszlovákiában forradalom törne ki és az antant hozzájárulna, hogy a rendteremtésbe a magyarok is bekapcsolódjanak.³

A katonai terveket, amelyek a Felvidék pacifikálása címet viselték Nagy Pál altábornagy dolgozta ki, aki a román kivonulás után átvette a miskolci katonai körlet parancsnokságát. Nagy azzal számolt, hogy Szlovákiában Eugène Mittelhauser tábornok irányítása alatt 5 hadosztály állomásozik, Kárpátalján pedig 1 hadosztály, Robert Paris tábornok vezetésével. Ezért a magyar terv a meglepetésre és a szlovák nacionalista erők együttműködésére épített. A főcsapást az Ipoly alsó folyásánál tervezték. Az ezzel egy időben indult volna támadásra lengyel területről a szlovák légio. Ebben a helyzetben a bekerítéstől fenyegetett csehszlovák csapatok, magyar várakozás szerint komolyabb ellenállás nélkül visszavonultak volna.⁴

Az akció végrehajtásához azonban nem voltak meg a szükséges feltételek. Magyarország ugyan biztosította a fedezetet egy 10 000 fős légio felállításához, a szervezés azonban nem haladt. A Felvidéken működő magyar és szlovák ügynökök jelentősen eltúlozták a helyi lakosság elégedetlenségét, amely érzékelhető volt ugyan, de koránt sem jutott el a fegyveres felkelésig. Hiányzott a kellő szervezés, mozgósítás, és a magyarországi viszonyokról érkező hírek is elbizonytalanították a lakosságot. A Nemzeti Hadsereg ereje 1919 végén nem volt elegendő komolyabb katonai művelet végrehajtására. A hadrendben 4 gyaloghadosztály (Szombathely, Székesfehérvár, Kaposvár és Szeged) és egy lovasdandár szerepelt, 25 055 fővel. Ezt az alakuló budapesti, miskolci körletek csapatai, a különítményekből szervezett vadászszázaljak, a csendőr és rendőrtartalék, illetve a különböző rendvédelmi szervek állománya egészítette ki, 55–60 000 főre. A haderőfejlesztés közvetlen célja 7 gyalog- és 1 lovashadosztály felállítása volt, amely 80–85 000 főnyi reguláris haderőt jelentett.⁵

A csehszlovák haderő viszont lényegesen erősebb volt, mint amivel a Felvidék pacifikálása számolt. A Felvidéken állomásozó 6 hadosztály állományát, további 2 tartalék seregtest mozgósításával 100 000 főre tudták növelni, cseh-morva területen pedig 12 hadosztály állt rendelkezésre. Teljes mozgósítás esetén Prága 300 000 katonával rendelkezett. A magyar felderítés szerint a csehszlovák katonák fele baloldali érzelmű volt, az ellenforradalmi Magyarországot tehát kétszeresen (nemzeti és ideológiai alapon) az ellenségüknek tekintették. December–január folyamán Prága védelmi intézkedéseket tett egy esetleges magyar támadás elhárítására. A csehszlovák kormány éberén figyelte, hogy Budapest hajlandó-e elfogadni a béke-

feltételeket, és hogy az aláírás előtt nem készül-e területfoglalásra, hogy kész helyzet elé állítani Párizst (ahogyan ezt 1919-ben a cseh, román és szerb csapatok is tették).⁶

A diplomáciai környezet sem kedvezett egy magyar akció megindításához. Edvard Beneš november elején védelmi szerződés megkötését javasolta a délszláv kormánynak. December 20-án ezzel kapcsolatos vezérkari egyeztetésekre került sor a két állam között, ami után a katonai megbeszélések havi rendszerességgel ismétlődtek. Január 5-én Prága hasonló javaslattal kereste meg a román kormányt. Január 10-én osztrák–csehszlovák tárgyalások indultak a gazdasági és politikai együttműködésről. Prága felajánlotta, hogy katonai támogatást nyújt Ausztriának egy magyar támadás esetén. A csehszlovák kormány tehát igyekezett partnereket találni Magyarországon tartására.⁷

Változott a nyugati hatalmak magatartása Szovjet-Oroszországgal kapcsolatban. Anton Gyenyikin tábornok Önkéntes Hadseregének veresége után a nagyhatalmak hajlandóak voltak elismerni az aktuális lengyel–szovjet határt, és januárban a Nagykövetek Tanácsa feloldotta a Moszkvával szembeni gazdasági blokádot. Georgij Csicserin külügyi népbiztos december 21-én javaslatot tett Lengyelországnak a békétárgyalások megindítására. A Népbiztosok Tanácsa január 28-án elismerte a lengyel felségjogot az addig elfoglalt területekre, és kötelezte magát, hogy a jövőben nem köt Lengyelország ellen irányuló nemzetközi szerződést. Erről a szovjet kormány február 2-án hivatalos jegyzéket küldött Varsónak.⁸

Közben Horthy igyekezett meggyőzni az antant megbízottait, hogy a szovjet-országi haderő Lengyelország vagy Románia elleni támadása, illetve a szomszédos országokban kirobbanó bolsevik forradalom esetén a Nemzeti Hadsereg jelenti a keresztény Európa védelmét. Január 18-án, az ekkor már az államfői poszt várományosának tekintett fővezér a brit misszió vezetője, Thomas Hohler közbenjárását kérte Magyarország érdekében, hangsúlyozva, hogy ha a nagyhatalmak semmilyen megértést nem tanúsítanak, akkor nem marad más út a magyar politika számára, minthogy ismét Németország felé forduljon. Hohler egyeztetett Gorton tábornokkal, és január 24-i Londonba küldött jelentésében felvetette, hogy a magyar haderő valóban hatásos védőövet képezhetne a Vörös Hadsereg európai betörésével szemben.⁹

Január 28-án a magyar kormány külön tervezetet készített az egy héttel korábban átvett béketervezet katonai előírásainak módosítására. Ez az általános védkötelezettség fenntartását, esetleg a hivatásos haderővel kombinált alkalmazását tartalmazta. Kérte a hadianyaggyártás korlátainak megszüntetését, az engedélyezett 7 hadosztály nyugati fegyverekkel való ellátását,

hadosztályok keretében 1-1 repülő- és páncélos század felállítását. Cserébe kilátásba helyezte, hogy fellép a szovjet-országi hadsereg ellen. A szomszédos államok vezetése elképzelhetőnek tartotta, hogy a nagyhatalmak, saját erőik kímélése érdekében készek felhasználni a magyar csapatokat a Vörös Hadsereg elleni harcban, és ezért cserébe bizonyos engedményeket tenni. Február 4-én a bécsi jugoszláv követ azt jelentette Belgrádba, hogy bizalmas megbeszélésre került sor Franchet d'Espèrey tábornagy és a budapesti kormány között. Ezen elhangzott, hogy a bolsevikok elleni magyar katonai fellépésért cserébe az antant megfontolja bizonyos határmenti térségek (Arad, Nagyvárad, Kassa, Komárom) visszaadását, illetve a Nemzeti Hadsereg felfegyverzését és az általános védkötelezettség engedélyezését. A hír ugyan nem felelt meg a valóságnak, de jól jellemezte az egyelőre még képlékeny politikai viszonyokat.¹⁰

Az adott helyzetben a magyar vezetés két biztató jelet látott. Franciaországban január végén kormányváltásra került sor. Az új miniszterelnök, Alexandre Millerand és a külügyek irányítását hamarosan átvevő Maurice Paléologue a korábbinál fokozottabb figyelmet szentelt Magyarországnak. A közép-kelet-európai régió stabilitása szempontjából fontosnak ítélték, hogy Budapestet is bevonják a térség újjáépítésébe, elsősorban egy lengyel–magyar–román együttműködés keretében. Másrészt felmérték, hogy a régió gazdasági kiaknázását tekintve a francia érdekcsoportok hátrányba kerültek a britekkel szemben. Mindez nem jelentette a magyar revíziós igények támogatását, de támasztott bizonyos reményt a békefeltételek módosításával kapcsolatban.¹¹

A másik lehetőséget Magyarország számára a győztesek sorába tartozó Lengyelországgal való együttműködés jelentette. A béketervezetre válaszul készült február 8-i magyar javaslat már felvetette, hogy a bolsevizmus Európától való távoltartását nagymértékben szolgálhatná a közös lengyel–magyar határ. Ez gyorsan megteremthető lenne, ha a szlovák és ruszin lakosság egy népszavazás során a Magyarországhoz való csatlakozást választaná. A lengyel kormány, bár igen óvatosan, szintén szót emelt Párizsban a magyar elképzelés mellett. Varsó számára a magyar Felvidék kívánatosabbnak tűnt, mint hogy Prága, egy ukrán kombinációval esetleg Galíciára is igényt formáljon. A szorosabb együttműködést a közös határ hiánya megnehezítette. A lengyel kormány azonban egy Csehszlovákia elleni magyar katonai akció esetében egyelőre csak jóindulatú semlegességet ígért.¹²

Március elején ismét napirendre került a Felvidék visszafoglalásának terve. Szorosabbá vált a kapcsolat a lengyelekkel is. Miközben Varsó és Prága viszonya kiéleződött Teschen térségének hovatartozását illetően, a

magyar kormány március 6-án nagy mennyiségű lőszer Lengyelországba szállítását engedélyezte. Csekonics Iván varsói magyar követ sürgette, hogy a Nemzeti Hadsereg indítson támadást a felvidéken. Hangsúlyozta, hogy lengyel részről a magyar törekvés a korábbinál nagyobb támogatásra számíthat. A cseh hírszerzés már kész tényként kezelte, hogy közös lengyel–magyar katonai hadművelet készül Csehszlovákia ellen. Csekonics arra is felhívta a figyelmet, hogy a Felvidéken jelentkező szlovák elszakadási mozgalom a magyar passzivitás esetén gyorsan kifulladásra kerül. Ezért rendkívül fontos, hogy még a békeszerződés aláírása előtt kész helyzetet teremtsen a magyar haderő a Felvidéken.¹³

Időközben bizalmas magyar–francia tárgyalások kezdődtek, melyektől a magyar kormány azt remélte, hogy kedvező háttérrel biztosíthatnak a béke-tervezet módosításához. A kormány ezek alakulását nem akarta megzavarni agresszív lépésekkel, különösen, hogy egy sikeres támadáshoz továbbra sem állt rendelkezésre kellő katonai erő. Ezért Kánya Kálmán, a Külügyminisztérium vezértitkára közölte Csekonicsal, hogy egyelőre nincs napirenden a felvidéki katonai akció. Magyarozatként a kedvezőtlen nemzetközi helyzetre hivatkozott, sem a nagyhatalmak hallgatólagos hozzájárulását, sem Jugoszlávia és Románia passzivitását nem sikerült biztosítani. Kánya ugyanígy tájékoztatta Bulissza Károlyt, a felvidéki irredenta mozgalom fő szervezőjét is, aki egy cseh ellenes felkelés előkészítésén dolgozott.¹⁴

A francia gazdasági érdeklődés adta lehetőséggel élve Halmos Károly, Semsey Andor, illetve Ullman Adolf, személyes nexusaikat is felhasználva március 17-én megbeszéléseket kezdtek Párizsban a Schneider-Creuzot csoport képviselőivel, Saint-Sauveur gróffal, és fogadta őket Paléologue is. Március 25-én az új francia irányvonalat képviselő főmegbízottat nevezték ki Budapestre, Maurice Fouchet személyében. Fouchet tárgyalt többek között a kormányzóval, Simonyi-Semadam Sándor kormányfővel, Teleki Pál külügyminiszterrel. Francia részről elsősorban a MÁV, a hozzá tartozó ipari üzemek, valamint a Duna-szabályozás, a Csepelre tervezett ipari és kereskedelmi kikötő, egy Dunán létesítendő erőmű és a Duna–Tisza csatorna megépítésének koncesszióját kívánták megszerezni. A tárgyalások közben felmerült, hogy tőkeemeléssel egybekötve igényt tartanának a Magyar Általános Hitelbank részvényeinek közel harmadára is.¹⁵

A magyar kormány a béketervezet területi módosításait szerette volna elérni, népszavazás útján visszacsatolni a többségében magyarlakta határmenti térségeket, illetve Kárpátalja visszaszerzésével közös lengyel–magyar határt akart teremteni. Szorgalmazta az általános védkötelezettség és egy 80–100 000 fős haderő fenntartását, melyet a románok által kiűri-

tésre kerülő Tiszántúl birtokbavételéhez, illetve a régióban esetleg kirobbanó bolsevik puccsok felszámolásához feltétlenül szükségesnek tartott. A franciák azonban nem kívánták politikai kérdésekben elkötelezni magukat, és csak gazdasági ügyekről tárgyaltak. A megbeszélések így is komoly izgalmat váltottak ki Prágában, Belgrádban, Bukarestben, sőt Bécsben is.¹⁶

A tárgyalásokba közben Bethlen István is bekapcsolódott. Április 15-re a gazdasági kérdésekben már körvonalazódott a megegyezés. A magyar jóváhagyás meggyorsítása érdekében franciák utaltak rá, hogy átgondolják a Nemzeti Hadsereg esetleges felhasználását a lengyelek megsegítésére. Sürgették viszont a románokkal való megegyezést. Teleki azzal számolt, hogy a határmenti magyarlakta sávok mellett a Felvidék és talán Horvátország visszaszerezhető lenne, Erdély visszacsatolására azonban nincs reális esély, ezért érdemes egyeztetni a románokkal egy szovjetellenes együttműködésről, és esetleg egy Felvidéki akció esetén tanúsítandó semlegességről. Az Ausztriában sorra kerülő magyar–román tárgyalások azonban nem vezettek eredményre. Prága és Belgrád így is érzékenyen reagált. A délszláv kormány attól tartott, hogy a magyar fél így próbál szabad kezet kapni a szerb megszállás alatt lévő területek visszaszerzéséhez. Prága biztatására a szerb diplomácia panaszt emelt Párizsban, de a Nagykövetek Tanácsa nem látta indokoltnak ezeket a félelmeket.¹⁷

A magyar kormány túlértékelve a francia hajlandóságot a gazdasági concesszióért jelentős területi igényeket támasztott. A Bethlen által átadott emlékirat a Csallóköz, Kelet-Szlovákia, Kárpátalja, valamint a Ferenc-csatornáig terjedő Bácskai területek visszacsatolását kérte, a Bánság északi részén, illetve Nyugat-Magyarországon pedig népszavazás kiírását. Emellett autonómiát igényelt az erdélyi magyarságnak és szükségesnek tartotta a katonai korlátozások felülvizsgálatát is. Az adott körülmények között nyilvánvalóan túlzott igényt Bethlen tárgyalási alapnak szánta, amiből adott esetben engedni lehet. A francia kormány elutasította ezeket a kéréseket, ezért a Párizsban tárgyaló Halmos a határ menti zárt magyar tömbök visszacsatolására, és a Kárpátalján tartandó népszavazásra csökkentette a magyar igényeket. Ezt a franciák már feltételesen tudomásul vették.¹⁸

2. Az Ébredés és a Pirkadás

Ezzel egyidőben, Berzeviczy Béla altábornagy a Vezérkar főnöke tervet dolgozott ki a Felvidék megszállására. A katonai fellépés indokát Horthy hadparancsa úgy foglalta össze, hogy Csehszlovákiában forradalom közeli helyzet alakult ki és már a haderő is bomlásnak indult. A bolsevik fordulat a

felvidéki magyar lakosságot fenyegeti, de veszélyt jelent a szomszédos államok számára is. A Nemzeti Hadseregnek be kell vonulnia erre a területre, hogy helyreállítsa a rendet. A megszállás után kemény kézzel le kell törni a bolsevizmust és a felelősöket bíróság elé kell állítani. A magyar kormány abban bízott, hogy ezt az indokot a nyugati hatalmak is respektálni fogják, ahogy elfogadták 1919-ben Magyarország román megszállásának hasonló magyarázatát.¹⁹

Az Ébredés fedőnevű hadműveletet a szombathelyi, székesfehérvári, budapesti és miskolci hadosztály hajtotta volna végre, Érsekújvár, Zólyom és Kassa főirányokban, míg a debreceni körlet csapatai Kárpátalja irányába mérték volna kisegítő csapást. A tervezet az erőfölényben lévő csehszlovákokkal szemben a meglepetés erejére épített. Nem az volt a cél, hogy a magyar csapatok felmorzsolják az ellenséges haderőt, hanem, hogy kivonulásra kényszerítsék. A főcsapást az Ipoly alsó folyásánál kívánták megindítani. Az elgondolás szerint csapatok páncélvonatok segítségével nyomulnak be a Felvidékre, és az élen haladó egységeket újabb vasúton szállított alakulatok követik, mint az 1918-ban Ukrajna megszállása során is történt. Hegyeshalom irányában a IV., Komáromnál a IX., Vácnál a VI., Bánrévén át Losonc felé az I., Kassa felé pedig a II. páncélvonat került volna bevetésre. A terv végrehajtásához a számítások szerint 35 gyalogszázláljra, 23 lovasszázadra és 15 ütegre lett volna szükség, ennek azonban csak 70%-a állt rendelkezésre, és nem volt megfelelő hadműveleti tartalék. Mindennek ellenére az érintett csapatoknál elrendelték a menetkészültséget.²⁰

A magyar bevonulás előkészítésében szerepet szántak a felvidéki irreidenta mozgalomnak, melynek egységes vezetése érdekében Mészáros Gyula irányításával felállították a Felvidéki Comitét. A Comité folyamatos kapcsolatot tartott a magyar kormánnyal, annak instrukciói alapján koordinálta a helyi szervezetek tevékenységét, a propagandát, közvetített a különböző nemzetiségű pártok, a Hlinka-mozgalom, a szociáldemokraták, a keresztényszocialisták felé. Előkészítette egy ideiglenes kormányzó szerv felállítását, amely vezetésével a felszabadulást követően népszavazást vagy képviselő választásokat tarthatnak, hogy a Felvidék alkotmányos módon egyesülhessen újra Magyarországgal.²¹

A körülmények azonban magyar szempontból kedvezőtlenül alakultak. A felkészülésre fény derült, és a csehszlovák kormány katonai ellenintézkedéseket tett, illetve tiltakozott a nagyhatalmaknál a készülő magyar akció miatt. Április 25-én a lengyel csapatok a Szimon Petjura vezette ukrán erőkkel együttműködve offenzívát indítottak a Vörös Hadsereg ellen, és május 8-án elfoglalták Kijevet. Így a magyar kormány a szovjet-orosz fenyegetést

sem használhatta érvként, hogy a nagyhatalmakkal elfogadtathassa a fegyveres fellépést. Teljesen kiszámíthatatlan volt a délszláv és a román magatartás. A három szomszédos ország együttes hadereje messze felülmúlta a magyar csapatokat, a mintegy 750 000 katonával és 3100 löveggel szemben a Nemzeti Hadsereg csak 85 000 főt és 100 löveget tudott szembeállítani. A magyar kormány így egyelőre lemondott a kétes kimenetelű akcióról.²²

Május 6-án Párizsban átnyújtották a magyar delegációnak a végleges békefeltételeket, melyek a magyar javaslatokat figyelmen kívül hagyva alapvetően nem különböztek az előzetes tervezettől. A előírások elfogadásának megkönnyítése érdekében a francia elnök kísérlőlevelet mellékelte a békeokmányhoz, melyben homályos utalást tett a tárgyalásos úton történő későbbi kisebb korrekciók lehetőségére. Mindez azonban semmilyen garanciát nem jelentett, csak a hivatalos békefolyamat mielőbbi lezárását, illetve a folyamatban lévő francia–magyar gazdasági tárgyalások kedvező kimenetelét szolgálta.²³

A franciákkal való tárgyalások mellett a magyar kormány kapcsolatban állt különböző német politikai körökkel. A Rudolf Lodgman féle szudétanémet erők közreműködésére Csehszlovákia destabilizálása terén számított, a közös fellépés megkönnyíthette a Felvidék visszafoglalását. Május 15-én Erich Ludendorff tábornagy megbízásából Magyarországra érkezett Max Bauer és Ignótus Trebitsch-Lincoln. A magyar kormány nem létesített hivatalos kapcsolatot az antant hatalmak, de még a német kormány által is gyanakvással figyelt Ludendorff környezetével, így a küldöttekkel a kormányzóhoz közel álló radikális személyek (Gömbös Gyula, Eckhardt Tibor, Kozma Miklós) tárgyaltak, május 17-én azonban fogadta őket Horthy is. Ludendorff elképzelése szerint Ausztriában hatalomátvételt kell előidézni, melynél a helyi konzervatív erőket a Magyarországon felkészített katonai egységek is támogatnák. Ezt követően három oldalról indulhatna támadás Csehszlovákia ellen. A siker esetén Ludendorff katonai diktatúrát vezetne be Poroszországban és az orosz ellenforradalmi erőkkel vereséget mérne a bolsevikokra. Végül a német–magyar–orosz erők új békére kényszerítenék az antant hatalmakat, melyben Magyarország visszakapná elcsatolt területeit. Ausztria egyesülne Németországgal, Burgenland pedig magyar fennhatóság alá kerülne.²⁴

Ekkor azonban a franciákkal való együttműködés még ígéretesebbnek tűnt. Május 18-án Fouchet a kormányzóval és a kormánytagokkal egyezett meg, és a kért gazdasági koncesszióért cserébe a Millerand-lelél szellemében közreműködést ígért a békeszerződés okozta esetleges gazdasági és területi problémák, a szomszéd országokkal való vitás kérdések rende-

zésében, illetve a kisebbségvédelem terén, de csak a szerződés elfogadását követően. A magyar kormány május 29-én aláírt egy 6 hónapon belül realizálható koncessziós szerződést egy francia konzorcium számára a MÁV-ra, illetve a Dunát érintő fejlesztésekre vonatkozóan.²⁵

Május 29-én Makszim Litvinov szovjet-orosz nagykövet és a magyar Külügyminisztérium részéről Jungerth-Arnóthy Mihály hadifogoly-csere megállapodást kötött. Moszkva azonban a végrehajtásért cserébe azt kérte, hogy Magyarország vállaljon semlegességet a lengyel–szovjet-orosz konfliktusban. A magyar kormány ezt vállalta. Mivel azonban a békeszerződés esetleges megváltoztatására a lengyelekkel való együttműködés is esélyt kínálhatott, bizalmas diplomáciai csatornákon át biztosította Varsót, hogy ezt az ígérte nem kívánja betartani.²⁶

Június 1-jén lengyel küldöttség érkezett Magyarországra a kapcsolatok szorosabbra vonása érdekében. Horthy június 6-án levelet küldött Józef Piłsudski tábornagynak, melyben a két állam hagyományos barátsága mellett a jelenlegi egymásrautaltságot, a bolsevizmus elleni közös harcot hangsúlyozta. Jelezte, hogy lengyel közvetítéssel hajlandó lenne megegyezést keresni Romániával is. Négy nappal később Piłsudski hasonló szellemben válaszolt. Ennek nyomán politikai és bizalmas katonai egyeztetések kezdődtek. Megállapodás született, hogy Lengyelország a neki szállított nyugati fegyverek egy részét átengedi a Nemzeti Hadseregnek. Cserébe, ha Lengyelországot a szovjet-orosz csapatok elleni harc közben Csehszlovák részről támadás érné, Magyarország bevonul a Felvidékre. Ha a Vörös Hadsereg betör lengyel területre Magyarországról egy 30 000 fős önkéntes kontingens indul Varsó segítségére. Ezek felfegyverzéséről a lengyelek gondoskodnak, ugyancsak ők szerzik meg a nyugati hatalmak jóváhagyását, és az átvonulási engedélyt csehszlovák vagy román területen. Ha kritikus helyzet alakulna ki, az egész magyar haderőt Hatvan térségében vonják össze, hogy szükség esetén Lengyelországba indulhasson. Amennyiben a védekezés érdekében felmerülne Kárpátalja közös megszállása, a magyar kormány kész katonákat küldeni, a diplomáciai előkészítés azonban ez esetben is a lengyelekre vár. A magyar üzemek jelentős mennyiségű hadianyagot készek gyártani a lengyel haderő számára.²⁷

Mindez annál is fontosabb volt, mert június 4-én a magyar kormány képviselői aláírták a trianoni békeszerződést. A diktátum megváltoztatásának egyik lehetőségét a kormány szerint a lengyeleknek nyújtandó segítség teremthette meg. A magyar kormány párbeszédet kezdeményezett a román diplomáciával is. Bár az alapvető ellentétek változatlanul fennálltak, a szovjet-orosz fenyegetés nyomán valamelyest javult a viszony. Románia sem-

legességet ígért arra az esetre, ha a magyar haderő a Vörös Hadsereg ellen harcol, cserébe Magyarország kijelentette, nem lép fel Románia ellen, ha az, háborúba keveredik Szovjet-Oroszországgal. Mélypontra jutott viszont a magyar–délszláv viszony. Június 7-től 4 hónapra megszakadt a diplomáciai érintkezés, betöltetlen volt a jugoszláv képviselő Budapestben.²⁸

Június közepén a magyar katonai vezetés aggályát fejezte ki a MÁV-ot érintő koncesszió miatt, biztosítékot kért, hogy a vasúttársaság fejlesztésénél továbbra is figyelemmel lesznek a katonai érdekekre. Paléologue a magyar kormány megnyugtatóására egy politikai deklarációt adott át, melyben megerősítette, hogy Párizs kész segíteni a vitás területi kérdésekben és a kisebbségvédelem terén, de csak a gazdasági egyezmény ratifikációja és életbe lépése után. A feltétel ellenére a magyar fél reménykeltőnek látta, hogy a korábbi francia nyilatkozatokkal szemben a deklarációban nem szerepel az a kitétel, hogy a támogatás csak a békeszerződés változatlanul hagyása mellett érvényesül.²⁹

A lengyelekkel való együttműködés gyors gyakorlati eredményeket hozott. A magyar területen keresztül Lengyelországnak szállított olasz fegyver és hadianyag egy része (150 vagon) a Nemzeti Hadsereghez került, cserébe július 3-án Kazimierz Sosnkowski tábornok, hadügyminiszter-helyettes nagyobb mennyiségű lőszeret kért. A magyar kormány 890 000 db raktáron lévő lőszer átadását, és a csepeli üzem kétheti termelésének leszállítását ígérte. A lőszerre annál is nagyobb szükség volt, mert július 4-én szovjet-orosz offenzíva indult Mihail Tuhacsevszkij, Lev Kamenyev és Alekszandr Jegorov vezetésével, mely során a Vörös Hadsereg 40 nap alatt Varsó közelébe jutott. Tuhacsevszkijnek a támadás előtt kiadott hadparancsa azt tartalmazta, hogy a világforradalomhoz Lengyelország „holttestén” át vezet az út, utalva arra, hogy a Visztula átlépése után forradalmak várhatók Berlinben, Prágában és Bécsben is. A lőszerszállítás azonban komoly nehézségekbe ütközött. Július 20-án a Szakszervezetek Nemzetközi Szövetsége bojkottot hirdetett Magyarország ellen. A prágai kormány ettől függetlenül sem engedett át a területén magyar hadianyagot. Így a lengyeleknek való szállításra csak nagy kerülővel, Románián keresztül volt mód.³⁰

A szovjet offenzíva kibontakozása után ismét folytatódtak a magyar–bajor tárgyalások. A kormányt korábban megfigyelőként Perényi Zsigmond, volt belügyminiszter képviselte, szerepét Janky Béla vk. alezredes vette át. A bajorok az osztrák kormány megbuktatásához kértek segítséget. Terveik szerint Ehrhardt százados tengerészekből és bajor önkéntesekből álló egységét lehajóznák a Dunán, magyar területre. Ez indulna, magyar szabadsapatokkal kiegészülve az osztrák konzervatív erők Bécsben kirob-

banó felkelésének segítségére. A Csehszlovákia elleni magyar fellépéshez a bajorok csak ez után ígértek támogatást. A magyar vezetés kapcsolatot keresett a német kormánnyal is. Július 22-én Horthy levelet intézett Gustav Kahr bajor miniszterelnökhöz fegyverszállítás ügyében. Válaszában Kahr jelezte, hogy 100 000 fő számára tudnának fegyvert és felszerelést eladni, a legnagyobb gondot azonban az Ausztrián történő átszállítás jelenti.³¹

A szovjet-orosz erők, különösen a Galíciát fenyegető 1. lovashadsereg elleni harcra a lengyeleknek lovas egységekre lett volna szüksége, ezért érdeklődtek, hogy Magyarország tudna-e 20–30 000 lovas katonát küldeni. A magyar kormány azt válaszolta, hogy a Nemzeti Hadsereg állományában nincs ennyi lovas. Amennyiben Varsó katonai felszerelést biztosítana és elérné a nagyhatalmaknál a békeszerződés tiltó rendelkezéseinek a felfüggesztését, illetve, hogy a magyar csapatok átvonuljanak csehszlovák területen, akkor mintegy 10 000 lovas és 20 000 gyalogos küldhetne a lengyel haderő megsegítésére.³²

Július közepén a Vezérkar ismét előkészületeket tett a Felvidék visszafoglalására. A szovjet-orosz offenzíva 20 nap alatt közel 350 km-t haladt előre. Prága már Lengyelország összeomlására számítva titokban tárgyalásokat kezdett Moszkvával, közben szigorú semlegességet hirdetett, és erre hivatkozva akadályozta a lengyel haderőnek történő hadianyag-szállításokat. A magyar kormány úgy látta, hogy a lengyelek megsegítését célzó magyar fellépés most könnyen összeköthető lenne a Felvidék keleti részének megszállásával. A Nemzeti Hadsereg azért venné birtokba ezt a területet, hogy biztosítsa az összeköttetést, a csapatok és a hadianyag gyors átszállítását. A Lengyelországba induló mintegy 50 000 fő fele valóban csatlakozna a lengyel haderőhöz, míg a többi csapat visszamaradna a Felvidék megszállására. A magyar kormány azzal érvelhetne, hogy Prága, cinkosságból, vagy erőtlenségből nem lép fel a bolsevik térfoglalás ellen.³³

Az Ébredés II. hadművelet a Dunántúl vonalában csak a ligetfalusi hídfő elfoglalását tervezte. Máshol, a Duna mentén folyamvédelemre rendezkedtek be a csapatok, előkészítve a Pozsony, Komárom, Esztergom térségében lévő hidak felrobbantását. Mindez a szombathelyi körlet feladata volt, néhány kaposvári és szegedi egységgel kiegészülve. A betörést 3 irányban készítették elő, egyrészt az Ipolyság–Besztercebánya, másrészt a Kassa–Palocsa, mely utóbbit losonci és rimaszombati mellékirány egészített ki. A harmadik előnyomulási irány Kárpátalja volt, ahol a határátlépést követően a csapatok szétváltak volna Munkács–Ungvár, illetve Beregszász felé. A támadásban résztvevő budapesti, miskolci és debreceni hadosztályt, székesfehérvári, kaposvári és szegedi alakulatokkal erősítették meg. A székes-

fehérvári hadosztály zömét Hatvan térségébe irányították, ez képezte a hadműveleti tartalékot.³⁴

A támadó oszlopok élén páncélvonatok haladtak, melyeket zászlóaljvonatok követtek 1–2 löveggel és néhány aknavetővel. A bevonuló csapatokat a Felvidéki Comité által szervezett helyi felkelők, illetve a támadást megelőzően a területre civilben beszivárgó szabadcsapatok (a Prónay, az Ostenburg és a Héjjas különítmény) támogatták volna. A cél nem a csehszlovák haderő széttűzése volt, hanem a visszavonulásra készítése. A parancs szerint a fegyveres ellenállást le kell törni, a nem harcoló csehszlovák katonákat azonban nem kell elfogni, hanem csak Morvaország irányába terelni. A pacifikálás során került volna sor a régi közigazgatás visszaállítására, a vasút, a posta ellenőrzés alá vonása, a helyi karhatalom megszervezése, illetve a bolsevik hangadók elfogása, internálása. Az egymástól távol zajló katonai műveletek hatékony koordinálása érdekében a Vezérkar minden csoportosításhoz összekötő tisztet rendelt ki: a szombathelyi körlethez Bellmond Konrád ezredest, a budapesti csoporthoz Welser Kornél őrnagyot, a miskolci hadosztályhoz Janky József őrnagyot, a Kárpátaljára betörő csoporthoz Hamza István századost. A magyar kormány a szovjet-orosz csapatok gyors közeledése miatt a nagyhatalmak megértésére számított.³⁵

Július 24-én Teleki arról tájékoztatta a budapesti főmegbízottakat, hogy a szovjet-orosz erők már csak 80 km-re vannak a Kárpátoktól, Csernovic határában. A lengyel haderő egyelőre nem tudja feltartóztatni őket, a csehszlovák csapatok pedig nem fogják megvédeni Kárpátalját. Kassán már bolsevik diktatúra létrehozásáról beszélnek és ez várható Munkácson és más felvidéki városokban is. A szövetségesek vagy küldjenek csapatokat a Kárpátok védelmére, vagy szállítsanak fegyvert a magyar haderőnek, és hatalmazzák fel a Vörös Hadsereg elleni védelmi harcra. Ha egyik sem történik meg, a Nemzeti Hadsereg nem tehet mást, minthogy kitér a szovjet-orosz erők elől, visszavonul a Duna mögé, és tétlenül szemléli, ahogy Lengyelország, Csehszlovákia és Románia jelentős része bolsevik kézre kerül.³⁶

A Hohler helyettesítő Wilfrid Althelstan-Johnsont ellenvetésére, hogy a magyar haderő a Nyugattól kapott fegyverekkel később Bécs vagy Belgrád ellen fordulhatna, Teleki úgy reagált, hogy Ausztriát bármikor el tudná foglalni a Nemzeti Hadsereg, a délszláv állam viszont annyival erősebb, hogy a kapott fegyverekkel sem lehetne legyőzni. A magyar kormány konkrét kérései a következők voltak: 1) Az általános védkötelezettség bevezetésének engedélyezése. 2) Fegyver- és felszerelés 4 gyalog- és 1 lovashadosztály részére. 3) Kárpátalja magyar megszállása a védelem megszervezése érdekében. 4) A nagyhatalmak garanciája, hogy a harcok során Magyarországot

nem éri támadás a szomszédai részéről. A magyarországi főmegbízottak, egymással egyeztetve arra jutottak, hogy valóban komoly a szovjet-orosz csapatok Közép-Európába történő betörésének veszélye. Ezért haladéktalanul szövetséges csapatokat kellene vezényelni a térségbe. Ha ez nem lehetséges, akkor a magyar haderőt kell felszerelni és felhasználni egy szövetséges tábornokkal az élen.³⁷

A Varsóban működő magyar diplomaták arról tájékoztatták Telekit, hogy a lengyelek számára nagyon fontos lenne a magyar segítség, de Csehszlovákia mindent el fog követni, ennek megakadályozására és a nagyhatalmak is csak a legvégső esetben hajlanának a magyar közreműködés elfogadására. Bár a nemzetközi sajtó arról cikkezett, hogy 16 szövetséges hadosztály indul a lengyelek megsegítésére, valójában csak egy bizottság érkezett Varsóba: Jules Jusserand washingtoni francia követ, Maxim Weygand és Percy Radcliffe tábornok, valamint Edgar d'Abernon brit diplomata részvételével. A Budapesten működő antant katonai megbízottak (Ernest Troubridge, Reginald Gorton, Jules Hamelin) július 26-án azt javasolták Sréter István honvédelmi miniszternek, hogy a kormány rendeljen el sorozást a haderő létszámának feltöltésére, és tegye meg az előkészületeket az Észak-keleti-Kárpátok esetleges megszállására, miközben diplomáciai úton kérje Prágától csapatai átengedését.³⁸

További tájékozódás érdekében Hamelin tábornok táviratban megkeverte Mittelhauser tábornokot, Szlovákia katonai parancsnokát. Közölte, hogy a súlyossá vált hadi helyzetben a magyar kormány attól tart, hogy a csehszlovák haderő nem tudja, vagy nem akarja megvédeni a Kárpátokat a szovjet-orosz erőkkal szemben. Ezért Budapest engedélyt készül kérni a Nagykövetek Tanácsától és a prágai kormánytól, hogy 4 hadosztállyal megszállhassa a hágók előterét. Hamelin, tábornoktársa véleményét kérte ezzel kapcsolatban. Mittelhauser közölte, hogy a csehszlovák csapatok eddig minden előkészületet megtettek, hogy ez elegendő lesz-e, azt nem lehet tudni. A magyarok felvonulásába azonban Prága aligha egyezne bele.³⁹

Mittelhauser értesítette az üzenetváltásról Maurice Pellé tábornokot a csehszlovákiai francia misszió vezetőjét. Pellé azonnal tájékoztatta a francia államfőt és miniszterelnököt, valamint Foch marsallt. Kifejtette, hogy a katonai helyzet nem indokolja a magyar haderő bevonulását is Kárpátaljára. A csehszlovák kormány határozottan visszautasít minden magyar közreműködést. Jelentésében megemlítette, hogy Hamelin június második felében személyesen is meglátogatta Ungváron az ottani katonai parancsnokot, Paris tábornokot és arról érdeklődött, hogyan viszonyulna a helyi lakosság, ha a területet esetleg visszacsatolnák Magyarországhoz. Pellé akkor

felhívta Hamelin figyelmét, hogy az ilyen kérdések zavart okozhatnak a francia–csehszlovák katonai együttműködésben.⁴⁰

A feletteseinek küldött jelentés mellett Pellé informálta a prágai kormányt is. A csehszlovák vezetés azonnal tiltakozott Párizsban a magyar szándék ellen, egyúttal katonai intézkedéseket is tett. A csehszlovák magatartást jól jellemezte, hogy amikor július 25-én a Varsóba utazó szövetséges bizottság megállt Prágában, Tomáš Masaryk elnök arról győzködte Jusserand-t, hogy Lengyelországnak már vége, az antant csak a tekintélyét kockáztatja, ha megpróbál segíteni. Prágának a bojkotthoz való merev ragaszkodás során a nyugati hatalmak kérését sem vette figyelembe, és kiderült, a szövetségesek nem tudják az akaratukat érvényesíteni vele szemben. A magyar felajánkozás következetes elutasításának az egyik oka éppen ez volt, a nagyhatalmak tisztában voltak vele, hogy a csehszlovák kormány a végsőkéig ellenezné, hogy magyar katonák lépjenek a területére.⁴¹

Július 31-én Eustachy Sapieha lengyel külügyminiszter közölte Csekoniccsal, hogy nagy szükség lenne a magyar katonai segítségre, ezért megpróbál francia támogatást szerezni, hogy az átvonulását Prága engedélyezze. Augusztus 4-én Praznovszky Iván Párizsban sürgette az átvonulási engedély megadását, de csak azt a választ kapta, hogy francia részről nincs ellene kifogás, de a döntés Prága kezében van. A lengyel diplomácia ugyanekkor Prágát kérte, hogy adjon szabad utat a magyar alakulatoknak. Augusztus 7-én a csehszlovák kormány megerősítette, hogy szigorú semlegességet tanúsít a lengyel–szovjet-orosz háborúban, és erre hivatkozva 10-én ismét elutasította a magyar csapatok átengedését.⁴²

Közben a szovjet-orosz erők augusztus elején már csak 60 km-re voltak Kárpátaljától. A Központi Katonatanács a Délnyugati Front csapatait, köztük a Szemjon Bugyonnij vezetése alatt álló 1 lovashadsereget átirányította északra, a Varsó elleni hadművelet támogatására. A helyi parancsnokok, Jegorov és Joszif Sztálin azonban Lemberg (Lviv) megszerzését tekintették elsődlegesnek. Ebben bizonyos személyi rivalizáláson túl az is szerepet játszott, hogy az antant korábbi békejavaslatában (Curzon-vonal) Lemberg státusza nyitva maradt, így a galíciai szovjet térfoglalást a nyugati hatalmak várhatóan tudomásul vették volna. Sztálin egyébként úgy vélte, hogy a Kárpát-medencébe való betörés egy újabb bolsevik forradalmat idéz majd elő. Az erők koncentrálásának hiánya később végzetessé vált, lehetővé tette, hogy a lengyelek hogy külön-külön győzzék le Tuhacsevszkij, illetve Jegorov csapatait.⁴³

A Délnyugati Front a Kárpátok előterében való megjelenése lépésre készítette a magyar vezetést. Augusztus 5-én elkészült a Pirkadás fedőnevű terv a

Kárpátok védelmére. Ez azzal számolt, hogy a csehszlovák haderő nem fog ellenállni a bolsevikoknak. Ennek bizonyítékát látta abban is, hogy Prága ismét megerősítette semleges magatartását a lengyel–szovjet–orosz konfliktusban. Ebben a helyzetben Magyarországnak, az nyugati hatalmak egyetértésével, de akár e nélkül is fel kell lépnie a veszély elhárítására, és meg kell szállnia a Kárpát-medencébe vezető hágók előterét. A terv, hadművelési céljait tekintve általában megegyezett az Ébredés II. elgondolásával, de Kárpátaljára nagyobb erő felvonultatásával számolt. Kisebb hangsúlyt kapott a román határ biztosítása, hiszen a Vörös Hadsereg a román kézen lévő területeket is veszélyeztette. A Pirkadás elsősorban Kárpátalja megszállását tűzte ki célul, de számításba vette az Ébredés II. megvalósítását, a Felvidék nagy részének birtokbavételét is.⁴⁴

Időközben Lengyelország kritikus helyzetbe került. A Vörös Hadsereg előőrsei augusztus 12-én már csak 30–40 km-re voltak Varsótól. A nyugati hatalmak nem nyújtottak számottevő támogatást, csak kisebb önkéntes egységek harcoltak a lengyelek oldalán, köztük egy csapat amerikai pilóta, illetve Varsótól délre, Garwolin körzetében egy magyar hadifoglyokból toborzott önkéntes légió is. A nemzetközi bojkott és Prága semlegessége miatt a lengyel haderő súlyos lőszerhiánnyal küzdött. A legkritikusabb időszakban, augusztus 12-én érkezett a főváros térségébe, Skierniewicébe egy 80 vagonból álló magyar lőszerszállítmány (22 millió lőszer), melyet kerülő úton, Románián át sikerült eljuttatni. A lőszer nagyobb részét azonnal kiosztották a frontvonalban harcoló csapatoknak.⁴⁵

Az augusztus 15. és 18. között csúcspontjára érő varsói csatában végül lengyel győzelem született. A Vörös Hadsereg 10 nap alatt a Nyeman folyóig szorult vissza. Magyarország az ősz folyamán is folytatta a hadianyag-szállítást a lengyel haderő számára. Szeptemberben 200 vagon magyar és 400 vagon nyugatról érkező fegyvert, lőszert, felszerelést juttatott el Románián keresztül. A magyar kormány 1920-ban összesen 35 millió lőszert, 23 millió lövedéket, 40 millió lőszercsappantyút, és 600 000 tölténytárat szállított Lengyelországnak.⁴⁶

Miközben zajlott a varsói csata, Prága számára az esetleges magyar fellépés elhárítása volt az elsődleges szempont. A csehszlovák kormány keményen fellépett a felvidéki irredenta mozgalom és a szlovák szeparatizmus ellen. Edvard Beneš Belgrádba utazott, és augusztus 14-én átfogó politikai és katonai szerződést kötött. Az egyezmény, magyarelles éle mellett elutasította a regionális integrációban gondolkodó francia Közép-Európa politikát is. Prága biztatására a délszláv kormány tiltakozó jegyzéket juttatott el Londonba, melyben azt állította, hogy a magyar haderő a békeszerző-

désben megengedettnél jóval nagyobb: 42 gyalogászlóalj és 24 lovasszázad helyett 70 gyalogászlóalj és 60 lovasszázad. A britek viszont közölték Belgráddal, hogy az ő adataik ezt nem támasztják alá.⁴⁷

Beneš augusztus 17-én Bukarestbe utazott, hogy a románokat is bevonja az alakuló kisantantba. A francia kormány azonban nem támogatta a külön blokk létrehozását, és Romániába küldte Joseph Joffre tábornokot, hogy lebeszélje a bukaresti kormányt a csatlakozásról. Beneš így csak szóbeli megállapodást tudott kötni a kölcsönös segítségről, ha Csehszlovákiát magyar vagy lengyel, illetve ha Romániát magyar, vagy bolgár támadás érné. A román vezetés nyitva kívánta hagyni a Budapesttel való megegyezés lehetőségét is. A néhány héttel később Gödöllőn lezajló megbeszélésen felmerült, hogy Magyarország lemond a román fennhatóság alatt lévő területek fegyveres visszaszerzéséről, az ott folytatott irredenta propagandáról, és kész katonai segítséget nyújtani egy szovjet-orosz támadás esetén. Románia visszaadja az elhurcolt vasúti anyagot, átengedi egyes nyersanyag-lelőhelyek kitermelésének egy részét (a petrozsényi szén-, a marosújvári és parádi sóbányák, olaj- és gázmezők), illetve Bukarest semleges marad, ha Magyarország egy harmadik állammal (Csehszlovákia) keveredik konfliktusba. Konkrét megállapodás azonban nem született.⁴⁸

3. Utolsó remények

Szeptember elején, a magyar katonai vezetés részéről még egyszer felmerült, hogy a csehszlovákiai szovjet-orosz szimpátiára hivatkozva a magyar haderő, a lengyelekkel közösen megszállja a Felvidéket és Kárpátalját. Szeptember 5-én Sréter bizalmasan közölte a katonai körletek vezetőivel, hogy 4 héten belül sor kerül az Árpád fedőnevű terv végrehajtására. A főcsapást mérő szombathelyi, székesfehérvári és budapesti hadosztály parancsnokával Horthy személyesen is egyeztetett. Az akciót a Felvidéken és a Szudéta-vidéken kirobbanó felkelés, illetve a Lengyelországban felkészített szabadcsapatok betörése kísérte volna.⁴⁹

A Dáni Balázs altábornagy, a budapesti katonai körlet parancsnoka által kidolgozott terv szerint a szombathelyi és székesfehérvári hadosztály, a szegedi tüzérekkel és a kaposvári utászokkal megerősítve, Pozsony, Gönyű, Komárom és Esztergom térségében átkelve a Dunán, előrenyomulna a Pozsony–Nagyszombat–Nyitra–Léva vonalig. A budapesti körlet erői Balassagyarmat és Ipolyság térségében lépnék át a határt és Ruttká–Zsolna irányában történek előre, kettévágva Szlovákiát. A miskolci hadosztály Kassa, a debreceni hadosztály egyes részei, székesfehérvári egységekkel

kiegészítve Kárpátalja irányába mérnének kisegítő csapást. A hadműveleti tartalékot a budapesti (karhatalmi) hadosztály és a lovashadosztály képezte volna. A többi alakulat feladata a déli és keleti határok biztosítása volt.⁵⁰

A lengyelekkel való titkos katonai egyeztetéseket Dormándy Henrik vezérőrnagy, a HM csoportfőnöke koordinálta. Már augusztus végén megkezdődtek az előkészületek Takách-Tolvay József varsói magyar katonai attasé közvetítésével, hogy 3–4000 magyar önkéntes menne Lengyelországba. A belőlük alakuló légiót a lengyel haderőben harcoló magyar és szlovák önkéntesekkel egészítenék ki és a magyar kormány irányítása alá helyeznék. Augusztus végén közel 1000 fő készült arra, főként Héjjas emberei, hogy Lengyelországba induljanak. Szeptember 5-én a Zakopane közelében, Władysław Zamoyski gróf birtokán felállított magyar táborban még csak 120 fő tartózkodott. A katonák egy része különleges szolgálatot (felderítés, rombolás) látott el a csehszlovák határon.⁵¹

Szeptember 10-én a Felvidéki Comité az akció megindítását sürgette. A Budapestre küldött jelentésben megállapította, hogy az előkészítő munkák befejeződtek, a szervezés tovább már nem bővíthető. A közhangulat általában csehellenes, már a munkásság is Prága ellen fordult. Ha elmarad a magyar támadás, a készenlét kifulladás, a szervezetek felbomlanak, amit nagyon nehéz lesz újjáépíteni. A lakosság elfogadja a Prága által ígért részleges autonómiát. A sikeres fegyveres felkeléshez a Comité számításai szerint legalább 935 tisztre és 18 700 katonára lett volna szükség, amiből 301 tiszt és 8300 fő legénység állt rendelkezésre. Ezért kérte, hogy a magyar haderőben szolgáló felvidéki származásúak legalább egy részét bocsássák a Comité rendelkezésére. A szükséges fegyvereket (18 700 puskát, 148 géppuskát, 4 ágyút, 4 aknavetőt) szintén a Nemzeti Hadseregétől várták. A végső előkészületeket 3–4 hétre tervezték. Közben a Külügyminisztériumban Kürthy Lajos kidolgozta a Felvidék ideiglenes közigazgatásának tervét. A hivatalos visszacsatolásig tartó átmeneti időszakban a központi hatalmi szerv szerepét „Felvidéki delegáció” töltötte volna be. Ez az elnökségből (elnök, 2 alelnök és a magyar kormány 2 delegáltja), valamint az elnök által meghívott 10 közéleti személyiségből, illetve a felvidéki pártok által delegált, az etnikai arányokat tükröző 33 főből (17 szlovák, 10 magyar, 4 ruszin, 2 német) állt volna.⁵²

A támadási tervnek azonban nem volt realitása. A szovjet-orosz veszély csökkenésével a nyugati hatalmak semmiképp sem fogadtak volna el egy ilyen akciót. Csehszlovákiában nem mutatott semmilyen jel egy bolsevik fordulatra. Nem sikerült biztosítani a délszláv állam, és a románok passzivitását sem. Kedvezőtlenül alakultak a katonai erőviszonyok is. A csehszlo-

vák haderő 106 gyalogzászlóaljjal, 30 lovasszázzal és 85 üteggel rendelkezett – nem tekintve a délszláv és román erőket (248 gyalogzászlóalj, 56 lovasszáhad, 209 üteg). Ezzel szemben a Nemzeti Hadsereg 52 gyalogzászlóaljat, 20 lovasszáhadot, és 26 üteget számolt. A magyar haderő létszáma lényegesen meghaladta a békeszerződésben engedélyezett mennyiséget 35 000 fő (1750 tiszt, 1313 altiszt) helyett 115 447 főből (7541 hivatásos, 4702 tartalékos tiszt, 6811 altiszt) állt. Ez azonban így is elmaradt a csehszlovákok mögött. A magyar csapatok komoly hiányokkal küszködtek. Nem volt elegendő kézfegyver, korszerű műszer, tüzérségi célzó berendezés, lófelszerelés, de még a kellő mennyiségű egyenruha sem.⁵³

Szeptember 20-án a Teleki-kormány leállította a Csehszlovákia elleni előkészületeket. Ludendorff augusztusban újabb tárgyalásokat javasolt a lehetséges együttműködésről. Szeptember végén magyar szempontjából újabb kedvezőtlen változás történt. Szeptember 24-én Millerand-t köztársasági elnökké választották. Új kormány alakul, melyben a külügyek vezetését a nyíltan magyarellen és csehszimpatizáns Philippe Berthelot vette át. Peléologue-t politikai támadások érték, hogy a magyarországi koncessziókért cserébe ígéretet tett a békeszerződés módosítására. Október 12-én Rigában lengyel–szovjet–orosz fegyverszüneti tárgyalás kezdődött, amely során a Curzon-vonalnál Varsó számára sokkal kedvezőbb határvonalat fogadtak el. A lengyelek már a következő napon jelezték, hogy nem látják indokát egy nagyobb létszámú magyar légió lengyelországi fenntartásának.⁵⁴

Október 18-án a Nagykövetek Tanácsa felszólította a magyar kormányt, hogy két héten belül terjessze a parlament elé ratifikálásra a békeszerződést. Berzeviczy altábornagy október 19-én terjesztette Horthy elé a Vezérkar helyzetértékelését. A memorandum leszögezte, hogy a kétséges kimenetelű katonai akciók helyett a haderő fejlesztésére, a hiányosságok pótlására kell koncentrálni. A békeszerződés alapján elkerülhetetlen a létszámcsökkentés, a tisztek számát ötödére kell apasztani. Politikai téren, egyelőre valamilyen szomszédos állammal keresni kell az együttműködés lehetőségét, még Csehszlovákiával is, főként gazdasági téren.⁵⁵

A nagyhatalmak felléptek a hadianyaggyártás jelentős visszafogása érdekében. Közölték Praznovszkyval, hogy a csepeli lőszergyártás lényegesen meghaladja a békeokmányban előírt mértéket. Ezt azonnal meg kell szüntetni. Ez a felszólítás meglehetősen cinikusan hatott, hiszen a magyar kormány éppen ennek révén tudott segítséget nyújtani a lengyeleknek. A háború azonban véget ért a szövetséges hatalmak szemében mindez már nem számított.⁵⁶

December közepén Prónay Pál és több egykori különítményes tiszt (Héjas Iván, Hír György, Takáts Gyula, Budaházy Miklós, Rácz Kálmán) egy újabb támadást tervezett Csehszlovákia ellen, hogy egy rajtaütéssel mozgásba hozzák a Felvidék visszafoglalásának ügyét. Azt remélték, hogy a váratlan támadás nyomán megindul a helyi felkelés, és a Nemzeti Hadsereg is be fog avatkozni. A szervezők előzetesen tárgyaltak Bauerrel, aki ígéretet tett, a szudéta-német szervezetek megmozdulására, illetve Johann Schoberrel, az osztrák csendőrség vezetőjével, aki kijelentette, hogy a magyar akció kezdeti sikere után osztrák részről is katonai akció indul a Morvaországhoz csatolt területek visszaszerzésére. Arra készültek, hogy a pozsonyi hídfő ellen tüntető támadást indítanak, a főcsapást pedig Komárom–Érsekújvár, illetve Szob–Léva irányban mérik, miközben két kisebb kötelék Kassa, illetve Munkács felé támad. A betörést karácsony estéjére időzítették, amikor a csehszlovák haderőben nagyobb arányú szabadságolásra lehetett számítani.⁵⁷

A kormányzó azonban tudomást szerzett a tervről, Teleki és Berzeviczy javaslatára azt azonnal leállította. December 23-án, a Britannia Szállóban folyó utolsó megbeszélésen váratlanul megjelent Kozma Miklós és Magas házy László Horthy üzenetével, ami megtiltotta a határátlépést. Prónayt a kormányzó magához rendelte, és megpróbálta megértetni vele, hogy az akció nemcsak a résztvevőket sodorná reménytelen helyzetbe, hanem a titokban 1921 tavaszára tervezett magyar katonai támadást is ellehetetlenítené. Kijelentette, hogy ha mégis sor kerül a diverzióra, a kormány kénytelen lesz maga értesíteni Prágát, és elhatárolódni az résztvevőktől. Prónay nem értett egyet a döntéssel, de intézkedett a támadás leállítására. Bár a karácsonyi rajtaütés teljesen irreális elképzelés volt, maga a módszer, az irreguláris erők bevetésével történő zavarkeltés, néhány hónappal később, ha lényegesen más körülmények között is, Nyugat-Magyarország esetében jól működött.⁵⁸

A magyar kormány 1920 végén sem mondott le a Felvidék fegyveres visszaszerzéséről. 1921 elején egyeztetések folytak lengyel katonai körökkel és szudéta-német szervezetekkel. Újra felmerült, hogy a támadását lengyel területen felállított magyar légió támogatná északi irányból. Az elgondolás szerint a Felvidékről nagyobb számú csehellenes beállítottágú fiatal szivárogná át Lengyelországba. Ezeket Lemberg közelében felfegyvereznék, a volt Monarchia ott felhalmozott készleteiből. A szervezésre, kiképzésre és az egységek vezetésére magyar tisztek és altisztek utaznak titokban Lengyelországba. A felkészítés anyagi költségeit Budapest magára vállalta. Zakopane melletti bázist a lengyel haderőben szol-

gáló magyar és szlovák katonákkal töltötték volna fel. Az ott gyülekező, különleges feladatokra szánt legénység magyar tisztektől kapott volna speciális felkészítést, többek között vasúti robbantásokra. A Lengyelországban szerveződő magyar egységek felügyeletét Guillaume Árpád vkt. ezredes, krakkói magyar konzul látta el.⁵⁹

A március 18-án aláírt rigai béke nyomán Lengyelország már nem volt érdekelt a Felvidék megszerzésére irányuló kockázatos magyar vállalkozás támogatásában. IV. Károly király visszatérési kísérlete után Románia is garanciális egyezményt kötött Csehszlovákiával és a délszláv állammal. Az elcsatolt magyar területek fegyveres úton való visszaszerzésének korábban is csekély volt az esélye, bár amikor a szovjet-orosz erők Varsó közelében jártak, a nagyhatalmak katonai körei komolyan fontolóra vették a Nemzeti Hadsereg felhasználását, ami valószínűleg együtt járt volna valamiféle (területi, fegyverkezési) kompenzációval. A szovjet-orosz háború befejeződésével és a kisantant létrejöttével azonban már semmi esély nem maradt, hogy Magyarország egy győztes állammal szemben sikerrel érvényesíthesse területi igényeit, hogy visszavehesse a Felvidéket, vagy annak akárcsak egy részét.

JEGYZETEK / NOTES

1. Sakmyster, Thomas (2001): Admirális fehér lovon. Horthy Miklós, 1918–1944. Helikon. Budapest. 37–39. old.; Romsics Ignác (2017): Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve. In: Uő. A Horthy-korszak. Helikon. Budapest. (11–177. old.) 51. old.
2. Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltára (HIM HL) Nemzeti Hadsereg Fővezérsege (NH Főv.) I. a. 2045/1919.; Boros Ferenc (1967): A magyar ellenforradalmi reakció revíziós politikájának egyes kérdései (1919–1920). Hadtörténelmi Közlemények. 14. évf. 4. sz. (664–687. old.) 668. old.
3. HIM HL NH Főv. I. a. 2045/1919.; Dombrády Lóránd (2012): A legfelsőbb hadúr és hadserege. Kairosz. Budapest. 32–33., 71. old.
4. HIM HL Vezérkar Főnöke (VKF) Eln. I. 201/1920.
5. HIM HL VKF Eln. II. 1121/1/1919.; 1206/5/1919., 1214/4/1919., 1227/2/1919.; HIM HL Hadügyminisztérium (HM) Eln. 5. 1126/1919.; HIM HL NH Főv. I. a. 2969/1919.
6. HIM HL VKF Eln. II. 124/4/1920., 201/2/ 1920.; HIM HL VKF Eln. I. 10 882/1920.

7. HIM HL VKF Eln. II. 1218/11/1919., 301/4/1920.; Boros (1967) 673–674. old. Továbbá Gulyás László (2008): *Edvard Benes. Közép-Európa koncepciók és a valóság*. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő. 180–190. old. illetve Gulyás László (2008/b): *Beneš statesman or charlatan? The plans and the reality 1908–1948*. Corvinus Publishing. Toronto-Buffalo. 191–207. old.
8. Kovács István (2012): *Csoda a Visztulánál és a Balti-tengernél*. Magyar Napló. Budapest. 54–55. old.; Meltyuhov, M. I. (2001): *Szovjetszko–polszkie wojni. Vojenno polityiceszkoje protyivosztozjanyije 1918–1939*. gg. Moszkva. 28–29. old.
9. Dombrády (2012) 73–74. old.
10. Hornyák Árpád (2004): *Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1918–1927*. Fórum. Novi Sad. 80. old.
11. Gulyás László (2012): *A Horthy-korszak külpolitikája, I. kötet. Az első évek 1919–1924*. Attraktor. Máriabesnyő. 29–30. old.
12. Deák, Francis – Ujváry, Dezső Ed. (1939): *Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary. Volume I. 1919–1920*. Royal Hungarian University Press. Budapest. 163. old.
13. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K 63. Külügyminisztérium Politikai ir. (KÜM Pol.) 1323/1920.; MNL OL K 64. Külügyminisztérium rezervált Politikai ir. (KÜM Res. Pol.) 1920–7–28.; Somogyi Erika (1986): *Magyarország részvételi kísérlete az 1920-as lengyel–szovjet–orosz háborúban*. Történelmi Szemle. 29. évf. 2. sz. (313–324. old.) 319. old.
14. MNL OL K 64. KÜM Res. Pol. 1920–7–28.
15. Ormos Mária (1984): *Padovától Trianonig*. Kossuth. Budapest. 385. old.; Gulyás (2012) 29–30. old.
16. Hornyák (2004) 81. old.
17. Romsics Ignác (1996): *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Osiris. Budapest. 159–160. old.; Hornyák (2004) 86–87. old.
18. Deák – Ujváry (1939) I. 252–254. old.
19. HIM HL VKF Eln. I. 13 123/1920.
20. HIM HL VKF Eln. I. 13 122/1920., 13 124/1920.; Rónaföldi Zoltán (2016): *Páncélvonataink. II. köt. A Tanácsköztársaságtól a II. világháború végéig*. Szerzői kiadás. 149–150. old.
21. HIM HL VKF Eln. I. 13 123/1920., 13 124/1920.
22. HIM HL VKF Eln. I. 11 905/1920.; HIM HL VKF Eln. II. 507/410/1920.; Wandycz, Piotr (1962): *France and Her Eastern Allies, 1919–1925. French–Czechoslovak–Polish Relations from the Paris Peace Conference to Locarno*. University of Minnesota Press. Minneapolis. 145. old.

23. Gulyás (2012) 31. old.; Boros (1967) 681. old.
24. MNL OL K 64. KÜM Res. Pol. 1920–7–104.; Sakmyster, Thomas (2001): Admirális fehér lovon. Horthy Miklós, 1918–1944. Helikon. Budapest. 70. old.
25. MNL OL K 64. KÜM Res. Pol. 1920–11–35., 1920–11–133.; Ormos 1984. 385–386. old.
26. MNL OL K 64. KÜM Res. Pol. 1920–17–146.
27. MNL OL K 64. KÜM Res. Pol. 1920–17–121.; Deák – Ujváry 1939. I. 332–333. old.; Kovács István (2012): Csoda a Visztulánál és a Balti-tendernél. Magyar Napló. Budapest. 59. old.
28. Hornyák (2004) 86–87. old.
29. MNL OL K 64. KÜM Res. Pol. 1920–11–169.; Gulyás (2012) 36. old.
30. MNL OL K 64. KÜM Res. Pol. 1920–41–197.; Divéky Adorján (1938): Magyarország szerepe az 1920-iki lengyel–szovjet háborúban. Külügyi Szemle. 15. évf. 3. sz. (293–301. old.) 295–296. old.
31. Politikatörténeti és Szakszervezeti levéltár (PSZL) VI. 973. 2. Prónay Pál II. 338–340. old., Hornyák (2004) 87. old.
32. MNL OL K 64. KÜM Res. Pol. 1929–17/7–4334
33. Erdeős László (2007): A magyar honvédelem egy negyedszázada (1919–1944). I. kötet. Attraktor. Máriabesnyő – Gödöllő. I. kötet 155. old.
34. HIM HL VKF Eln. I. 15 245/1920.
35. HIM HL VKF Eln. I. 15 245/1920.; Lehár Antal (1993): Egy katonatiszt naplója, 1919–1921. História. 15. évf. 11. sz. (7–51. old.) 20. old.
36. MNL OL K 64. KÜM Res. Pol. 1920–11–35.
37. Godó Ágnes (1961): A Horthy-rendszer kalandor háborús tervei, 1919–1921. Hadtörténelmi Közlemények. 8. évf. 1. sz. (112–144. old.) 124–125. old.; Hornyák (2004) 87. old.
38. MNL OL K 64. KÜM Res. Pol. 1920–17/A–1323.
39. Ádám Magda – Ormos Mária szerk. (2006): Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1920–1921. II. kötet. Akadémiai. Budapest. 21–22. old.
40. Ádám – Ormos (2006) II. kötet 21–22. old.
41. Kovács (2012) 67-68. old.; Divéky 1938. 297–298. old.; Deák – Ujváry 1939. I. 503–504. old.
42. MNL OL K 64. KÜM Res. Pol. 1920–17–238.; Villat, Louis (1930): Le Role de la Hongrie dans la Guerre Polono-Bolchevick de 1920. Revue Mondiale. Paris. 5. old.
43. Meltyuhov (2001) 78–88. old.
44. HIM HL VKF Eln. I. 15 429/1920., 15 245/1920., 15 429/1920., 15 476/1920.

45. Davies Norman (2011): *White Eagle, Red Star – The Polish–Soviet War 1919–1920 and the „Miracle on the Vistula”*. Random House. London. 181–182. old. Divéky (1938) 299. old.; Villat (1930) 10–11. old.; Somogyi (1986) 323. old.
46. MNL OL K 63. 1929–17/7–4334.
47. HIM HL VKF Eln. II. 21 477/1920., 21 881/1920.; Hornyák (2004) 89–90. old.
48. Lőrincz Zsuzsa (1994): Az önálló magyar külügyi szervezet újjáalakításának kezdetei (1919–1921). *Levéltári Szemle*. 44. évf. 1. sz. (17–27. old.). 25. old.; Romsics (1996) 62–63. old.
49. MNL OL K 64. KÜM Res Pol. 1920–7–298.; HIM HL VKF Eln. I. 15 245/1920., 15 476/1920. Lehár 1993. 22. old.
50. HIM HL VKF Eln. I. 16 058/1920.; Rónaföldi (2016) 150–151. old.
51. HIM HL VKF Eln. II. 22 912/1920.; Deák – Ujváry (1939) I. kötet 591–592., 643. old.
52. MNL OL K 64. KÜM Res. Pol. 1920–7–274., 1920–7–342., 1920–7–343.
53. HIM HL VKF Eln. I. 19 191/1920., Lehár (1993) 22., Rónaföldi (2016) 150–151. old.
54. Sakmyster (2001) 72. old.; Kovács (2012) 70–71. old.
55. MNL OL K 589. (X 4233) Horthy Miklós ir. 8930 mf. I. A. 2.; Lehár (1993) 23. old.
56. Deák – Ujváry (1939) I. 840. old.
57. Politikatörténeti és Szakszervezeti levéltár (PSZL) VI. 973. 2. Prónay Pál II. 380–383. old.
58. Ormos Mária (2000): Egy magyar médiavezér. Pokoljárás a médiában és a politikában. I–II. kötet. *PolgArt*. Budapest. 78–79. old.; Politikatörténeti és Szakszervezeti levéltár (PSZL) VI. 973. 2. Prónay Pál II. 380–383. old.
59. HIM HL VKF Eln. I. 16 644/1920.; HIM HL VKF Eln. II. 22 912/1920., 32/1921.; MNL OL K 64. KÜM Res. Pol. 1920–7–356., 1920–7–391.; Erdeős (2007) I. kötet 155. old.; Lehár (1993) 23–24. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

Levéltári források

Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltára (HIM HL)
 HIM HL Nemzeti Hadsereg Fővezérsege (NH Föv.)
 HIM HL Hadügyminisztérium/Honvédelmi Minisztérium (HM)
 HIM HL Vezérkar Főnöke (VKF)
 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
 MNL OL K 63. Külügyminisztérium Politikai (KÜM Pol.) ir.
 MNL OL K 64. Külügyminisztérium Rezervált Politikai (KÜM Res. Pol.) ir.
 MNL OL K 589. (X 4233) Horthy Miklós ir. 8930. mf.
 Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PSZL)
 PSZL VI. 973. 2. Prónay Pál ir. II.

Feldolgozások

Ádám Magda–Ormos Mária (szerk.) (2006): Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1920–1921. II. kötet. Akadémiai. Budapest.

Boros Ferenc (1967): A magyar ellenforradalmi reakciórevíziós politikájának egyes kérdései (1919–1920). *Hadtörténelmi Közlemények*, 14. évf. 4. sz. 664–687. old.

Davies Norman (2011): *White Eagle, Red Star – The Polish–Soviet War 1919–1920 and the „Miracle on the Vistula”*. Random House Publishing. London.

Deák, Francis – Ujváry, Dezső Ed. (1939): *Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary. Volume I. 1919–1920*. Royal Hungarian University Press. Budapest.

Divéky Adorján (1938): Magyarország szerepe az 1920-iki lengyel–szovjet háborúban. *Külügyi Szemle*. 15. évf. 3. sz. 293–301. old.

Dombrády Lóránd (2012): *A legfelsőbb hadúr és hadserege*. Kairosz. Budapest.

Erdeős László (2007): *A magyar honvédelem egy negyedszázada (1919–1944)*. I. kötet. Attraktor. Máriabesnyő–Gödöllő.

Godó Ágnes (1961): A Horthy-rendszer kalandor háborús tervei, 1919–1921. *Hadtörténelmi Közlemények*. 8. évf. 1. sz. 112–144. old.

Gulyás László (2008/a): *Edvard Benes. Közép-Európa koncepciók és a valóság*. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.

Gulyás László (2008/b): *Beneš statesman or charlatan? The plans and the reality 1908-1948*. Corvinus Publishing. Toronto-Buffalo.

- Gulyás László (2012): A Horthy-korszak külpolitikája, I. kötet. Az első évek 1919–1924. Attraktor. Máriabesnyő.
- Hornyák Árpád (2004): Magyar-jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1918–1927. Fórum. Novi Sad.
- Horthy titkos iratai (1963) Kossuth Kiadó. Budapest.
- Kovács István (2012): Csoda a Visztulánál és a Balti-tengernél. Magyar Napló. Budapest.
- Lehár Antal (1993): Egy katonatiszt naplója, 1919–1921. História. 15. évf. 11. sz. 7–51. old.
- Lőrincz Zsuzsa (1994): Az önálló magyar külügyi szervezet újjáalakításának kezdetei (1919–1921). Levéltári Szemle. 44. évf. 1. sz. 17–27. old.
- Meltyuhov, M. I. (2001): Szovjetszko–polszkie vojni. Vojenno polityicseszkoje protyivosztojanyije 1918–1939. gg. Moszkva.
- Ormos Mária (1984): Padovától Trianonig. Kossuth Kiadó. Budapest.
- Ormos Mária (2000): Egy magyar médiavezér. Pokoljárás a médiában és a politikában. I–II. kötet. PolgArt. Budapest.
- Romsics Ignác (1996): Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. Osiris. Budapest.
- Romsics Ignác (2017): Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve. In: Uő. (szerk.): A Horthy-korszak. Helikon. Budapest. 11–177. old.
- Rónaföldi Zoltán (2016): Páncélvonataink. II. kötet. A Tanácsköztársaságtól a II. világháború végéig. Szerzői kiadás.
- Sakmyster, Thomas (2001): Admirális fehér lovon. Horthy Miklós, 1918–1944. Helikon. Budapest.
- Somogyi Erika (1986): Magyarország részvételi kísérlete az 1920-as lengyel–szovjet–orosz háborúban. Történelmi Szemle. 29. évf. 2. sz. 313–324. old.
- Villat, Louis (1930): Le Role de la Hongrie dans la Guerre Polono-Bolchevick de 1920. Revue Mondiale. Paris.
- Wandycz, Piotr (1962): France and Her Eastern Allies, 1919–1925. French–Czechoslovak–Polish Relations from the Paris Peace Conference to Locarno. University of Minnesota Press. Minneapolis.

GÓSI Zsuzsanna, PhD.

egyetemi docens

**Eötvös Loránd Tudományegyetem, Pedagógiai és
Pszichológiai Kar, Budapest**

associate professor

**Eötvös Loránd University, Faculty of Education and
Psychology, Budapest, Hungary**

email: gosi.zsuzsanna@ppk.elte.hu

BUKTA Zsuzsanna, PhD.

egyetemi adjunktus

**Eötvös Loránd Tudományegyetem, Pedagógiai és
Pszichológiai Kar, Budapest**

senior lecturer

**Eötvös Loránd University, Faculty of Education and
Psychology, Budapest, Hungary**

email: bukta.zsuzsanna@ppk.elte.hu

**MOZGÁSSAL A TÁRSADALOMÉRT
SPORT ÉS AZ EGYÉNI TÁRSADALMI
FELELŐSSÉGVÁLLALÁS**

*EXERCISE FOR SOCIETY
SPORT AND INDIVIDUAL SOCIAL RESPONSIBILITY*

ABSTRACT

Charity, volunteering and donation are present in almost every society. Organizations and individuals alike take on important issues for society. With the rise of leisure sports, various motifs of charity also appeared at these events. One of the most characteristic forms of sport and social responsibility is volunteering. In addition to the organizers, there are countless volunteers working on smaller and bigger sports events. Another relationship between

CSR and sport is fundraising. There are several forms of this. This may be the case when sporting events are organized to assist a disadvantaged, sick person, or to support a non-governmental organization. The sport-related form of CSR is peer to peer fundraising. As part of this, the recreational athlete is campaigning for a good cause and trying to encourage his or her friends to donate. A questionnaire survey was conducted in the area with 150 participants. The willingness of those completing the questionnaire to donate is the same as previous surveys, meaning they donate a few thousand forints a year. Successful fundraising has resulted in the following: In terms of sports, running competitions have been the most successful, but there are other recreational sports like swimming, triathlon and cycling. Participants drew attention to the collection through social media. For the most part, this has achieved its predetermined goals. Most of their friends received positive feedback. Reviewing the websites of major running tournaments, this form of fundraising in Hungary is in a growth phase.

Kulcsszavak: társadalmi felelősségvállalás, jótékonyság, adománygyűjtés, szabadidő sport

Keywords: social responsibility, charity, fundraising, recreational sports

1. Bevezetés

Az elmúlt években, évtizedekben a szabadidősport népszerűsége töretlenül emelkedett. Az emberek egyre nagyobb részének vált a mozgás a mindennapi élete részévé. Az egyik leglátványosabb változás az utcai futóversenyek területén tapasztalható. Folyamatosan növekedett a megrendezett események száma és a résztvevői létszám is. A mozgásnak a sportoló számára számos pozitív hatása van. A sporteseményeken emellett már megjelennek a társadalmi felelősségvállalás szempontjai is. A szervezők vagy résztvevők egy-egy jótékony cél érdekében kampányolnak, szerveznek gyűjtést. A sporthoz köthető jótékonyagnak az egyik formája a követes adománygyűjtés. A sportolók, jellemzően szabadidős sportolók a saját teljesítményüket egy jó cél érdekében ajánlják fel. A tanulmány a kérdőíves vizsgálat segítségével nyújt betekintést ennek magyarországi jellemzőibe.

2. Jótékonyág, önkéntesség, adományozás

A jótékonyág, az adományozás és az önkéntesség szinte minden társadalomra jellemző. A különböző országokban azonban nagyon eltérő mértékű lehet. Az egyik mérési módja ennek a társadalmi tőke mutatója. A külön-

bőző régiókban a társas kapcsolatok nagymértékben meghatározhatják az emberek életútját. A megfelelő társadalmi tőke mutatóval rendelkező országok esetében az egyéneknek jobbak a kilátásaik, míg a rosszabb mutatókkal rendelkezők esetén a kilátások is kedvezőtlenebbek.

Társadalmi tőke, társadalmi tőke mutatói¹

- politikai részvételi hajlandóság, politikai érdeklődés
- civil szerepvállalás
- vallási alapú szerepvállalás
- munkahelyi kapcsolatok
- informális társadalmi kapcsolatok
- altruizmus, önkéntesség, filantrópia
- reciprocitás és bizalom

Magyarországon a különböző kutatások szerint alacsony a bizalom szintje, az emberekre magasfokú individualizáltság, az intézményekkel szembeni bizalmatlanság jellemző. Ennek következtében a civil szféra gyenge lábakon áll.² A bizalom, elismertség kialakításához elengedhetetlen a civil kezdeményezések működése átláthatóságának biztosítása, ezzel összhangban beszámoltathatóságának és a megvalósítás számonkérése.³ A kedvezőtlen mutatók ellenére számos jótékonyági akcióval találkozhatunk. A formák esetében megtalálható a vállalatok társadalmi felelősségvállalása (CSR), és az egyének felelősségvállalása is.

2.1 Egyéni felelősségvállalás

Az egyéni felelősségvállalásnak két dimenziója ismert. Az egyik a személyes felelősség (Self Personal Responsibility), a másik az egyéni társadalmi felelősségvállalás (Individual Social Responsibility).⁴ Az egyéni felelősségvállalás azt jelenti, hogy az állampolgárok felelősek a saját életükért. Ebbe körbe tartozik a testi-lelki jólétnek megfelelő életvezetés, az otthoni környezet rendbe tartása, majd ezt követi, a figyelem a szűkebb környezetre, amely jelentheti a családot, de a kisebb mikro környezetet is. Az egyéni társadalmi felelősségvállalás esetén az ember kilép a saját személyes zónájából és felelőssé válik a szűkebb esetleg a tágabb környezete iránt. Állampolgárként ez a következő felelősségvállalási típusokat jelenti:

- embertársak, azaz a hátrányos helyzetűek vagy jótékonyági ügyek támogatása,
- helyi közügyekért, település fejlődésért, környezetért végzett tevékenység
- civil/nonprofit szervezetek segítése.

A társadalmi felelősségvállalás területén, az egyéni szintű jótékonyság formáinál az önkéntességet és az adományozást említhetjük meg. A jótékonyság alatt legáltalánosabb értelemben az önzetlen segítségnyújtást értjük. A jótékonyság megjelenhet, mint önkéntes tevékenység, de akár rászoruló csoportoknak, személyeknek segítő szervezeteknek nyújtott adományok.⁵ Az önkéntes akár „laikus segítőként”, akár a szakmai tudást felhasználva munkálkodik és segíti a közösségek fejlődését.⁶ Az önkéntesség népszerűsége és társadalmi jelentősége Kelet- és Közép-Európában a legalacsonyabb mértékű.⁷ Az önkéntesekre vonatkozó felmérés tanúsága szerint a tipikus európai és magyar önkéntes magas presztízsű, magas iskolai végzettségű, gazdaságilag aktív, sokszor értelmiségiként dolgozó felnőtt, aki általában gyermekes családban él.⁸

2.2 Adományozás

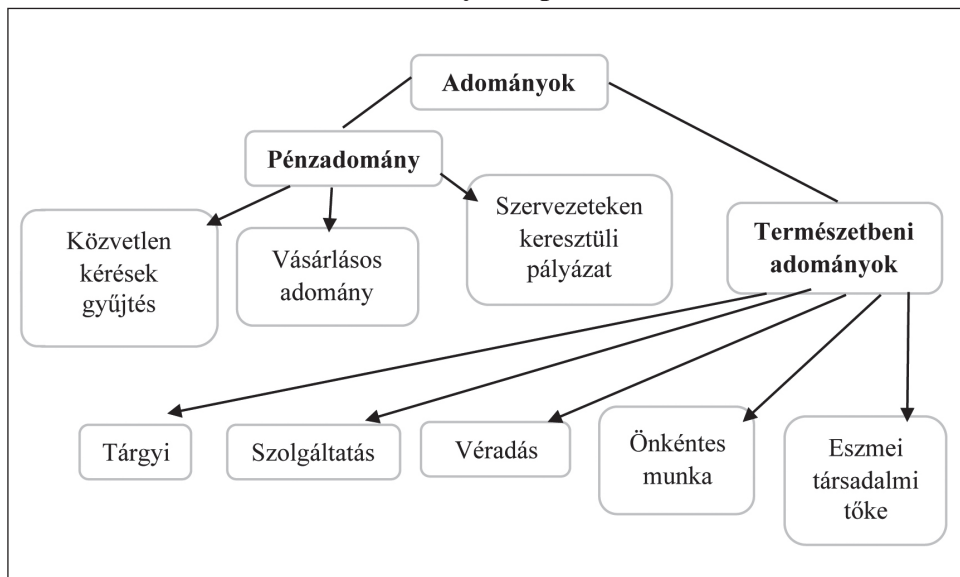
Az adomány pénzben vagy természetben nyújtott olyan támogatás, amelyeket az emberek minden ellenszolgáltatás nélkül ajánlanak fel civil/non-profit szervezeteknek, egyházaknak, közintézményeknek vagy a családi és baráti körükön kívüli magánszemélyek számára. A civil törvény megfogalmazás szerint adománynak az tekinthető, amelyet a civil szervezet részére – a létesítő okiratban rögzített céljaira – ellenszolgáltatás nélkül juttatnak akár eszközként, akár szolgáltatásként.⁹ Az adományok egyaránt származhatnak szervezetektől vagy személyektől. Az adományok típusai és formái az 1. ábrán láthatóak. A civil törvény szerinti megfogalmazásnál ez bővebb tartalmat fed le, mert nem csak a szervezeteknek, hanem a magánszemélyeknek juttatott adományokat is rendszerezi.

A pénz és tárgyi adományok, mint ahogy az ábra alapján is látható rendkívül összetettek. A különböző formák eltérő adakozási szándékot jelentenek. A közvetlen kérések pénzadományok csoportjába tartozik többek között a: templomi perselybe való gyűjtés, a koldusnak átadott összegek, de a telefonhívás és az sms küldés is. Egy 2004-es felmérés szerint ezen belül is hazánkban a leggyakoribb mód a templomi perselyes gyűjtés volt.¹¹

A vásárlásos adományozás nem tekinthető tiszta jótékonyiságnak hiszen a támogató ellenszolgáltatásban részesül. Ilyen típusú támogatások közé tartozik többek között: képeslap vásárlás, újságvásárlás hajléktalantól, jegyvásárlás jótékonyisági rendezvényre, sorsjegy vagy tombola vásárlás. A szervezeteknek nyújtott támogatások célzottjai között egyaránt megtalálhatóak nonprofit szervezetek, valamint egyházi és politikai szervezetek is. A non-profit szervezetek támogatásának a magánszemélyek részéről két legnépszerűbb módja a személyi jövedelem adó 1%-nak felajánlása, vala-

mint a tudatos vásárlás.¹² A 2004-es felmérés adatai szerint a legnagyobb arányt kicsivel több mint 50%-ot a közvetlen kérések gyűjtések jelentették, ezt követte a vásárlásos adományozás majd a szervezetek támogatása.¹³

1. ábra Adományok típusai formái¹⁰

Forrás: Arapovics Mária (2013): Adományozás, önkéntesség, társadalmi felelősségvállalás Magyarországon. Andragógia és művelődéstudomány. I/1 54. oldal

Egy 2016-ban megjelent kutatás szerint az adományozók csupán egy tizede támogat magánszemélyeket, a hozzájárulások célzottjai inkább a civil/nonprofit szervezetek. A felmérésben résztvevők fele pár ezer forintnyi támogatást nyújt, azaz döntően kis összegeket hajlandóak és képesek a megkérdezettek adományozásra költeni. A pénzbeli felajánlások aránya az összjövedelemhez viszonyított arányban 0,5% körül mozog.¹⁴ Ez az érték alacsonyabb a korábban publikált adatoknál. A kilencvenes évekből Magyarországra vonatkozó felmérés szerint általában az éves jövedelem 1%-át költötték az adományozók különböző rászoruló csoportok, civil/non-profit szervezetek megsegítésére.¹⁵ A 0,5% azért is meglepően alacsony, mert az aktív állampolgársággal kapcsolatban készült kutatásban felmérték, hogy mit tartanak legfontosabbnak az emberek. A megkérdezettek körében a választáson való részvételt azonnal követte az adományozás egy jó ügynek válasz.¹⁶

2.3 A jótékonyosság és az adományozás motivációi

Az önkéntesség és adományozásnak többféle mozgatórugója lehet. A fő cél mindenképpen valamiféle segítségnyújtás. Tény azonban az is, hogy az önkéntes tevékenység GDP-hez való hozzájárulása gazdasági értéket is teremt. A gazdasági tevékenység egészéből való részesedése is igen jelentős.¹⁷ Az egyének viselkedését azonban nem a haszon, hanem a következő két nagy tényező határozza meg¹⁸:

- Az egyik tényező arra a feltevésre épül, hogy a döntések indítéka valamilyen egyéni érdek. Ebbe körbe tartozik a természeti és kulturális értékek megóvása, a jóléti szolgáltatások színvonalának emelése, a szegénység enyhítése, hiszen ez az egyén saját személyes haszonfüggvényét is befolyásolja. Ide sorolható emellett a státusz teremtés és társadalmi tekintély kivívásának szándéka is.¹⁹ Az önkéntesség esetében megjelenik a megbecsülés, amelyet az ismerőseitől kap az önkéntes.²⁰
- A másik tényező pedig arra mutat rá, hogy a filantrópia, a jótékonyági magatartás nem más, mint alkalmazkodás annak a közösségének a normáihoz és követelményeihez, amelynek az adományozó maga is tagja vagy amelyhez tartozni szeretne. Itt megjelenhet motívumként a másoknak nyújtott segítségéből fakadó jóérzés.²¹ Erőteljes lehet még a tartozni valahová motívum.²² Illetve a szülői és környezeti minták is.²³

2.4 Adományozás és közösségi média

Az adományozásnak, mint eddig is láthattuk számos formája létezik. A 2000-es évek elején a civil szervezetek esetében a legnépszerűbb módszerek között tartozott az adománygyűjtő perselyek felállítása, valamint az adományvonalak működtetése. Ebben az időben jelentek meg a perselyek bankokban, postákon, reptereken, ahol a lakosság a pénzügyeket intézett és szívesen megszabadult az aprópénztől.²⁴ Az közösségi média elterjedésével párhuzamosan az adománygyűjtő akciók is megjelentek ezen a felületen. A közösségi média elterjedése a szervezetektől másfajta stratégia gondolkodásmódot igényel. A szervezeti kommunikáció szinte teljes mértékben átalakult. A jótékony-sághoz kapcsolódóan került kidolgozásra Saxton és Wang közösségi média modellje.²⁵ A modelljükben három tényezőt különböztetnek meg:

- közösségi hálózatok – azaz szervezet profiljához kapcsolódód emberek személyes hálózatán keresztül exponenciális mértékben szólíthatnak meg újabb és újabb rétegeket
- szervezeti kapacitások – a szervezeti adománygyűjtés hatékonyságát egyaránt magyarázni tudják a pénzügyi és webes képességek
- a működési terület hatással van az adományok nagyságára.

A követes adomány gyűjtés esetében jellemzően nem szervezetek, hanem az egyének használják a közösségi médiát az adományok gyűjtésére. Elsősorban a saját ismerőseiket próbálják meg rávenni az adományozásra. Itt valójában impulzus adományozás történik.

Hubert József szerint az un. impulzusadományozást három tényező határozza meg²⁶:

- személyes/pszichológia tényezők
- anyagi tényező
- ügygel való azonosulás.

A követes adománygyűjtő sikerét a kérdőívet kitöltők válaszai alapján nagymértékben meghatározta az ügygel való azonosulás.

3. Szabadidősport, önkéntesség, adományozás

A közgazdasági értelemben vett szabadidősport esetén a sportoló maga az, aki fizikai tevékenységet végez a sportolás pozitív hatásai miatt.²⁷ A sportolás egyéni, társadalmi és gazdasági szinten egyaránt értéket teremt. A megvalósulás feltételei közé tartozik: a szabadon felhasználható idő, a megfelelő életszínvonal és szemlélet, és a pénz.²⁸ Gazdasági oldalról közelítve a hozzájárulás megjelenik a szabadidősport szervezetek gazdálkodásának értékében, az egészségesebb életmód költségsökkentő hatásában, valamint a kapcsolódó rendezvények turizmust élénkítő hatásában.²⁹ Egyéni szinten a szabadidősport három különböző hasznosságát különböztethetjük meg: fizikai és mentális egészség megőrzése, pillanatnyi örömforrás, jobb egészségi állapot miatt magasabb életszínvonal.³⁰ A jótékony célból történő futás esetén ez kiegészíthetjük a társadalmi hasznosság érzetével.

3.1 Sport és társadalmi felelősség vállalás

A sport a modern társadalomban a gazdaság részévé, szinte önálló ágazattá vált. A társadalomban betöltött szerepe azonban ennél sokkal többre terjed. Értékközvetítő szerepe több színtéren is megjelenik. A versenysport egyik központi eleme ma is a fair play eszménye.³¹ Magyarországon a kiemelt sporteseményekhez kapcsolható önkéntes munka rendelkezik legnagyobb hagyománnyal és tömegbázissal. Ezek az események igen sok fiatal sportkedvelőt megmozgatnak, céljuk egyrészt részvétel a rendezvényen másrészt, hogy híres, eredményes sportolókkal találkozassanak.³² A fiatalok körében emellett az önkéntes tevékenység célterülete az iskolai és egyetemi sport.³³ A motivációk közül ebben az esetben kiemelkedik a jó hangulat, a

sportszeretet, valamint a csapatmunka lehetősége is. A 2010-es Eurobarometer felmérései szerint az Unióban a sporttal kapcsolatos szervezetek a legnépszerűbbek. Az önkéntesek harmada ezen a területen működik közre.³⁴

A társadalmi felelősségvállalás egyik külön figyelmet érdemlő pontja lehet a turizmuson belül a futóturizmus, sportturizmus népszerűségének növekedése. A nemzetközi turistaérkezések száma 2012-ben már elérte az évi 1 milliárd főt, amely azóta is növekszik.³⁵ A nemzetközi szervezetek felismerték veszélyét ennek a növekedésének és célként tűzték ki a felelősségteljes turizmus megvalósulását. A futóversenyek, szabadidősport rendezvények népszerűségének növekedése is növelte turisták létszámát, és ezáltal nagyobb környezetterhelést is jelent. A környezet megóvásának jó példája, hogy a londoni maraton résztvevői egyes frissítőpontokon nem műanyag-pohárban kaptak frissítést, hanem helyette egy növényi anyagból készült kapszula tartalmazta a folyadékot.³⁶

3.2 Sportesemények és pénzadomány gyűjtés

A sportesemények elsősorban a szabadidősport vagy gála, de néhány esetben a hivatásos rendezvények esetében is találkozhatunk a pénzadomány gyűjtésével.

A sporteseményekhez kapcsolódva két nagy csoportot különböztethetünk meg^{37,38}:

- Egy előre meghatározott célért vagy szervezetért létrejött adománygyűjtő rendezvények. Ilyen pl. a Terry Fox futás a rákkutatásért.
- Nagyszabású futóeseményen való részvétel, esetleg egy extrém kihívás teljesítése és ehhez kapcsolódva felajánlások gyűjtése akár egyénileg, akár egy szervezet által kijelölt hivatalos csapat tagjaként. Azaz a követes adománygyűjtéssel.

3.3 Követes adománygyűjtés

A követes (peer-to-peer) adománygyűjtés esetén adott szervezethez vagy ügryhöz elkötelezett emberek indítják az gyűjtést. Ez akár történhet saját elhatározásból, de történhet úgy is, hogy a szervezet kér fel ismert vagy kevésbé ismert embereket arra, hogy segítség céljaik eléréseket. A követek ebben az esetben egyéni kihívásokat vállálnak ilyen lehet egy táv lefutása vagy leúszása, de mindenképpen valamilyen személyes vállalás. A fogadalom valójában egy kommunikációs apropó a kampányhoz. A követek jellemzően meghatározott ideig minden ismerősük között terjesztik a hírt és adományokat kérnek szintén a saját ismertségi körükben. Ez egy nagyon személyes műfaj, ahol a hitelesség a közvetlenség rendkívül nagy szerepet

kap az adománygyűjtés során. A legnagyobb előnye a szervezetek számára, hogy számos új emberhez juthat el a kampány híre.³⁹ A követes adománygyűjtéssel kapcsolatban ma már elvárás, hogy technikailag azonnali fizetési lehetőséget biztosítson. A legtöbb szervezet figyelve erre már kiépítette a bankkártyás vagy egyéb elektronikus fizetési lehetőséget.

Magyarországon a követes adománygyűjtés legmeghatározóbb versenyei a BSI által szervezett futóversenyek. A versenyeken jótékonyagra gyűjtött összegek évről évre emelkednek. A 2018-as évben két esemény emelkedett ki a tavaszi Telekom Vivicittá Városvédő Futás és az őszi Spar Budapest Maraton fesztivál. Míg az előbbin 1000 körüli résztvevő gyűjtött különböző formában összegeket 14 szervezetnek, addig az őszi már közel 2000 ember vett aktívan részt, akik 11 szervezetnek gyűjtöttek adományokat. A két eseményen az összeg megközelítette az 50 millió forintot.⁴⁰

A követes adománygyűjtés egyik kulcspontja, hogy hogyan hívjuk fel a figyelmet a kampányra. Sikeres akcióban résztvevők fogalmazták meg ezzel kapcsolatban a következő szempontokat⁴¹:

- az adományozásra felhívó levél legyen rövid velős és tartalmazzon ellenállhatatlan üzenetet
- írd le a problémát
- említsd meg a szervezetet, amely segít
- írd le a szervezet tevékenységet
- mindig mindent köszönj meg
- írd le az adományozás módját
- kövesd nyomon a folyamatot.

Összességében a követes adománygyűjtés sikeressége nagymértékben az adott személy elköteleződésétől függ. Ő az, aki felhívja figyelmet a kampányra és a saját kapcsolati hálója segítségével próbál meg adományt gyűjteni.

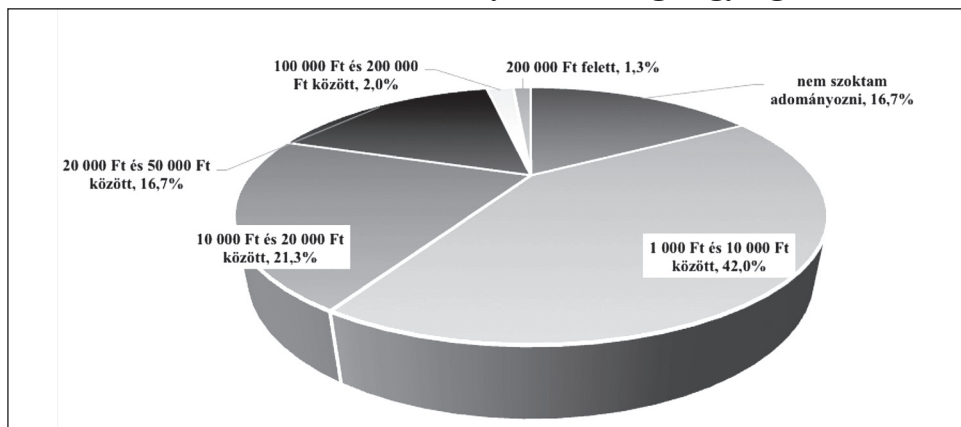
4. Kérdőíves felmérés

A téma bővebb kifejtése miatt egy online kérdőív került kitöltetésre, amely az adományozásra és a szűkebben a követes adománygyűjtésre vonatkozott. A kitöltők létszáma 150 fő volt. Az alapjellemzők tekintetében a kitöltők életkora 18 és 70 év közé esett (átlag 42 év). A kitöltők körében a nemek aránya a nők felé tolódott el, amely esetükben 70%-ot jelentett.

A mindennapi adományozás tekintetében a válaszadók kicsit több mint fele 51,3 % válaszolta azt, hogy jellemző rá. A következő kérdésben azt

vizsgáltuk, hogy éves szinten mekkora összeget adományoznak. A 2. ábrán látható az adományok összege éves szinten. Itt már csak 16,7% volt azoknak az aránya, akik egyáltalán nem adományoztak. A legtöbb éves szinten 10 000 forint alatti összeget fordítanak ilyen célra a jövedelmükből.

2. ábra Évente adományozott összeg nagysága

Forrás: kérdőíves felmérés, saját szerkesztés

A motivációk és elvárások tekintetében nagyon magas értéket kapott a kitöltőktől, hogy mennyire tartják fontosnak a játékonyság lehetőségét egy sporteseményen. Az érték: 6,05. (7 fokozatú skálát használva). Hasonlóan magas értékét kapott – 6,09 – az is, hogy mennyire töltötte el jóérzéssel a résztvevőt, ha saját sportolása és egy játékos cél összekapcsolódik. Az itt kapott adatok rávilágítanak arra az ellentmondásra, hogy nagyobb arányban tartják fontosnak a játékonyság lehetőségét, mint ahányan hajlandóak saját maguk is adományozni.

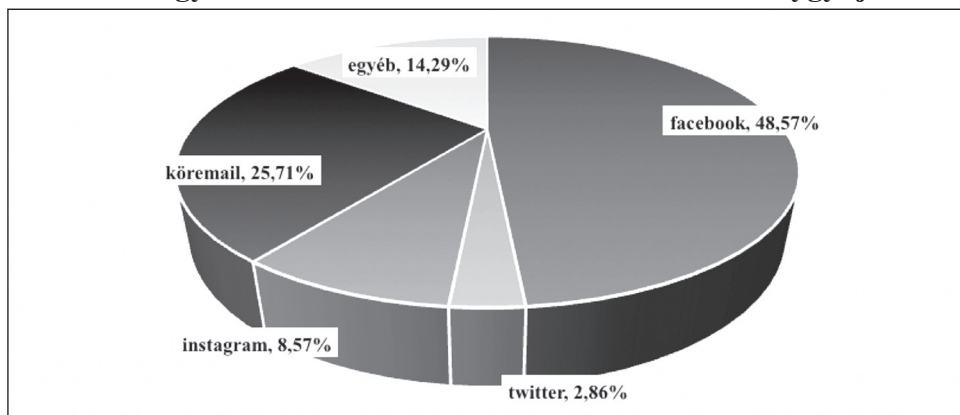
Az általános kérdéseken túl a követes adománygyűjtésre vonatkozott a részletesebb felmérés. A követes adománygyűjtéssel a kitöltők mindössze 45%-a találkozott egy részük úgy, hogy saját maga volt az adománygyűjtő egy részük úgy, hogy ismerősei vágtak bele ebbe a feladatba. Többen egyéb más módon segítettek egy sporteseményen. A válaszok között a következők szerepeltek:

- önkéntesként
- szervezőként
- látássérült futó kísérőjeként
- értelmi fogyatékos sportoló segítőjeként
- kerekesszékes futó segítőjeként.

A követes adománygyűjtésben résztvevők leggyakrabban futóeseményeken vettek rész, a kitöltők 61%-a jelölte ezt meg. Ezenkívül a következő sportágak kerültek megemlítésre: kerékpár, triatlon, úszás, kenu, kézilabda. A gyűjtés civil szervezetnek, többségében alapítványok javára történt. Egyetlenegy kitöltőnél került említésre magánszemély. A kitöltők által legtöbbször említett szervezet a SUHANJ! Alapítvány és a Bátor Tábor Alapítvány volt. Külön kiemelendő, hogy a követese adomány gyűjtők nemcsak egy alkalommal, hanem rendszeresen vállalnak fel ilyen típusú tevékenységet. Ezekben az esetekben van aki következetesen egy szervezetnek, de van aki eseményenként más-más szervezet javára gyűjt összegeket.

Az adománygyűjtési akciók keretében a közösségi média felületek voltak azok, amelyeken a résztvevők igyekeztek felhívni a figyelmet. Ezek közül is kiemelkedik a facebook mint legnépszerűbb portál. (3. ábra) Az egyéb válaszok között megtalálható a telefon, a személyes email, és a személyes beszélgetés is.

3. ábra Figyelemfelhívási módszerek a követes adománygyűjtésre

Forrás: kérdőíves felmérés, saját szerkesztés

A követes adomány gyűjtők a kampány elején kitűznek egy célt, egy elérendő összeget, amelyet szeretnének elérni. Az aktuális teljesítésről folyamatosan tájékoztatják az ismerőseiket. A kitöltők közül több mint 85%-ban sikerült az előre kitűzött összeget összegyűjteni. Árnyalja a képet, hogy a célkitűzések rendkívül széles skálán mozognak ötvenezer forinttól egymillió forintig.

Az ismerősök reakciója esetében a legtöbbször a következő válaszokat adták: támogattak, elismerték, amit csináltam, büszkék voltak rám, anyagi

lehetőségeikhez képest segítettek. Néhány esetben azonban felmerül az érdektelensége. A következő válaszok jól példázzák ezeket: „nem voltak lelkesek”; „pozitívan – már aki reagált”, „nem jól”; „sehogy”.

5. Összefoglalás

A tanulmány a jótékonyság, az önkéntesség és az adományozás lehetőségeit vizsgálja a sportszféra szempontjából. Az egyéni társadalmi felelősségvállalásnak rendkívül széles lehetőségei vannak társadalomban, amelyek több területen is megjelenhetnek. Ezek közül az egyik sportágazat. Egyik előnye ennek, hogy az emberek többsége a szabadidejét sportolással tölti így külön vonzó. hogy ezt a területet tudja összekapcsolni az egyéni szintű jótékonykodással.

JEGYZETEK / NOTES

1. Putnam, Robert (2000): Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community. Simon and Schuster. New York.
2. Bugovics Zoltán (2007): Társadalom, indentitás és területfejlesztés. L'Harmattan. Budapest.
3. Nárai Márta és Reisinger Adrienn (2017): A civil / nonprofit szervezetek működési keretei. Universitas-Győr Nonprofit Kft. Győr.
4. Nárai Márta – Reisinger Adrienn (2016): Társadalmi felelősségvállalás és részvétel. Dialóg Campus Kiadó. Budapest-Pécs.
5. Czike Klára – Kuti Éva (2006): Bevezető, fogalmak, módszerek, kutatási eredmények. In. Czike Klára és Kuti Éva (szerk): Önkéntesség, jótékonyság, társadalmi integráció. Nonprofit kutatások: 14. Budapest. 11-20. old.
6. Nárai, Márta (2012): A társadalmi szerepvállalás egyik formája – az önkéntesség. In. Budai István - Nárai, Márta (szerk): Együttműködés és a felelősségvállalás tanulása a szociális közösségi munkában. Győr, Széchenyi István Egyetem. 95-114. old.
7. Mihai, Elena Claudia (2014): The Motivation of Romanian Volunteers: values and implicatons. Procedia-Social and Behavioral Sciences. 127.
8. Perpék Éva (2017): Önkéntesség közel s távol: hazai és nemzetközi helyzetkép. In. Janák Katalin – Szék Katalin – Tokaj Károlyné (szerk). Háztartási munka, önkéntes munka, láthatatlan munka, I. Háztartási és önkéntes munka mérése, elemzése. Budapest, KSH. 108-121. old.
9. 2011. évi CLXXV. törvény az egyesülési jogról, a közhasznú jogállásról, valamint a civil szervezetek működéséről és támogatásáról

10. Arapovics Mária (2013): Adományozás, önkéntesség, társadalmi felelősségvállalás Magyarországon. *Andragógia és művelődéstudomány*. I/1 54. old.
11. Kuti Éva (2006): Lakossági adományok és társadalmi szolidaritás. in: Czike Klára és Kuti Éva (szerk): *Önkéntesség, jótékonykodás, társadalmi integráció. Nonprofit kutatások*: 14. Budapest 73-150
12. Zsolt Péter (2018): A társadalmi vállalkozások és tevékenységeik ismertsége, illetve az előttük álló feladatok egy kérdőíves felmérés eredményei alapján. *Közép-Európai Közlemények* 11(2) 124-132. old. <https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/vikekkek/article/view/12492>
13. Kuti Éva (2006)
14. Nárai Márta – Resinger Adrienn (2016)
15. Czákó Ágnes, Harsányi László, Kuti Éva, Vajda Ágnes (1995): *Lakossági adományok és önkéntes munka*. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
16. Resinger Adrienn – Kovács Norbert (2018): Az aktív állampolgárok tevékenységi formái. In: Resinger Adrienn – Hopp Éva – Ivancsóné Horváth Zsuzsa – Buics László (szerk): *Sport – Gazdaság – Turizmus* Kautz Gyula Emlékkonferencia 2017 Tanulmánykötete. Győr, Széchenyi István Egyetem
17. Farkas Kata – Hegedűs Anett – Katona Balázs – Máhl Zsuzsanna – Mátyus Anna – Molnár Ágnes Kata (2012): Előterben a háttér – Az önkéntesség Magyarországon. *Vezetéstudomány* XLIII. évfolyam / 4. szám 62-67. old.
18. Halfpenny, Peter (1999): Economic and sociological theories of individual charitable giving: Complementary or contradictory? *Voluntas* 10/3
19. Collins, Randall – Hickmann, Neal (1991): Altruism and culture as social products, *Voluntas* 2/2
20. Cserhádi Ákos (2006): Az önkéntesség motivációi és az önkéntesség egy különleges terepe: a közösségi rádió. *Civil Szemle* III évf./2. 17-34. old.
21. Hodgkinson, Virginia – Weitzmann, Murray – Toppe, Christopher – Noga, Stephen (1992): *The nonprofit almanac 1992-1193, Dimensions of the independent sector*, Jossey Bass, San Francisco
22. Scitovsky Tibor (1990): *Örömtelen gazdaság*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
23. Hodgkinson, Virginia – Weitzmann, Murray – Toppe, Christopher – Noga, Stephen (1992): *The nonprofit almanac 1992-1193, Dimensions of the independent sector*, Jossey Bass, San Francisco.
24. Kuti Éva (2006)
25. Saxton, Gregory D. – Wang Lili (2014): The Social Network Effect: The Determinants of Giving Through Social Media. *Nonprofit and Voluntary Sector Marketin*, October 286-300

26. Hubert József (2017): Adománygyűjtés, impulzusadományozás a közösségi médiában. *Vezetéstudomány* XLVIII/2. 67-78. old.
27. Szabó, Ágnes (2011): Milyen értéket teremt a szabadidősport és mi a kapcsolata versenyképességgel? *Vezetéstudomány*, Klnsz. 24-37. o.
28. Budai, Ervin (1999): Sport(t)örvényben fuldokolva; *Magyar Szemle*. 8. 3-4. 20-33. o. http://www.magvarszemle.hu/cikk/19990301_sport_t_orvenyben_fuldokolva
29. Gósi Zsuzsanna (2019): A szabadidősport néhány gazdasági hatása. In. Gósi Zsuzsanna – Boros Szilvia – Patakiné Bösze Júlia: *Sokszínű Rekreáció, Tanulmányok a rekreáció témaköréből*. Budapest, ELTE PPK. 69-85 <https://esi.ppk.elte.hu/media/42/>
30. András, Krisztina (2014): A szabadidősport gazdálkodástana. In.: Perényi, Szilvia (szerk): *A mozgás szabadsága: A szabadidősport társadalmi, gazdasági és egészségügyi megközelítései*. DE-GTK. Debrecen, 16-34. old.
31. Kassay Lili (2017): A pénzügyi fair play az európai hivatásos labdarúgásban. In: Vermes Katalin – Farkas Péter (szerk): *A Fair Play ereje. Tények és értékek a 21. századi sport világában*. Budapest, Testnevelési Egyetem. 105-118. old.
32. Onyestyák Nikolett – Kállai Éva (2013): Önkéntesség a sport területén Magyarországon és az Európai Unió más tagállamaiban. *Sporttudományi szemle* XIV/55. 33-40. old.
33. Bácsné Bába Éva – Bács Zoltán – Pető Károly – Müller Anetta – Pfau Christa – Dajnoki Krisztina – Molnár Anikó (2018): Önkéntesség a sportban. *International Journal of Engineering and Management Sciences IJEMS* 5. 217-230
34. Eurobarometer (2010) https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/eb/eb73/eb73_en.htm
35. Happ Éva (2014) Fenntartható turizmus és felelősségvállalás. *Gazdaság és Társadalom / Journal of Economy and Society*. 2014/I. 90-101. old.
36. HVG 2019 05.03.: Ez a jövő? Ehető vízzel frissíthették magukat a londoni maraton futói https://hvg.hu/tudomany/20190503_eheto_viz_membran_zsele_londoni_maraton_pet_palack_muanyag hulladek
37. Snow Andrea (2011): *Egy ütemre dobban szív*. Alexandra kiadó. Budapest.
38. Gósi Zsuzsanna és Magyar Márton (2019): Jótékony futás: A társadalmi felelősségvállalás megjelenése futó sporteseményeken. *Recreation, A Közép-Kelet Európai Rekreációs Társaság Tudományos magazinja* IX/1. 28-30. old.
39. <https://www.nonprofit.hu/tudastar/Kovetes-Peer-to-peer-adomanygyujtes>
40. <http://www.futanet.hu/cikk/jotekonysag-2018-8211-63-4-millio-ft-gyult-ossze>
41. Snow Andrea (2011): *Egy ütemre dobban szív*. Budapest. Alexandra kiadó.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- András, Krisztina (2014): A szabadidősport gazdálkodástana. In.: Perényi, Szilvia (szerk): A mozgás szabadsága: A szabadidősport társadalmi, gazdasági és egészségügyi megközelítései. DE-GTK. Debrecen.. 16-34. old.
- Arapovics Mária (2013): Adományozás, önkéntesség, társadalmi felelősségvállalás Magyarországon. Andragógia és művelődéstudomány. I/1 54. old.
- Bácsné Bába Éva – Bács Zoltán – Pető Károly – Müller Anetta – Pfau Christa – Dajnoki Krisztina – Molnár Anikó (2018): Önkéntesség a sportban. International Journal of Engineering and Management Sciences IJEMS 5. 217-23. old.
- Budai, Ervin (1999): Sport(t)örvényben fuldokolva; Magyar Szemle. 8. 3-4. 20-33. old. http://www.magyszemle.hu/cikk/19990301_sport_t_orvenyben_fuldokolva
- Bugovics Zoltán (2007): Társadalom, identitás és területfejlesztés. L'Harmattan. Budapest.
- Czakó Ágnes, Harsányi László, Kuti Éva, Vajda Ágnes (1995): Lakossági adományok és önkéntes munka. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- Czike Klára – Kuti Éva (2006): Bevezető, fogalmak, módszerek, kutatási eredmények. In. Czike Klára és Kuti Éva (szerk): Önkéntesség, jótékonykodás, társadalmi integráció. Nonprofit kutatások: 14. Budapest 11-20. old.
- Collins, Randall – Hickmann, Neal (1991): Altruism and culture as social products, Voluntas 2/2
- Cserhádi Ákos (2006): Az önkéntesség motivációi és az önkéntesség egy különleges terepe: a közösségi rádió. Civil Szemle III évf./2. 17-34. old.
- Farkas Kata – Hegedűs Anett – Katona Balázs – Máhl Zsuzsanna – Mátyus Anna – Molnár Ágnes Kata (2012): Előterben a háttér – Az önkéntesség Magyarországon. Vezetéstudomány XLIII. évfolyam / 4. szám 62-67. old.
- Gösi Zsuzsanna (2019): A szabadidősport néhány gazdasági hatása. In. Gösi Zsuzsanna – Boros Szilvia – Patakiné Bősze Júlia: Sokszínű Rekreáció, Tanulmányok a rekreáció témaköréből. Budapest, ELTE PPK. 69-85 https://esi.ppk.elte.hu/media/42/df/72da1729016e69cf9df9c6240a6855e8781b8acf5e21-7e3171292b86b304/ESI_SokszinuRekreacio201905.pdf
- Gösi Zsuzsanna - Magyar Márton (2019): Jótékony futás: A társadalmi felelősségvállalás megjelenése futó sporteseményeken. Recreation, A Közép-Kelet Európai Rekreációs Társaság Tudományos magazinja IX/1. 28-30. old.
- Halfpenny, Peter (1999): Economic and sociological theories of individual charitable giving: Complementary or contradictory? Voluntas 10/3
- Happ Éva (2014) Fenntartható turizmus és felelősségvállalás. Gazdaság és Társadalom / Journal of Economy and Society. 2014/I. 90-101. old.

- Hodgkinson, Virginia – Weitzmann, Murray – Toppe, Christopher – Noga, Stephen (1992): *The nonprofit almanac 1992-1193, Dimensions of the independent sector*, Jossey Bass, San Francisco.
- Hubert József (2017): Adománygyűjtés, impulzusadományozás a közösségi médiában. *Vezetéstudomány* XLVIII/2. 67-78. old.
- Kassay Lili (2017): A pénzügyi fair play az európai hivatásos labdarúgásban. In: Vermes Katalin – Farkas Péter (szerk): *A Fair Play ereje. Tények és értékek a 21. századi sport világában*. Budapest, Testnevelési Egyetem. 105-118. old.
- Kuti Éva (2006): Lakossági adományok és társadalmi szolidaritás. in: Czike Klára és Kuti Éva (szerk): *Önkéntesség, jótékonyosság, társadalmi integráció. Nonprofit kutatások: 14.* Budapest 73-150. old.
- Mihai, Elena Claudia (2014): *The Motivation of Romanian Volunteers: values and implicatons. Procedia-Social and Behavioral Sciences*. 127.
- Nárai, Márta (2012): A társadalmi szerepvállalás egyik formája – az önkéntesség. In. Budai István - Nárai, Márta (szerk): *Együttműködés és a felelősségvállalás tanulása a szociális közösségi munkában*. Győr, Széchenyi István Egyetem. 95-114. old.
- Nárai Márta – Reisinger Adrienn (2016): *Társadalmi felelősségvállalás és részvétel*. Dialóg Campus Kiadó. Budapest-Pécs.
- Nárai Márta és Reisinger Adrienn (2017): *A civil / nonprofit szervezetek működési keretei*. Universitas-Győr Nonprofit Kft. Győr
- Onyestyák Nikolett – Kállai Éva (2013): *Önkéntesség a sport területén Magyarországon és az Európai Unió más tagállamaiban. Sporttudományi szemle XIV/55.* 33-40. old.
- Perpék Éva (2017): *Önkéntesség közel s távol: hazai és nemzetközi helyzetkép*. In. Janák Katalin – Szék Katalin – Tokaj Károlyné (szerk). *Háztartási munka, önkéntes munka, láthatatlan munka, I. Háztartási és önkéntes munka mérése, elemzése*. Budapest, KSH. 108-121. old.
- Putnam, Robert (2000): *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. Simon and Schuster. New York.
- Reisinger Adrienn – Kovács Norbert (2018): Az aktív állampolgárok tevékenységi formái. In Reisinger Adrienn – Hopp Éva – Ivancsóné Horváth Zsuzsa – Buics László (szerk): *Sport – Gazdaság -Turizmus Kautz Gyula Emlékkonferencia 2017 Tanulmánykötete*. Széchenyi István Egyetem. Győr.
- Saxton, Gregory D. – Wang Lili (2014): *The Social Network Effect: The Determinants of Giving Through Social Media. Nonprofit and Voluntary Sector Marketing*, October 286-300. old.
- Scitovsky Tibor (1990): *Örömtelen gazdaság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*. Budapest.

- Snow Andrea (2011): Egy ütemre dobban szív. Alexandra kiadó. Budapest.
- Szabó, Ágnes (2011): Milyen értéket teremt a szabadidősport és mi a kapcsolata versenyképességgel? Vezetéstudomány, Klnsz. 24-37. old.
- Zsolt Péter (2018): A társadalmi vállalkozások és tevékenységeik ismertsége, illetve az előttük álló feladatok egy kérdőíves felmérés eredményei alapján. Közép-Európai Közlemények 11(2) 124-132.old. <https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/vikekkek/article/view/12492>

ANTAL Anita, PhD.
főiskolai docens
Budapesti Gazdasági Egyetem, Gazdálkodási Kar
Zalaegerszeg

college associate professor
Budapest Business School University of Applied Sciences,
Zalaegerszeg Faculty of Business Administration, Hungary
email: antal.anita@uni-bge.hu

**ÖNKÉNTES JOGKÖVETÉS AZ ADÓ VILÁGÁBAN –
HATÉKONYSÁGVIZSGÁLAT A SZÁMOK TÜKRÉBEN**

*VOLUNTARY COMPLIENCE IN TAXATION –
EFFECTIVENESS CHECK IN FIGURES*

ABSTRACT

There is a research in the framework of the research workshop of Budapest Business School Zalaegerszeg Faculty of Business Administration, named “Micro and Macroeconomic Processes in the Past and Present”. It aims to examine the relationship between the major changes in the tax and tax procedure system and the legal consequences, as well as possible regularities. After examining the objectives of audit guidelines, the research work now focuses on the achievement of the objectives and the effectiveness of the audit activity.

The improvement of tax morale is indicated by the increase in the revenues of the National Tax and Customs Authority (hereinafter: NAV), which is also considered significant as it occurred in a governmental effort to reduce public burdens. However, the increasingly "customer friendly" tax authority continues to take strong actions against those who violate tax liability elements. In the present study, in the light of the available data, I will examine the completion of voluntary compliance in the context of the effectiveness of control activities. In recent years, the most important aim of the NAV to encourage taxpayers to met their tax obligations correctly. To achieve this goal the tax authority has taken several steps. In 2018, the National Tax and Customs Reform Strategic Program (NAV 2.0) was

launched, with the aim to make NAV one of the most efficient, integrated tax authorities in Europe by treating taxpayers as partners and reducing bureaucracy to realize tax revenues primarily through good behaviour incentives and the reduction of the size of black economy by 2021.

Kulcsszavak: adózás, önkéntes jogkövetés, ösztönzés, adóellenőrzés, hatékonyság

Keynotes: taxation, voluntary compliance, encouragement, tax audit, effectiveness

1. Bevezetés

A Nemzeti Adó- és Vámhivatal (a továbbiakban: NAV) 2011. január 1-jével, az Adó- és Pénzügyi Ellenőrzési Hivatal, valamint a Vám- és Pénzügyőrség összevonásával jött létre, egy szervezetbe integrálva az állami az állami adóhatósági, vámhatósági, valamint – törvényben meghatározott bűncselekmények esetében - a pénzügyi nyomozói tevékenységet. Az egy- séges irányítás minőségi és szakmai szempontból is magasabb színvona- lon teszi lehetővé az állam adó- és adójellegű bevételeinek (adók, illetékek, járulékok, vámok) hatékonyabb beszedését, kezelését, amely az államház- tartás adójellegű bevételeinek több mint 90%-át biztosítja.

A kihívásokkal telt gazdasági környezetben a költségvetési bevételek biz- tosítása a jogszabályok betartatásán keresztül a szervezet hatékony műkö- désével biztosítható, amely egyre inkább kiegészül a hatóság szolgáltató jellegének erősítésével, az ügyfelek adózási kötelezettségeik teljesítésére való ösztönzésével.

Az adómorál javulását jelzi a Nemzeti Adó és Vámhivatal bevételeinek növekedése, mely azért is értékelhető jelentősnek, mivel ez egy a munkát terhelő adó- és közterheket csökkentő kormányzati törekvés mellett követ- kezett be.^{1,2} Az egyre inkább „ügyfélbarát” szemléletű adóhatóság azon- ban továbbra is szigorúan lép fel az adókötelezettség elemeit megsértőkkel szemben. Jelen tanulmányban az elérhető szekunder adatok tükrében az ellenőrzési tevékenység hatékonyságával összefüggésben az önkéntes jog- követésre ösztönzés megvalósulásának vizsgálatával foglalkozom.

2. Anyag és módszer

A kutatás tárgya a NAV által kiadott évkönyvek tartalmának vizsgálata a 2010-2017-es időszakra vonatkozóan. A kutatás kérdése: Milyen indikáto- rokkal jellemezhető az adómorál változása, és ezeken keresztül alátámaszt-

ható-e az önkéntes jogkövetésre ösztönzés megvalósulása a szekunder adatok tükrében?

Az indikátorok olyan mutatóknak, változóknak tekinthetők, amelyekkel egy jelenség leírható, jellemezhető, az elért eredmények bemutathatók, a célok számszerűsíthetők és segítenek előrejelezni a várható folyamatokat.³ Olyan objektív specifikációk, amelyek az eredmények mennyiségi, minőségi és időbeni meghatározását adják.

Az indikátor a statisztikai megfigyelések valamint a gazdasági, társadalmi jelenségek között közvetítő szerepet tölt be. Mérhetőség szerint lehetnek direkt indikátorok, melyek közvetlenül mérik az adott jelenséget, és lehetnek proxy, azaz közelítő indikátorok, melyek a jelenségek összetettsége miatt csak közvetetten, áttételesen képesek azt számszerűsíteni. A hatásindikátorok (situational/impact indicators) a vizsgált jelenségekről holisztikusabb képet adnak, az eredményindikátorok (outcome indicators) a hatékonyságot mérik, azaz a változást egy meghatározott célhoz képest, a kimeneti indikátorok (output indicators) egy cselekvés, döntés vagy tevékenység kimenetét, a megtett erőfeszítéseket vizsgálja.⁴ A társadalomtudományokban az indikátorokat olyan jelenségek esetében is felhasználhatjuk, melyek direkt nem mérhetők, illetve több jelzőszámra is szükség van a jelenség leírására, értelmezésére.⁵ Jelen kutatás témáját illetően az ún. proxy, illetve hatásindikátorok megfogalmazására van lehetőség.

Az indikátorok mérésére idősor elemzést végzek. Az idősorok esetében historikus adatokból időbeli összehasonlításokat, időbeli változásokat vizsgálhatunk, és ezen korábbi időszakok tendenciájának, összefüggéseinek kimutatásával a jelenségek alaptermészetét feltárhatjuk, következtetve a jövőbeni folyamatokra. Az elméleti idősor értékei tapasztalati (feljegyzett) adatok. Az idősort egy tartós tendencia (trend), szezonális ingadozások és véletlen ingadozások determinálják. Az elemzés eszközei:

- grafikus megjelenítés,
- bázis- és láncviszonyszámok számítása (viszonyítás alapja állandó vagy változó),
- speciális átlagok (tartamidősorok esetében a számtani átlag, állapot-idősorok esetében a kronologikus átlag).

A trendelemzést az idősorban érvényesülő tendencia felfedezésére használjuk. Az idősor kisimítása azt jelenti, hogy a szezonális tényezők és véletlen komponensek hatását kiszűrjük. Ez két megoldás mentén végezhető el:

- mozgó átlagok módszerével és
- analitikus trendszámítás segítségével.

A mozgó átlagok módszere során az eredeti megfigyeléseket láncszerűen átlagolni kell, a trendet tehát az idősor dinamikus átlagaként határozzuk meg. Az átlagolás a véletlen tényező mérséklését és a szezonális hatás kiszűrését is szolgálja, egyszerű és gyors elemzést tesz lehetővé. Hátránya azonban, hogy egyrészt lerövidül az idősor, másrészt pedig teljesen nem simítja ki az idősorban lévő ingadozásokat. Az analitikus trendszámítás alkalmazásakor az idősorban érvényesülő tendenciát egy matematikai függvénnyel mutatjuk be. A függvény típusát az idősor természete határozza meg, továbbá az annak grafikus ábrája alapján lehet következtetni, hogy milyen jellegűt érdemes választani. Amennyiben az idősor két-két szomszédos tagja között növekedés vagy csökkenés van, továbbá az állandónak tekinthető, lineáris függvény javasolt. Ha az elemek közötti hányados, azaz a relatív változás állandó, akkor exponenciális függvényt kell választani. Ha az idősorban a változás iránya módosul, és nem látható nagyság vagy arányosság tekintetében állandóság, másodfokú polinomot javasolt használni. Végül logaritmikus függvénnyel kell leírni a jelenséget, ha az idősorban három különböző szakasz figyelhető meg: kezdeti lassú növekedés, energikusabb növekedés, lassulás.⁶

3. Eredmények

Kutatási kérdéseimre a NAV által 2010 és 2017 között kiadott évkönyvek tartalmában olyan kvantitatív adatokat kerestem, melyek alkalmasak lehetnek arra, hogy következtetést lehessen levonni belőlük az adózói magatartás változására vonatkozóan. Az önkéntes jogkövetésre ösztönzés megvalósulásának alátámasztására hét indikátort azonosítottam, és kapcsolódó feltételezésként az adómorál javulására vonatkozó elvárást fogalmaztam meg (1. táblázat).

1. táblázat: Az adómorál változásával összefüggésben azonosított indikátorok

Table 1. Indicators identified in the context of tax morale changes

Indikátorok	Feltételezés
Adó- és adójellegű bevételek növekedése	A realizált adóbevétel összege növekvő, melyben az adómorál javulása is szerepet játszhatott.
Az adóellenőrzések számának csökkenése	Az adóbevételek növekedése a hatósági jelenlét, azaz az ellenőrzések számának csökkenése mellett következett be.

A nettó- és jogerős adókülönbözet, valamint fajlagos értékük csökkenése	Az ellenőrzések során kevesebb adókülönbözetet kellett feltárni.
Jogkövetkezmények összegének csökkenése	A kevésbé súlyos hibák elkövetése miatt a jogkövetkezmények összege csökkent.
Egyes I. fokú adó- és illetékügyi döntések számának csökkenése	Kevesebb olyan adóügyi döntést kellett hozni, mely összefüggésbe hozható a nem jogkövető magatartással.
Megbízható adózók számának növekedése	Az adózási szempontból megbízhatónak minősített adózók száma növekszik.
Önellenőrzések arányának növekedése	Az önkéntes jogkövetés jegyében arányaiban több önellenőrzésre került sor.

Forrás: saját szerkesztés

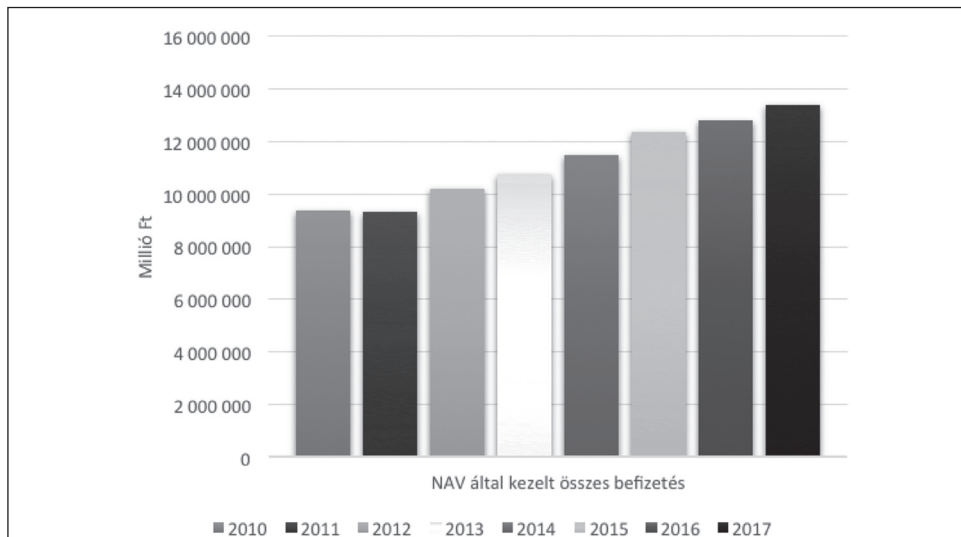
A továbbiakban a fentebb azonosított indikátorok teljesülését idősor elemzéssel vizsgálom meg a 2010 és 2017 közötti időszakban.

Indikátor	Feltételezés
Az adó- és adójellegű bevételek növekedése	A realizált adóbevétel összege növekvő, melyben az adómorál javulása is szerepet játszhatott.

A vizsgált időszakban az adóhivatal számláin trendjét tekintve dinamikusan növekvő bevétel realizálódik (1. ábra). A bevételek alakulásában természetesen több tényező is szerepet játszik, többek között a szabályozási környezet változása, a gazdasági körülmények, a szervezet hatékony működése, ugyanakkor az adózói morál javulása is hozzájárulhatott az emelkedéshez. A bevételek növekedése különösen értékes olyan időszakban, amikor csökken az adóterhelés, továbbá növekszik a kedvezményekből eredő bevételkiesés. A vizsgált időszak egészét nézve jelentős adókedvezmények voltak, melyek mind a vállalkozásokat, mind a családokat érintették. A járulékok a kulcs mérséklődése és a foglalkoztatotti csoportokra járó kedvezmények miatt csökkent, az áfakulcsok pedig bizonyos termékkörben kisebbek lettek, a társasági adó mértéke pedig Európában hazánk esetében a legalacsonyabb. A fenti körülményeket is figyelembe véve a bevételek növekedése az adómorál javulásának, az adóhatóság szemléletváltásának is köszönhető lehet.

1. ábra: Az adóhatóság által kezelt összes befizetések alakulása, 2010-2017

Diagram 1: Development of total payments managed by the tax authority, 2010-2017

Forrás: NAV évkönyvek (2010-2017) adatai alapján szerkesztve

2011-ben a bevételek gyakorlatilag a 2010-es szintet hozták, mely a személyi jövedelemadó (a továbbiakban: szja), a társadalombiztosítási szabályok módosulásának és a kedvezőtlen gazdasági körülményeknek volt köszönhető. Az szja-ban az adózási feltételek kedvezőbbé válása miatt kevesebb bevétel folyt be, társadalombiztosítás járulékából (a továbbiakban: tbj) viszont magasabb összeg realizálódott az egyéni nyugdíjbiztosítási járulékok emeléséből fakadóan. Egy Európai Bizottsági szabály következtében 247 md Ft általános forgalmi adót (a továbbiakban: áfa) kellett visszautalni, így az abból származó bevételek jelentősebben elmaradtak az előző évihez képest. A társasági adó is kevesebb az előző évinél, mivel a kedvezőtlen gazdasági feltételek miatt kevesebb eredmény realizálódott.

A következő évtől azonban a bevételek folyamatos növekedésének lehetünk tanui. 2012-ben ez a kiemelt adónemeknek, vagyis az áfa, a tbj, egészségügyi hozzájárulás (a továbbiakban: echo), az szja és jövedéki adóknak köszönhető, melyeket inkább a jogszabályi változások alakítottak. Az áfából származó bevételt az általános adókulcs emelése, az adó visszautalásra vonatkozó határidő növelése befolyásolta. Az szja és a járulékok növekedésében a béremelések játszottak szerepet. Ez utóbbira az egyéni egész-

ségbiztosítási járulék emelése is hatást gyakorolt. Az eho köteles juttatások kiterjesztése következtében kétszer akkora eho bevételt sikerült realizálni. Az áfakulcs emelés és az árszínvonal változás több áfa bevételt generált, továbbá az import és jövedéki termékek utáni áfabevétel is folyamatosan nőtt. A társasági adóbevételt az adókedvezmények egy részének kivezetése, továbbá a veszteség elhatárolás szabályainak módosítása emelte.

2013-ban részben az új adónemek bevezetése (pénzügyi tranzakciós illeték, kisadózó vállalkozások tételes adója, kisvállalati adó, közművezeték-adó) emelte a bevételt. Jelentősebb összeg folyt be járulékból, szociális hozzájárulási adóból (a továbbiakban: eho) és ehoból, valamint a pénzügyi szervezetek különadójából.

A következő 2014-es év a kedvező konjunkturális helyzet miatt (jövedelmezőség, jövedelemkiáramlás, gazdasági körülmények) alakult jól a bevételek szempontjából. A növekmény a tb járulék, a szocho, az áfa, az szja és a társasági adóból származó bevételekből származott. A munkaerőpiaci folyamatok, a közszféra magas jövedelemkiáramlásai az szja és járulékbévételeket emelte. A cafetéria jellegű kifizetéseknek köszönhetően az eho összege folyamatosan növekvő. Az áfa bevételeket a gazdasági teljesítmény javulása és az online pénztárgépek bekötése fokozta. Befolyásoló hatással bírtak a gazdaság fehéritését szolgáló intézkedések is.

2015-ben új adónem nem került bevezetésre, és a szabályozásban is csak kisebb mértékű módosulások voltak. A bevétel emelkedését a gazdálkodási körülmények javulása miatt az értékesítési lehetőségek, a jövedelmezőség és a jövedelemkiáramlás alapozta meg, így a járulékok, az áfa, az szja, a jövedéki adó és társasági adóból származó bevételek nőttek. Az szja összege a bérfejlesztések, többletjuttatások okán emelkedett meg, és a járulékokból is többletbevétel származott emiatt. A lakossági fogyasztás növekedése miatt az áfa bevételek is magasabbak lettek.

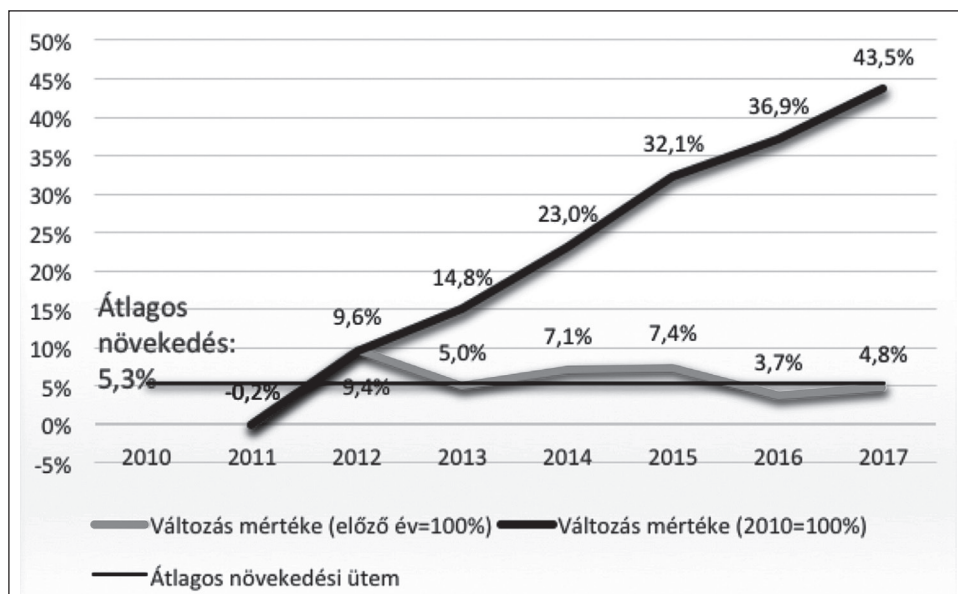
2016-ban az szja mértéke csökkent, a gazdálkodási körülmények javultak, a munkaerőpiac kedvezően változott. Többletbevétel a társadalombiztosítási járulékból, a társasági adóból, ehoból, az szjaból és jövedéki adóból származott. Az szja bevételek növekedését egyrészt a bértömeg növekedése és a nem rendszeres juttatások állandósult értéke okozta. A járulékalapok és a foglalkoztatás növekedése mind a verseny, mind a költségvetési szférában (itt az életpálya-intézkedések) több járulék került befizetésre. Az áfából ugyanakkor kevesebb bevétel realizálódott, ennek oka az üzemanyagárak tartósan alacsony szintje, a feldolgozóipar teljesítményének várttól elmaradó növekedése, a fogyasztói és ipari értékesítés árszínvonalában történő visszaesés, ezen kívül a beruházások és az építőipar teljesítményének mérséklődése.

A 2017-es évkönyv a szokásos tendenciák (gazdálkodási körülmények, munkaerőpiaci kedvező alakulása, gazdaság fehérítésére tett intézkedések) mellett megemlítette az adómorál javulását is a bevételek kedvező alakulásában. Egyes adónemeknél ugyanakkor bevételt csökkentő jogszabályi változások voltak, például a társasági adómérték csökkentése, családi adókedvezmény emelése stb. A bérminimum emelésének és a bérfejlesztéseknek köszönhetően az szja növekedett, a szocho viszont csökkent. A társasági adó esetében a többletbevétel a növekedési adóhitel megfizetéséből adódott.

A vizsgált hét év alatt a bázisul választott 2010-es évhez képest több mint 40%-os bevétel növekedést sikerült elérni, ami átlagosan évi körülbelül 5%-os emelkedést jelent (2. ábra).

2. ábra: A NAV által kezelt összes befizetés változásának mértéke, 2011-2017

Diagram 2: Rate of change in total payments managed by NAV, 2011-2017

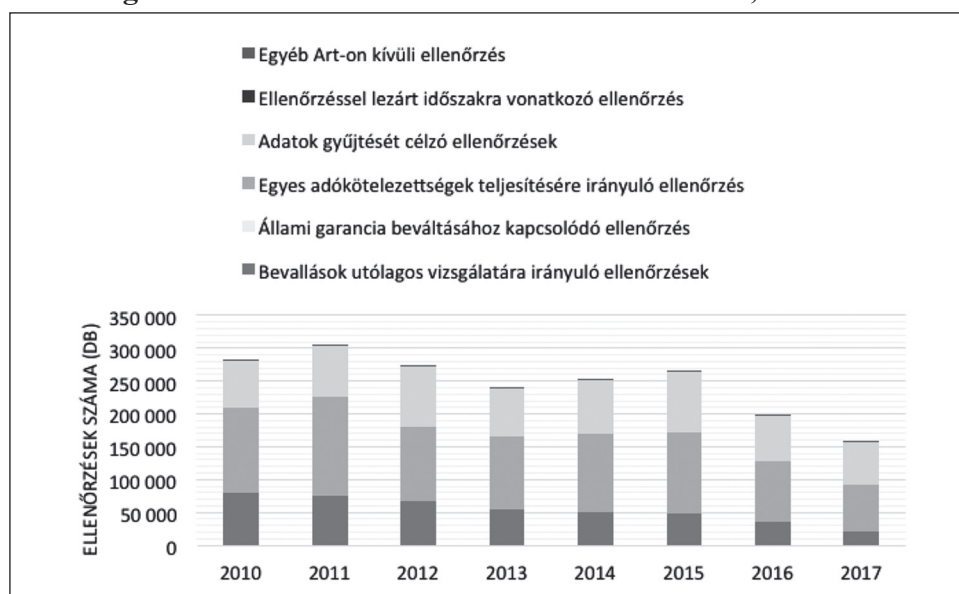
Forrás: NAV évkönyvek (2010-2017) adatai alapján számítva

Indikátor	Feltételezés
Ellenőrzések számának csökkenése	Az adóbevételek növekedése a hatósági jelenlét, azaz az ellenőrzések számának csökkenése mellett következett be.

A hivatal ellenőrzési tevékenysége során az ellenőrzési irányokban meghatározott célokat követi, melyek főképp az adóelkerülés és a költségvetésnek történő károkozás különböző formáival szembeni hatékony fellépés, az adó- és vámbevételi szempontból kiemelt kockázatot jelentő gazdasági folyamatok, magatartási formák feltárása, nyomon követése, visszaszorítása.

A vizsgált időszakban az ellenőrzések száma alapvetően csökkenő tendenciájú (3. ábra). Az adóhatóság jelenléte a céllenőrzések irányába (adatok gyűjtését célzó és egyes adókötelezettségek teljesítésére irányuló) fokozódik, az ellenőrzések számából a 2010-es 71%-os arány 2017-re 87%-ra nőtt. Az adatokból következtethetünk arra, hogy nem elsősorban a hatósági jelenlét, azaz az ellenőrzések száma, vagy gyakorisága okozza az adóbevételek emelkedését, ugyanakkor a tendencia az önkéntes jogkövetés fokozására vonatkozó feltételezést erősítheti.

3. ábra: Az adóellenőrzések számának alakulása, 2010-2017
Diagram 3: Evolution of the number of tax audits, 2010-2017

Forrás: NAV évkönyvek (2010-2017) adatai alapján számítva és szerkesztve

Indikátor	Feltételezés
A nettó és jogerős adókülönbözlet, valamint fajlagos értékük csökkenése	Az ellenőrzések során kevesebb adókülönbözletet kellett feltárni.

Az adókülönbözet definiálását az Art. értelmező rendelkezései között (7. § 4. pont) találhatjuk meg, amely alatt „a bevallott, bejelentett, bevallani, bejelenteni elmulasztott vagy az adatbejelentés, bevallás alapján kivetett, illetve kivethető és az adóhatóság által utólag megállapított adó, költségvetési támogatás különbözete, ide nem értve a következő időszakra átvihető követelés különbözetét” értjük. Az adótartozás nettó módon történő számításáról az Art. 73. §-a szól, mely előírja, hogy az ugyanazon adóhatóságnál nyilvántartott túlfizetéssel az adótartozást csökkenteni kell. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy az egész adószámla egyenlegét kell figyelembe venni. Az adózói magatartás javulása esetében feltételeztem, hogy az adóhatóság egyre kevesebb nettó és a jogerős (már nem fellebbezhető) adókülönbözetet állapít meg. A vizsgált időszak egészére ez a tendencia azonban nem bizonyult igaznak (2. táblázat). Az objektívebb megítélés érdekében fajlagos mutatókat is képeztem, amely az egy ellenőrzésre jutó átlagértékeket jelenti. Jelentős javulást a 2017-es évben láthatunk. A vizsgált időszak egészében ekkor voltak a legkisebbek a különbözetek, továbbá összegében kevesebb mint fele volt a megelőző évinek.

2. táblázat: A feltárt, a jogerős adókülönbözetek és fajlagos értékük alakulása (m Ft), 2010-2017

Table 2. Changes in the sum of detected, final tax differential and their specific/unit value (million HUF), 2010-2017

Megnevezés	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Nettó adókülönbözet	476 053	406 703	526 625	563 795	621 700	626 471	576 584	211 684
Jogerős adókülönbözet	418 156	384 237	380 074	485 214	559 495	485 689	515 479	222 139
Jogerősen visszatartott összeg	23 025	27 895	19 645	23 871	21 962	19 733	18 055	16 886
Fajlagos nettó adókülönbözet	1,69	1,33	1,93	2,36	2,48	2,37	2,92	1,35
Fajlagos jogerős adókülönbözet	1,48	1,26	1,40	2,03	2,23	1,84	2,61	1,42

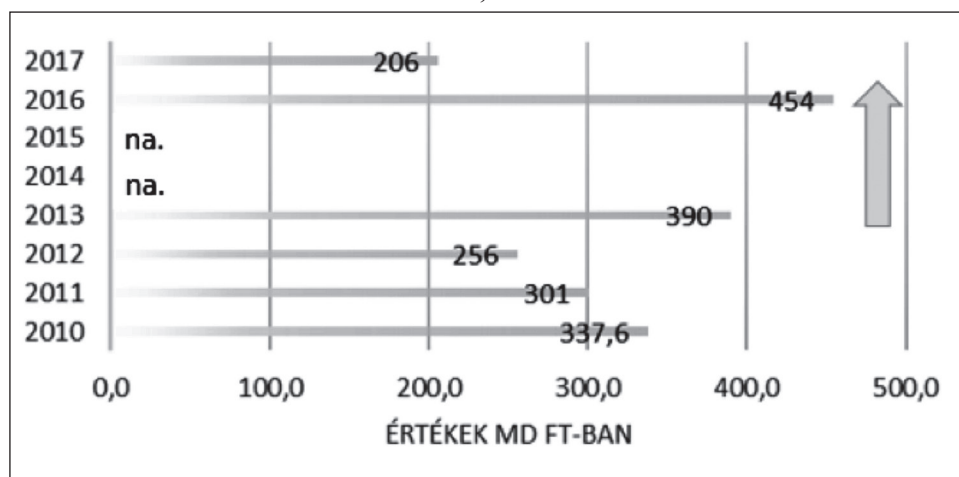
Forrás: NAV évkönyvek (2010-2017) adatai alapján számítva és szerkesztve

Indikátor	Feltételezés
Jogkövetkezmények összegének csökkenése	A kevésbé súlyos hibák elkövetése miatt a jogkövetkezmények összege csökkent.

Az adóhatóság az ellenőrzés során talált szabálytalanságok esetében jogkövetkezményeket alkalmaz, melyek típusai szerint lehetnek pénzbeli, illetve nem pénzbeli szankciók. Utóbbi esetben az adóhatóság különböző intézkedéseket foganatosíthat. A vonatkozó szabályokat az Art. ötödik része tartalmazza. Hatósági oldalról pénzbeli jogkövetkezmény a késedelmi pótlék (Art. XXVII. fejezete), adóbírság (Art. XXXIX. fejezet) és mulasztási bírság (Art. XXX. fejezet) lehet. Hatósági intézkedések között megemlíthetjük például a lefoglalást, az üzletbezárást, az adószám törlését (Art. XXXI. fejezet).

4. ábra: Az ellenőrzések során kiszabott jogkövetkezmények, szankciók összesített értékének alakulása, 2010-2017

Diagram 4. Evolution of the total value of sanctions imposed during tax audits, 2010-2017

Forrás: NAV évkönyvek (2010-2017) adatai alapján számítva és szerkesztve

Indikátor	Feltételezés
Egyes I. fokú adó- és illetékügyi döntések számának csökkenése	Kevesebb olyan adóügyi döntést kellett hozni, mely összefüggésbe hozható a nem jogkövető magatartással.

A hatósági ellenőrzés lefolytatására vonatkozó szabályok egy másik törvényben, a 2017. évi CLI. törvény az adóigazgatási rendtartásról V. fejezetében kerültek elhelyezésre. Itt találhatóak például ellenőrzés fajtáival, az ellenőrzés folyamatával, a felek jogai és kötelezettségei elemeivel kapcso-

latos előírások. Az ellenőrzésre vonatkozóan még egy alacsonyabb szintű jogszabályt is figyelembe kell venni. A 465/2017. (XII. 28.) Korm. rendelet az adóigazgatási eljárás részletszabályairól az ellenőrzés közös (IV. fejezet) és speciális szabályait (V. fejezet) határozza meg. Az adóigazgatási eljárásra vonatkozó kódex jellegű szabályozás 2018-ban szűnt meg.

Az adóhatóság évkönyvei nem konzekvensen és nem hiánytalanul tartalmazták részleteiben a pénzbeli jogkövetkezmények összegét, így annak összesített értékének vizsgálatára volt lehetőség. A rendelkezésre álló adatokból egyedül 2017-re láthatunk csökkenést, ami egyrészt a legalacsonyabb ismert adat, továbbá a megelőző évinek kevesebb mint a fele (4. ábra). Az adatok alakulásából messzemenő következtetéseket nincs lehetőségem levonni.

Az évkönyvekben fellelhetők az I. fokú adó- és illetékügyi döntések számára vonatkozó adatok, melyből meglátásom szerint legalább nyolc ügykört kiemelhetünk az adózói magatartás alakulására vonatkozó következtetéssel összefüggésben. Terjedelmi okokból a teljes adatsort nem jelenítem meg, a kiválasztott ügyköröknél az idősorban lévő tendencia érvényesülését mutatom be (3. táblázat).

3. táblázat: Egyes I. fokú adó- és illetékügyi döntések számának alakulására vonatkozó trend a 2010-2017-es időszakban

Table 3. Trend of the number of certain tax decisions at first instance, 2010-2017

Vizsgált ügykör	Trend a döntések számának alakulásában
Mulasztási bírság elbírálás	2013-tól csökkenő
Késedelmi pótlék elbírálás	2014-től csökkenő
Adószám felfüggesztés	2014-től csökkenő
Adószám törlés	2015-től csökkenő
Adóregisztrációs eljárásban adószám kiadás megtagadása	növekvő, 2016-tól csökkenő
Fokozott adóhatósági felügyelet	csökkenő (adatsor: 2014-2017)
Köztartozások	csökkenő
Elévülések	csökkenő

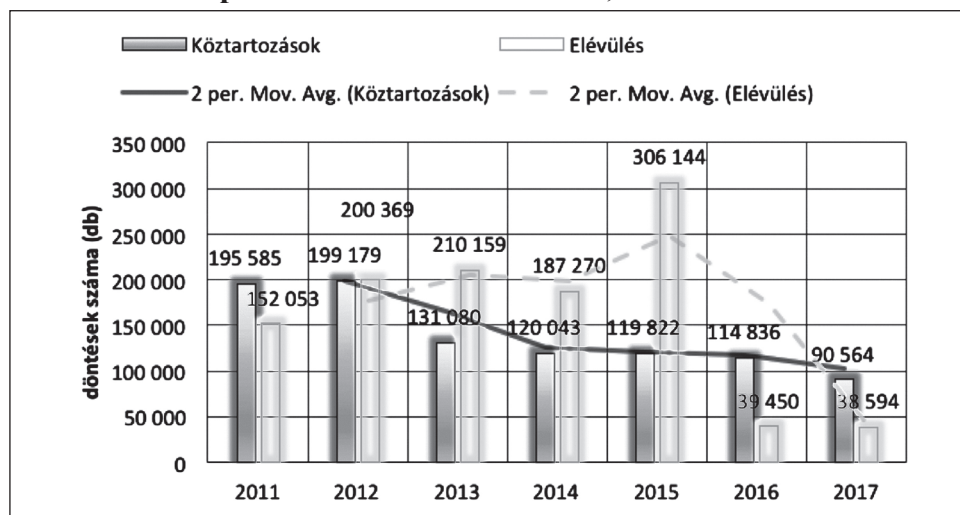
Forrás: NAV évkönyvek (2010-2017) adatai alapján számítva és szerkesztve

A fenti ügykörökben egy kivétellel a vizsgált időszak második felére vonatkozóan csökkenő tendencia mutatkozott. Egyedül az adóregisztrációs eljárásban hozott adószám kiadását megtagadó határozatok száma volt növekvő jellegű egészen 2016-ig. Az adóregisztrációs eljárásban az adószám megtagadását a cégbejegyzésre kötelezett adózók esetében elsősorban a vezető tisztviselőknek, cégvezetőknek, tagnak, részvényesnek a kérelem benyújtásának napján fennálló meghatározott adótartozása alapozza meg (Art. 19. §).

Természetesen a fenti döntések számának alakulásában a hatékonyabb hatósági munka eredménye és más tényezők is közrejátszottak, ugyanakkor a háttérben az adózói morál javulása, a tartozások teljesítésére vonatkozó nagyobb hajlandóság is megjelenhetett. Szemléltetésül a táblázat utolsó két elemének, a köztartozások és az elévülés ügyekben hozott elsőfokú hatósági esetek számának csökkenő tendenciáját mutatom be (5. ábra).

5. ábra: A köztartozások és elévülések ügyében hozott I. fokú adóügyi döntések számának alakulása, 2011-2017

Diagram 5. Changes in the number of tax decisions at first instance on public and time-barred debt, 2011-2017

Forrás: NAV évkönyvek (2010-2017) adatai alapján számítva és szerkesztve

Indikátor	Feltételezés
Megbízható adózók számának növekedése	Az adózási szempontból megbízhatónak minősített adózók száma növekszik.

Az adóhatóság 2016-ban vezette be az adózók minősítési eljárását, ennek keretében két adózói státuszt, a megbízható és kockázatos adózói kategóriát határozta meg. A vonatkozó szabályokat az Art. XVIII. fejezete tartalmazza. A minősítés nem fedi le a teljes adózói kört, mivel az a cégjegyzékbe bejegyzett adózókra, illetve az áfa alanyokra vonatkozik. A minősítés során a tárgyévre vonatkozóan, illetve visszamenőleg további 5 éves időintervallumon belül vizsgálódik adóhatóság. Ha nincs ilyen adózói múlt, akkor a működés megkezdésétől, illetve az áfa-regisztrált adóalanyiság kezdetétől vizsgálja a kapcsolódó feltételeket.

A minősítésre először 2016 első negyedévét követően került sor, ezt követően negyedéves gyakorisággal történik az értékelés. A minősítés a negyedév utolsó napján fennálló adatok alapján a negyedévet követő 30 napon belül történik meg, amely az ezt követő hónap első napjától hatályos.

Megbízhatónak minősül az adózó, ha a következő feltételeknek együttesen megfelel (Art. 153. §):

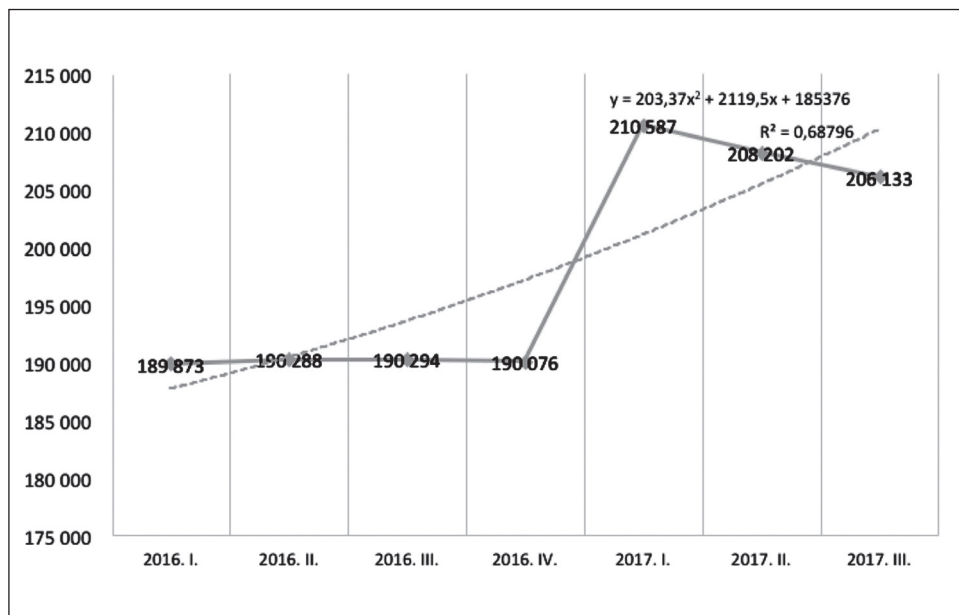
- 1). A tárgyévre és az azt megelőző 5 évre vonatkozó feltételek
 - ✓ a NAV által az adózó terhére megállapított összes adókülönbözet $\leq$ tárgyévi adóteljesítmény 3%-a,
 - ✓ nem állt és nem áll csőd-, felszámolási, illetve kényszertörlési eljárás alatt,
 - ✓ nem állt és nem áll adószám törlés hatálya alatt.
- 2). A tárgyévre és az azt megelőző 4 évre vonatkozó feltétel: a NAV nem indított az adózó ellen végrehajtási eljárást.
- 3). A tárgyévet megelőző 2 évre vonatkozó feltétel: az adózó terhére a NAV által kiszabott esedékessé vált mulasztási bírság és jövedéki bírság $\leq$ tárgyévi adóteljesítmény 1 %-a.
- 4). Egyéb feltételek:
 - ✓ működési időtartam: legalább 3 év,
 - ✓ nettó adótartozás $\leq$ 500 e Ft,
 - ✓ tárgyévi adóteljesítmény > 0 ,
 - ✓ nem minősül kockázatos adózónak.

A megbízható adózói státusz előnyökkel jár az ellenőrzés időtartamát, a mulasztási bírság kiszabását, a részletfizetési lehetőséget, az áfa kiutalásának idejét illetően. A státusznak presztizsértéket is tulajdoníthatunk egészen 2018 elejéig, ugyanis eddig a NAV hivatalos oldalán közzétételre került a nyilvántartás, melyből az adózókra rá lehetett keresni.

A vizsgálható időintervallumban trendjét tekintve növekvő tendenciát látunk a megbízható minősítést elérő adózók számában (6. ábra).

**6. ábra: A megbízhatónak minősített adózók számának alakulása,
2016. I. név-2017. III. n. év**

**Diagram 6. Changes in the number of reliable qualified taxpayers, Q1
2016 – Q3 2017**

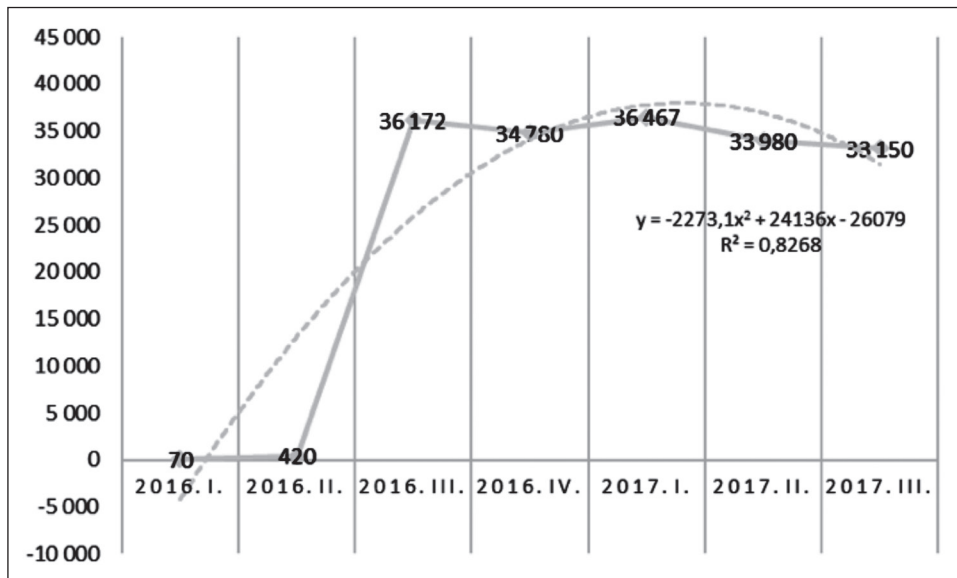
Forrás: NAV évkönyvek (2010-2017) adatai alapján számítva és szerkesztve

A megbízható adózókkal párhuzamosan érdemes a kockázatos adózók számának alakulásában lévő tendenciát is megvizsgálni. A kockázatos adózókra vonatkozó kritériumokat az Art. 157. §-a sorolja fel, melyből már egyetlen feltétel bekövetkezése esetén beáll a negatív minősítés. A kockázatos adózók az ellenőrzés és az áfa kiutalás időtartamának hosszabbítására, szigorúbb jogkövetkezményekre számíthatnak. A minősítési rendszer bevezetésétől kezdve a kockázatos adózók számában erőteljes növekedést tapasztalhattunk, ugyanakkor a tendencia kedvező irányba alakult a vizsgált időintervallum harmadik harmadában, némileg előre vetítve a további csökkenő tendenciát is (7. ábra).

A minősítési rendszer ugyan már eltelt időszakra vonatkozik, így természetesen azokon változtatni nem lehet, de a jövőre vonatkozóan kedvező irányba orientálhatja az adózókat.

7. ábra: A kockázatosnak minősített adózók számának alakulása, 2016. I. név-2017. III. n. év

Diagram 7. Changes in the number of taxpayers identified as high-risk, Q1 2016 – Q3 2017

Forrás: NAV évkönyvek (2010-2017) adatai alapján számítva és szerkesztve

Indikátor	Feltételezés
Önellenőrzések arányának növekedése	Az önkéntes jogkövetés jegyében arányaiban több önellenőrzésre került sor.

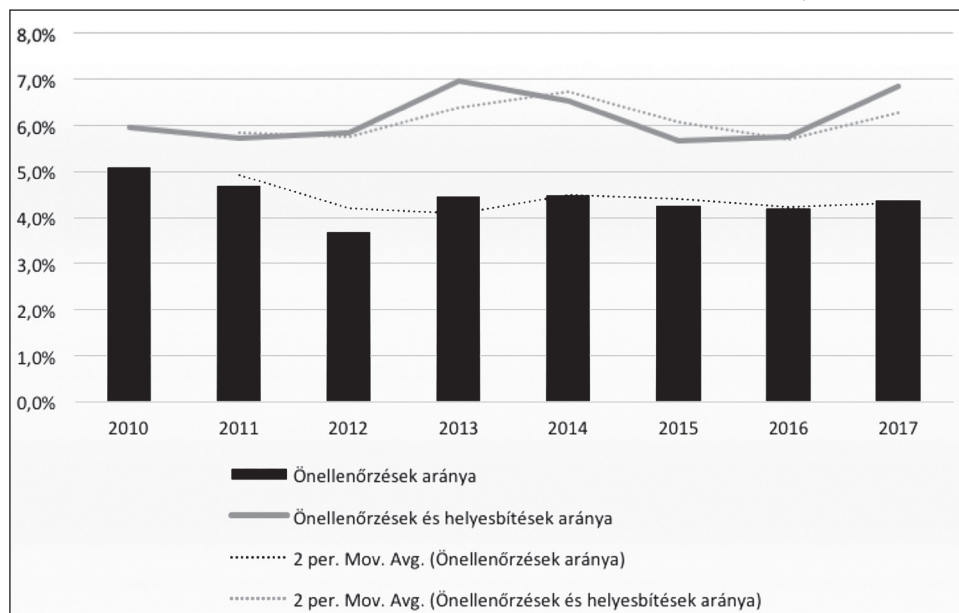
Önadózás esetében az adózó jogosult önellenőrzést végezni, azaz az általa megállapított és bevallott adót és költségvetési támogatással kapcsolatos tévedéseit, hibáit az elévülési időn belül lehetősége van kijavítani, korrigálni (Art. 54. §). A helyesbítéssel az adózó olyan megítélésű lesz, mintha eredendően is helyes bevallást nyújtott volna be. Fontos motiváció az ellenőrzés során kiszabható jogkövetkezmények (adóbírság, mulasztási bírság, késedelmi pótlék) alóli mentesülés (Art. 214. §), mivel önkéntes jogkövetéssel a felére, illetve ismételt önellenőrzéssel háromnegyedére csökkenthető az adó és/vagy költségvetési támogatás különbözetének megfizetésén túli pótlólagos kötelezettség (önellenőrzési pótlék) nagyságrendje.

Miután az önadózás csak lehetőség, nem kötelezettség, a beadott önellenőrzések, helyesbítések számának alakulását szintén górcső alá vehetjük az

adózói magatartás változásával összefüggésben. A vizsgált időszakban az önellenőrzések és helyesbítések száma változóan alakult, csakúgy mint a beadott összes bevallás darabszáma is. Ebből adódóan nem abszolút nagyságrendjünkben, hanem az összes beadott alapbevallás arányában érdemes vizsgálni a változást. Az adatokra illesztett mozgóátlag alapján az arány növekvő jellegét láthatjuk az utóbbi években (8. ábra). Természetesen ez azt is jelezheti, hogy arányaiban több bevallás javítására volt szükség, azaz több volt az adózói hiba, ugyanakkor lényeges, hogy azt az adózó maga korrigálta, helyesbítette.

8. ábra: Az önellenőrzések és helyesbítések összes beadott alapbevalláson belüli arányának alakulása, 2010-2017

Diagram 8. Evolution of the proportion of self-checks and corrections within the total number of the submitted tax declarations, 2010-2017

Forrás: NAV évkönyvek (2010-2017) adatai alapján számítva és szerkesztve

Megjegyzendő, hogy az önkéntes jogkövetés elősegítése érdekében 2015-től az adóhatóság az ún. támogató eljárása keretében az Art. 140 §-ában foglaltak szerint fel is hívhatja az adózót önellenőrzésre, amennyiben a bevallás adatai és a NAV-nál rendelkezésre álló adatokból az adózó terhére különbség mutatkozik. 2018-tól a feltárt hibák, hiányosságok ilyen módon történő

rendezési lehetősége valamennyi adózóra kiterjesztésre került (ezt megelőzően csak a vállalkozási tevékenységet nem folytató magánszemélyre vonatkozott). Miután ez is egy lehetőség az adózó számára, a felhívás kötelezettséget nem jelent, ezért mulasztási bírság kiszabására sem kerülhet sor.

Az elemzésbe bevont hét indikátor közül öt teljesülését tudtam elfogadni, egy nem igazolódott, egyet pedig adathiány okán nem tudtam értékelni (4. táblázat). Adott indikátorra vonatkozó feltételezést akkor fogadtam el, amennyiben az a vizsgált időszak nagyobb hányadában, de legalább a második felében, illetve a mozgó átlag alapján kedvező tendenciát mutatott.

4. táblázat: Az indikátorok teljesülésének összefoglaló táblázata

Table 4. Summary table of accepted indicators

Indikátorok	Teljesülés
Adó- és adójellegű bevételek növekedése	✓
Ellenőrzések számának csökkenése	✓
A nettó és jogerős adókülönbözet, valamint fajlagos értékük csökkenése	✗
Jogkövetkezmények összegének csökkenése	nem ítéltető meg
Egyes I. fokú adó- és illetékügyi döntések számának csökkenése	✓
Megbízható adózók számának növekedése	✓
Önellenőrzések arányának növekedése	✓

Forrás: saját szerkesztés

Összegzés, konklúziók

Az elmúlt évek kiemelt törekvése a NAV részéről az adózók korrekt adófizetésre ösztönzése. Ennek érdekében az adóhatóság több lépést is tett: többek között az ügyintézés kultúrájának megváltoztatásával, a szolgáltatások jobb hozzáférhetőségének biztosításával, a szervezeten belüli átalakításokkal, a szervezetnél dolgozók képzésével, új módszerek beintegrálásával, az eljárásrendek megújításával igyekezett a hatékonyságon javítani.

Kutatási kérdésem arra irányult, hogy megvalósul-e az adóhatóság célkitűzése az önkéntes jogkövető magatartás ösztönzésére vonatkozóan, a szekunder forrásból elérhető kvantitatív adatok alapján milyen indikátorokkal hozható a jelenség összefüggésbe, és ezek alapján igazolható-e az adómorál javulása. Az elemzés során szűk keresztmetszetet jelentett az elérhető sze-

kunder adatbázis tartalma, ugyanis a NAV évkönyvei nem minden évben jelenítették meg ugyanolyan szerkezetben és részletezettséggel az adatokat. Megjegyezném, hogy az idősoelemzés módszere nem bizonyító erejű eszköz, trendek azonosítására alkalmas, így megállapításaim is a következtetések szintjén fogalmazhatók meg. Fontos, hogy az elemzésbe bevont adatokat nem kizárólag az adózók attitűdjének változása befolyásolta, ugyanakkor azok kedvező alakulásában ez a tendencia is szerepet játszott. Az adóbevételek változásának vizsgálatában például négy tényezőcsoportot is azonosítottam, mely előidézhette annak változását: a külső és belső gazdasági körülmények, konjunkturális változások, a hatósági munka hatékonyságának változása, jogszabályi változások és nem utolsósorban az adómorál javulása is. A közterhek csökkentésének időszakában az adóbevételek növekedése fontos jelentőséggel bír, kifejezetten úgy, hogy az adóhatóság kevesebb ellenőrzést folytat le, vagyis nem fokozódik jelenléte az adózók körében, továbbá kevesebb olyan adóügyi döntést kellett hoznia, mely a nem jogkövető magatartással függ össze. Kedvező tendencia a megbízható adózók számának növekedése, a kockázatos minősítésű adózók pedig egyre kevesebben vannak. Az önellenőrzés lehetőségének kihasználásával az adózók igyekeznek hibáikat önmaguk kijavítani.

Az utóbbi évek legfontosabb lépései közé tartozik, hogy 2016-ban kidolgozásra került az ún. támogató eljárás, amely azonnali szankciók helyett a hibák kijavításában ad segítséget az adózóknak. Szintén ekkor került sor az adózói minősítés bevezetésre, mely a megbízható adóknak kedvezményes bánásmódot biztosít. 2017-ben elindult a Mentor Program a kezdő vállalkozások számára, illetve bevezetésre került az Adótraffipax, mely tájékoztatja az adózókat a várható ellenőrzés tárgyáról megyékre és tevékenységekre lebontottan. Az adóhivatal törekszik az ügyfelek részére kényelmes, kevesebb időráfordítású ügyintézés, a jogszerű és pontos adókötelezettség teljesítését azzal is támogatni, hogy a Kormányablakoknál is dolgoznak a NAV munkatársai. 2018-ban tovább zajlott a digitalizáció kiterjesztése (a „papírmentes” adóhivatal). Elindult továbbá a Nemzeti Adó- és Vámhivatal Megújulásának Stratégiai Programja (NAV 2.0), amelynek célja, hogy a NAV 2021-re Európa egyik leghatékonyabb, integráltan működő adóhivatalává váljon úgy, hogy az adózókat partnerként kezelve, a bürokráciát csökkentve elsődlegesen az önkéntes jogkövetés ösztönzésén és a feketegazdaság csökkentésén keresztül érje el az adóbevételek realizálását.

JEGYZETEK / NOTES

1. Varga József (2017): Az adóteher-csökkentés és a gazdaság kifehérítésének pályája Magyarországon 2010 után [Reducing the Tax Burden and Whitening the Economy in Hungary after 2010]. PÉNZÜGYI SZEMLE/PUBLIC FINANCE QUARTERLY 62:(1) 7-20. old
2. Varga József (2017a): A magyarországi adószervezet átalakításának aktuális kérdései. In: Bozsik Sándor (szerk.) Pénzügy-számvitel-statisztika füzetek II.: 2016. 107 p. Konferencia helye, ideje: Miskolc-Egyetemváros, Magyarország, 2016.12.01 (Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar) Miskolc-Egyetemváros: Miskolci Egyetemi Kiadó, 2017. 81-87. old. Pénzügy-számvitel-statisztika füzetek 2. ISBN:978-615-80543-2-4
3. Sándorné Új Éva (2017): Gyakorlati pénzügyek. Penta Unió. Budapest. 493. old.
4. Havasi Éva (2007): Az indikátorok, indikátorrendszerek jellemzői és statisztikai követelményei. Statisztikai Szemle. 85. évfolyam 8. szám 678-689. old.
5. Kóródi Márta, Aubert Antal, Braunné Fülöp Katalin, Formádi Katalin, Jancsik András, Jónás-Berki Mónika, Kóródi Márta, László Éva, Mayer Péter, Mellár Tamás, Péntes Ibolya, Raffay Zoltán, Rátz Tamara, Szabó Géza, Túróczi Imre, Veres Lajos (2011): Turizmus kutatások módszertana. Pécsi Tudományegyetem. Kempelen Farkas Hallgatói Információs Központ
https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0051_Turizmus_kutatasok_modszertana/ch07s02.html
6. Dr. Molnár Tamás (2007): Egyszerűen statisztika. Perfekt. 215-224. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Dr. Molnár Tamás (2007): Egyszerűen statisztika. Perfekt. 215-224. old.
- Havasi Éva (2007): Az indikátorok, indikátorrendszerek jellemzői és statisztikai követelményei. Statisztikai Szemle. 85. évfolyam 8. szám 678-689. old.
- Kóródi Márta, Aubert Antal, Braunné Fülöp Katalin, Formádi Katalin, Jancsik András, Jónás-Berki Mónika, Kóródi Márta, László Éva, Mayer Péter, Mellár Tamás, Péntes Ibolya, Raffay Zoltán, Rátz Tamara, Szabó Géza, Túróczi Imre, Veres Lajos (2011): Turizmus kutatások módszertana. Pécsi Tudományegyetem. Kempelen Farkas Hallgatói Információs Központ
https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0051_Turizmus_kutatasok_modszertana/ch07s02.html
- NAV VILÁGA 2010 Évkönyv, Tények, információk a Nemzeti Adó- és Vámhivatal jogelőd szervezeteiről és azok 2010. évi tevékenységéről

- NAV évkönyv 2011, Tények, információk a Nemzeti Adó- és Vámhivatal szervezetéről és annak 2011. évi tevékenységéről, Budapest 2012
- NAV évkönyv 2012, Tények, információk a Nemzeti Adó- és Vámhivatal szervezetéről és annak 2012. évi tevékenységéről, Budapest 2013
- NAV évkönyv 2013, Tények, információk a Nemzeti Adó- és Vámhivatal szervezetéről és annak 2013. évi tevékenységéről, Budapest 2014
- NAV évkönyv 2014, Tények, információk a Nemzeti Adó- és Vámhivatal szervezetéről és annak 2014. évi tevékenységéről, Budapest 2015
- NAV évkönyv 2015, Tények, információk a Nemzeti Adó- és Vámhivatal szervezetéről és annak 2015. évi tevékenységéről, Budapest 2016
- NAV évkönyv 2016, Tények, információk a Nemzeti Adó- és Vámhivatal szervezetéről és annak 2016. évi tevékenységéről, Budapest 2017
- NAV évkönyv 2017, Tények, információk a Nemzeti Adó- és Vámhivatal szervezetéről és annak 2017. évi tevékenységéről, Budapest 2018
- Dr. Molnár Tamás (2007): Egyszerűen statisztika. Perfekt. 215-224. old.
- Sándorné Új Éva (2017): Gyakorlati pénzügyek. Penta Unió. Budapest. 493. old.
- Varga József (2017): Az adóteher-csökkentés és a gazdaság kifehérítésének pályája Magyarországon 2010 után [Reducing the Tax Burden and Whitening the Economy in Hungary after 2010]. PÉNZÜGYI SZEMLE/PUBLIC FINANCE QUARTERLY 62:(1) 7-20. old.
- Varga József (2017a): A magyarországi adószervezet átalakításának aktuális kérdései. In: Bozsik Sándor (szerk.) Pénzügy-számvitel-statisztika füzetek II.: 2016. 107 p. Konferencia helye, ideje: Miskolc-Egyetemváros, Magyarország, 2016.12.01 (Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar) Miskolc-Egyetemváros: Miskolci Egyetemi Kiadó, 2017. 81-87. old. Pénzügy-számvitel-statisztika füzetek 2. ISBN:978-615-80543-2-4
2017. évi CL. törvény az adózás rendjéről
2017. évi CLI. törvény az adóigazgatási rendtartásról
- 465/2017. (XII. 28.) Korm. rendelet az adóigazgatási eljárás részletszabályairól

SZALAI Levente
PhD-hallgató
Pécsi Tudományegyetem, Földtudományok Doktori Iskola,
Pécs

PhD-student
University of Pécs, Doctoral School of Earth Sciences,
Pécs, Hungary
e-mail: szalailevente1@gmail.com

A NÉMET MUNKAERŐPIACI SZABÁLYZÁS
VÁLTOZÁSAINAK HATÁSA A MAGYAR
HUMÁNERŐFORRÁS ELVÁNDORLÁSÁRA
1990-TŐL NAPJAINKIG

THE IMPACT OF CHANGES IN THE GERMAN LABOR
MARKET REGULATION ON THE TRANSFER OF
HUNGARIAN HUMAN RESOURCES FROM
1990 TO THE PRESENT

ABSTRACT

The unification of Germany on 3 October 1990, when the eastern territories (GDR) joined to Western Germany, created a new center of economic power in the Central European region. The disintegration of the Soviet Union and the political and economic transformation of the Central and Eastern European states provided an opportunity to integrate the region into free market processes. The economic development of the post-war Germany and the need for manpower were mainly provided by migrant workers from the former Yugoslavia and Turkey. Following the change of regime in Central and Eastern Europe, the flow of human resources from the periphery to the center areas began. From the point of view of Hungary, the close relationship with the German economy became dominant again from the 1990s. Foreign working capital is the largest investment volume of German companies in the Hungarian national economy. In parallel, the

German labor market was gradually opened up to Hungarian workers. By the end of 2004, nearly 30,000 contract professionals from Hungary had arrived in Germany, only partially living in Germany. After Hungary's accession to the European Union, initially Hungarian citizens were allowed to work freely in Germany, but only from May 1, 2011. The aim of the study is to present the changes in the German labor market regulation system and the changes in the ratio of Hungarian workers in Germany in time. Further, the German provinces and the preferred occupational groups preferred by domestic workers.

Kulcsszavak: német egyesítés, munkaerőpiaci szabályozás, centrum periféria, külföldi működőtőke, Európai Unió, humán erőforrás elvándorlás

Keynotes: german unification, labor market regulation, center periphery, foreign direct investment, European Union, human resources migration

1. Bevezetés

A „Vasfüggöny” leomlása, a közép-kelet-európai rendszerváltozások, a piacgazdasági átmenet, valamint a német újra egyesítés lehetővé tette a magyar munkavállalók számára a Németországi munkavállalás lehetőségét. Az ezt megelőző a szovjet érdekszférában töltött 40 év a „nemzetközi elszigeteltség” időszaka során a legfontosabb kereskedelmi partnerünk a Szovjetunió volt, de már a 90-es évek elejének kormányai is a német-magyar gazdasági kapcsolatok alapjainak letételén dolgoztak. Mindezen alapokat a két ország kétoldalú kereskedelmi egyezmények és államközi szerződések keretében teremtette meg. Ennek hatására már 1991-re Németország vált hazánk legfontosabb kereskedelmi partnerévé, és 1993-ra a legnagyobb magyarországi befektetővé.¹

A németországi munkaerőpiac a rendszerváltás után ugyan szabályozott keretek között, de elérhetővé vált a magyar munkavállalók számára. A kvótákról évente megújítandó államközi szerződések határoztak. Az Európai Unió csatlakozás után azonban még 7 évig nem vállalhattak szabadon munkát az újonnan csatlakozott uniós országok állampolgárai Németországban. Ettől függetlenül az elmúlt hét év adatai azt mutatják, hogy Németország messze a legfontosabb gazdasági migrációs célország a magyarok számára, melyet Ausztria és az Egyesült Királyság követ.² Az Európai Unió hangsúlyozza, hogy a külföldi munkavállalás szerves része a modern gazdasági integrációk működésének, és a migráció együtt jár a globalizációs folyamatokkal, ezáltal a munkaerőpiaci mobilitás a munkaerőpiaci alkalmazkodás fontos elemeként fogalmazódik meg és az Unió politika szerves része.³

2. Munkavállalókra vonatkozó államközi egyezmények 1990 után

A Kelet és Nyugat Európa közötti jelentős jóléti különbségek és a közép- és kelet-európai politikai átalakulás következtében már az 1980-as évek vége óta új, Németországot érintő munkaerő-vándorlás alakult ki. A Közép- és Kelet-Európából érkező munkavállalókat kétoldalú szerződések és szigorú bevándorlási feltételek keretein belül ellenőrizték, és ezen szerződések a legtöbb esetben rövid időre vonatkoztak.⁴

A magyar kormány és Németország kormányai már a rendszerváltás idején megállapodásokban rögzítették a németországi magyar munkavállalókra vonatkozó számbeli és jogszabályi kereteket.⁵ Ezen keretek a 90-es évek folyamán minden évben újra meghatározása kerültek, és a kelet-közép-európai országok közül hazánk mindig a legkedvezőbb elbírásban részesült. A kvóták lakosságszámhoz viszonyítva Magyarország vonatkozásában voltak a legmegengedőbbek. A számok folyamatosan emelkedtek egészen 1993-ig, amikor a rosszabbodó német munkaerőpiaci helyzet miatt a magyar és más külföldi munkavállalói kontingensek átmeneti csökkentése volt megfigyelhető.⁶

A német és a magyar kormány tárgyalásai alapján évente határozták meg a Németországban munkát vállaló magyarok létszám kvótáját. A Magyarországgal kötött megállapodás úgy rendelkezett, hogy a megelőző 12 hónap munkanélküliségi rátájának figyelembe vételével határozták meg a kiadható engedélyek számát.⁷ A munkanélküliség 1%-os emelkedése 5%-os csökkenéssel járt a kiadható engedélyek számában. A magyar munkavállaló számára a szabályozás a németországi munkavállalási lehetőség szempontjából három kategóriára oszlott:

Idénymunka (Saisonarbeit): évente legfeljebb három hónapra, és csak bizonyos ágazatokban (elsősorban mezőgazdaság és vendéglátóipar) volt engedélyezett. Az idénymunkásoknak ugyanolyan díjazást kellett kapniuk, mint a hasonló területen dolgozó német munkavállalóknak, és munkájukért német társadalombiztosítási járulékot kellett fizetni. Foglalkoztatásuk a mezőgazdaságra és az erdőgazdálkodásra, valamint a szálloda- és vendéglátóiparra korlátozódott.⁸

Vendégmunka (Gastarbeit): Kvóta alapján határozták meg a vendégmunkások számát a származási ország szerint. Előfeltétel: büntetlen előélet, 18-40 év közötti életkor, lezárt szakmai képzés, alapfokú német nyelvtudás. A munkavállalási engedély egy évre szólt, amit legfeljebb hat hónappal lehetett meghosszabbítani. A vendégmunkások száma korlátozott volt, így a regisztrációs igazolásokat a munkaerőpiaci helyzettől

függően állították ki. A vendégmunkások közel fele a szálloda- és vendéglátóiparban dolgozott.⁹

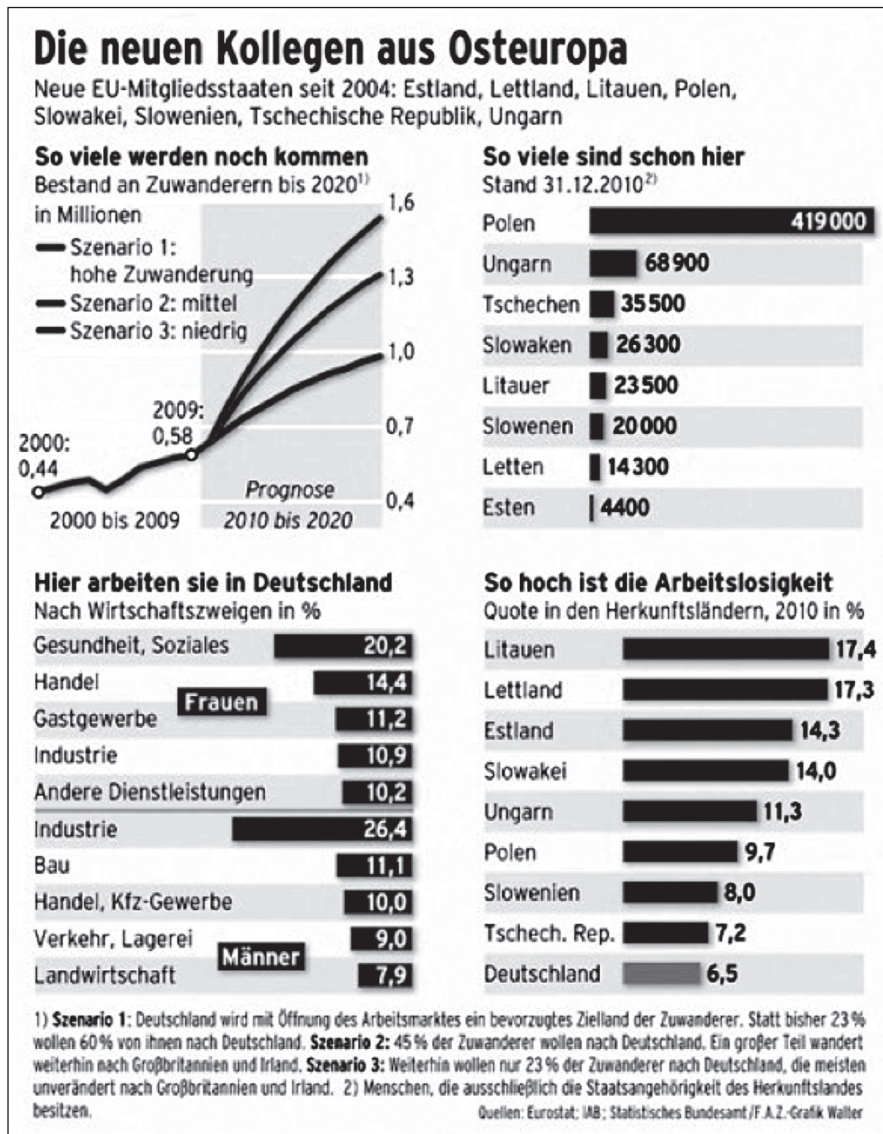
Vállalkozási szerződés (Werkvertrag): Egy magyar és egy német cég közötti vállalkozási szerződés. A magyar partner ebben az esetben alvállalkozó volt. A konstrukció lényege, hogy a magyar vállalkozó a saját munkásaival végzi el a szerződésben vállalt feladatokat, a munkások, pedig kizárólag a magyar munkaadóval vannak szerződéses kapcsolatban. Az ilyen módon munkát vállalók elsősorban közép- és kelet-európai vállalatok (alvállalkozók) alkalmazottai voltak, akik együttműködnek a német vállalatokkal. A munkaszerződéssel rendelkező munkavállalók nem Németországban, hanem származási országaikban voltak bejelentve, de bérezésüknek meg kellett egyeznie a német szinttel. A szerződéses alkalmazottak foglalkoztatása elsősorban a fő építési és kiegészítő tevékenységekre, valamint az összeszerelési tevékenységekre összpontosított.¹⁰

2004. május elsejei európai uniós csatlakozás után még 7 évig korlátozták az újonnan csatlakozott országok állampolgárainak munkavállalását Németországban. 2011. május 1-jétől megnyílt a német munkaerőpiac a magyar állampolgárok számára. Ettől az időponttól kezdve munkavállalási engedélyre, és más előzetes engedélyezési eljárásra nincs szükség a Németországban történő munkavállaláshoz.¹¹

3. A külföldi háttérű népesség aránya Németországban

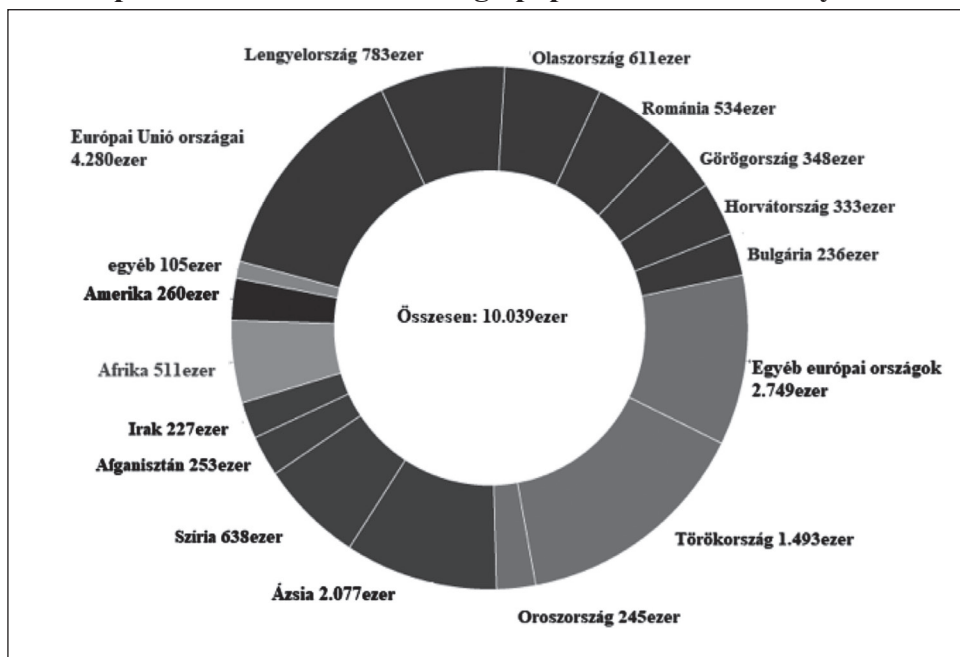
A német munkaerő piac a kelet-közép európai térség 2004. után csatlakozó országainak állampolgárai számára az utolsók között 2011. május 1-jén vált nyitottá. Ezen időponttól vált valóra a kötöttségek nélküli munkavállalási lehetősége. A dátum meghatározása elsősorban a német társadalom félelméből táplálkozott, sokan féltek attól, hogy a magasabb jövedelemviszonyok, és a szabad munkavállalás lehetőségének megadása a volt szocialista országok állampolgárai számára tömeges és radikális bevándorlási hullámhoz vezet, mely a bérek leszállítását és a munkanélküliség megnövekedését eredményezi. Ezek a félelmek annak ellenére, hogy valósnak tűntek nem igazolódtak be. A német gazdaság szükségletei integrálni tudták az újonnan érkezők tömegeit, akik szerves részivé váltak Európa legerősebb gazdaságának.¹² Ha a 2004-ben csatlakozó EU tagokból érkezőket nézzük, akkor 2010. végéig Lengyelországból érkeztek a legtöbben Németországba munkát vállalni, majd a lengyeleket a magyarok követték. A női munkavállalók legnagyobb arányban a szociális szférában, valamint az egészségügyben, a férfiak pedig az ipari szektorban helyezkedtek el.

1. grafikon: Külföldi munkavállalók számának változása Németországban 2004-2020.
Graph 1.: Changes in the number of foreign workers in Germany 2004-2020.

Forrás: <https://www.faz.net/aktuell/wirtschaft/arbeitsmarkt-und-hartz-iv/deutscher-arbeitsmarkt-gastarbeiter-dringend-gesucht-1626720/infografik-neue-1629845.html>

2. grafikon: Külföldi népesség megoszlása Németországban 2018.
Graph 2.: Distribution of foreign population in Germany 2018.

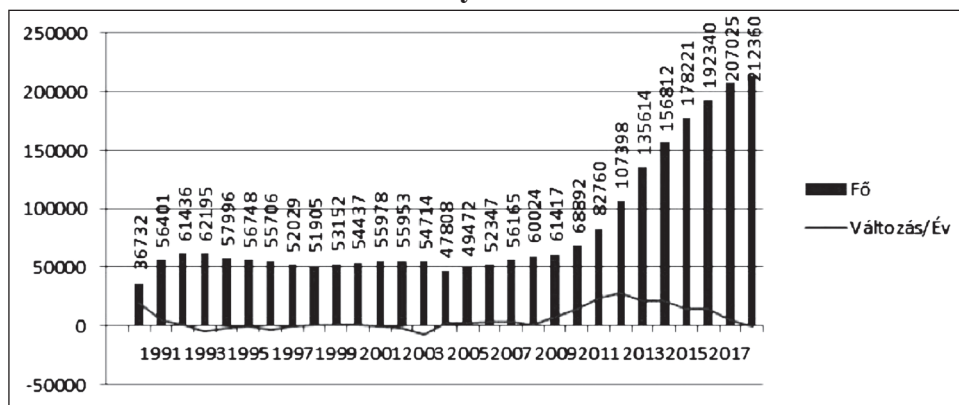
Forrás: BPB (2018): Ausländische Bevölkerung nach Staatsangehörigkeit. In absoluten Zahlen, durchschnittliche Aufenthaltsdauer in Jahren, 31.12.2016. Bundeszentrale für politische Bildung, 2018 (4)

Németország a bevándorlók származási országa szempontjából egy heterogén ország. A legnagyobb létszámban nem német állampolgársággal rendelkező közösség a törökök, ők közel 1,5 millióan vannak. Követlen térségünkben a románok képviseltetik magukat a legnagyobb létszámban számuk 2018-ban 534 ezer fő volt.¹³ A magyarok migrációs aktivitása a kelet-közép európai térség országai viszonylatában viszonylag alacsonynak mondható. A munkavállalás szempontjából legpreferáltabb ország Ausztria, azonban a tartós munkavállalás és a külföldi letelepedés szempontjából Németország vezet.¹⁴

4. A magyar közösség demográfiai mutatói Németországban

3. grafikon: A Németországban élő magyar állampolgárok számának változása 1990-2018.

Graph 3.: Changes in the number of Hungarian citizens living in Germany 1990-2018.

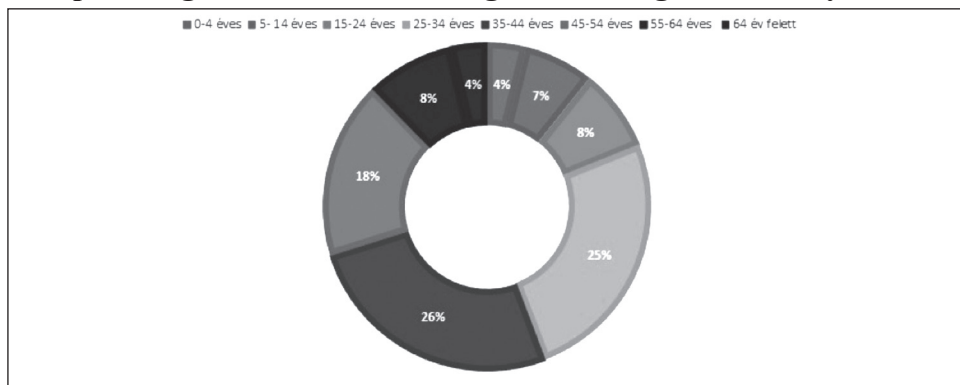

Forrás: Destatis saját szerkesztés

A német statisztikai hivatal adatai alapján készített elemzés a németországi bejelentett lakcímmel rendelkező külföldi állampolgárok statisztikai adatait összegezi. Ez alapján következtetéseket vonhatunk le a Németországban élő és ott munkát vállaló honfitársaink számának változására, valamint demográfiai mutatóira vonatkozóan. Természetesen ezen statisztikai adatok nem tükrözik teljes egészében a valóságot a magyarok németországi foglalkoztatása szempontjából, hiszen sokan lehetnek azok, akik nincsenek bejelentve német lakcímre, mert például egy magyar cég foglalkoztatja őket kiküldetésben, vagy csak rövid időszakra mennek dolgozni, így állandó bejelentett lakóhelyet nem létesítenek, esetleg bejelentés nélkül dolgoznak. Így az országban tartózkodók valós száma feltehetően magasabb, mint amiről a Destatis tud. Ettől függetlenül az arányok megközelítőleg helyesek lehetnek.¹⁴ A rendelkezésre álló adatok alapján megállapítható, hogy a Németországban munkát vállaló magyarok száma a rendszerváltás után egészen 2011-ig körülbelül 50 ezer fő között mozgott. A létszám annak függvényében változott, hogy a német hatóságok hány munkavállalási engedélyt adtak ki. A 90-es évek Németországot érintő rövidebb recessziós időszakaiban kis mértékben csökkentették az engedélyek kiadását, de az EU-s csatlakozás után ismét nagyobb létszámban lehetett munkát vállalni

Németországban. 2011-május 1-je óta pedig töretlen a munkavállalási kedv a magyar állampolgárok részéről. Közel 10 év alatt a Németországban élő magyarok létszáma meghaladta a 200 ezer főt.

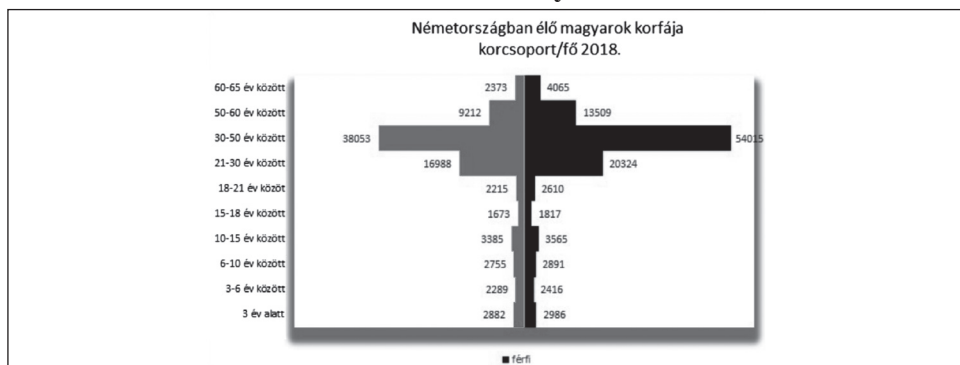
4. grafikon: Németországban élő magyarok koreloszlása 2018.
Graph 4.: Age distribution of Hungarians living in Germany in 2018.

Forrás: Destatis saját szerkesztés

A kint élő magyar közösség korfájának elemzése során megállapítható, hogy elsősorban a munkaképes korú humán erőforrás elvándorlása jelentős. A 25-44 éves korig tartó generáció teszi ki a németországi magyarok felét, de ha ebbe az összesítésbe bele vesszük az 55-64 éves korúakat, akkor a Németországban élő magyarok csaknem 70%-a az aktív népességhez tartozik.

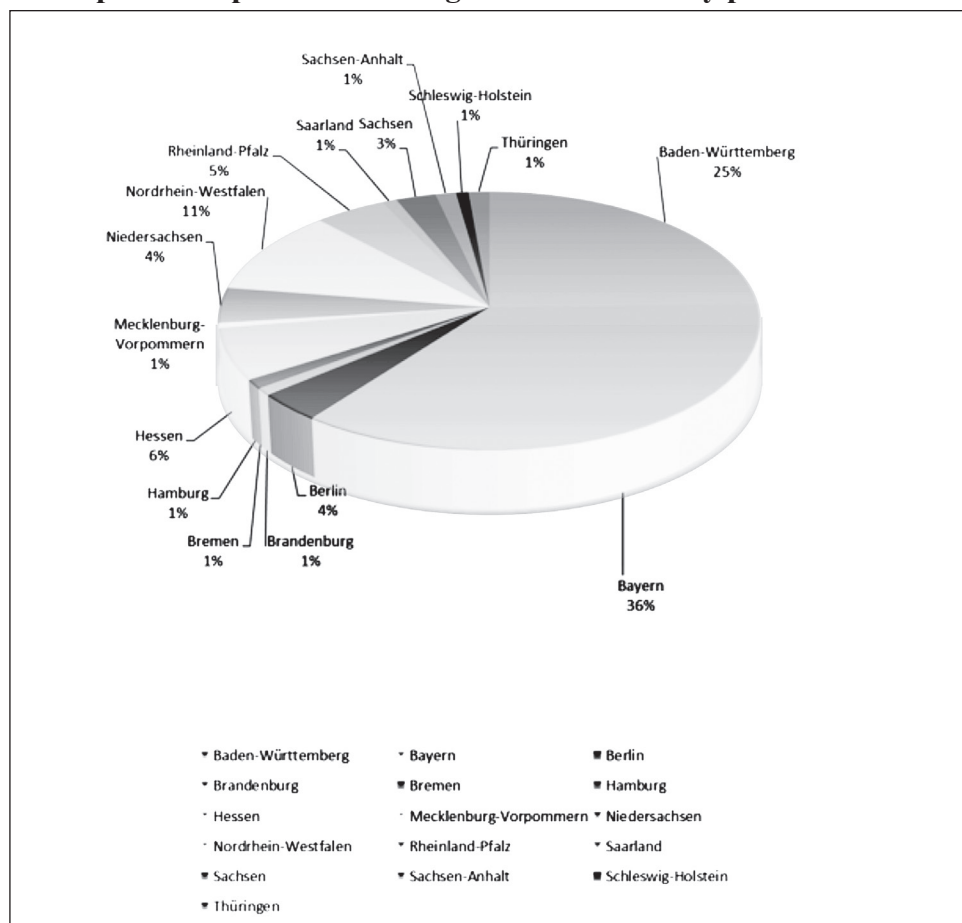
5. grafikon: Németországi magyarok korfája
Graph 5.: The gender and age distribution of Hungarian population in Germany

Forrás: Destatis saját szerkesztés

A migrációban érintett magyarok korfája elárulja, hogy a férfiak aránya az aktív korú 30-50 éves korosztályban haladja meg jelentősebben a nők arányát. Ennek ellenére arra lehet következtetni, hogy több egyedülálló férfi mellett, egyre inkább számottevő a családdal áttelepülő és a Németországra második otthonukként tekintők aránya.

6. grafikon: A magyarok aránya Németország tartományaiban 2018.
Graph 6.: Proportion of Hungarians in Germany provinces 2018.

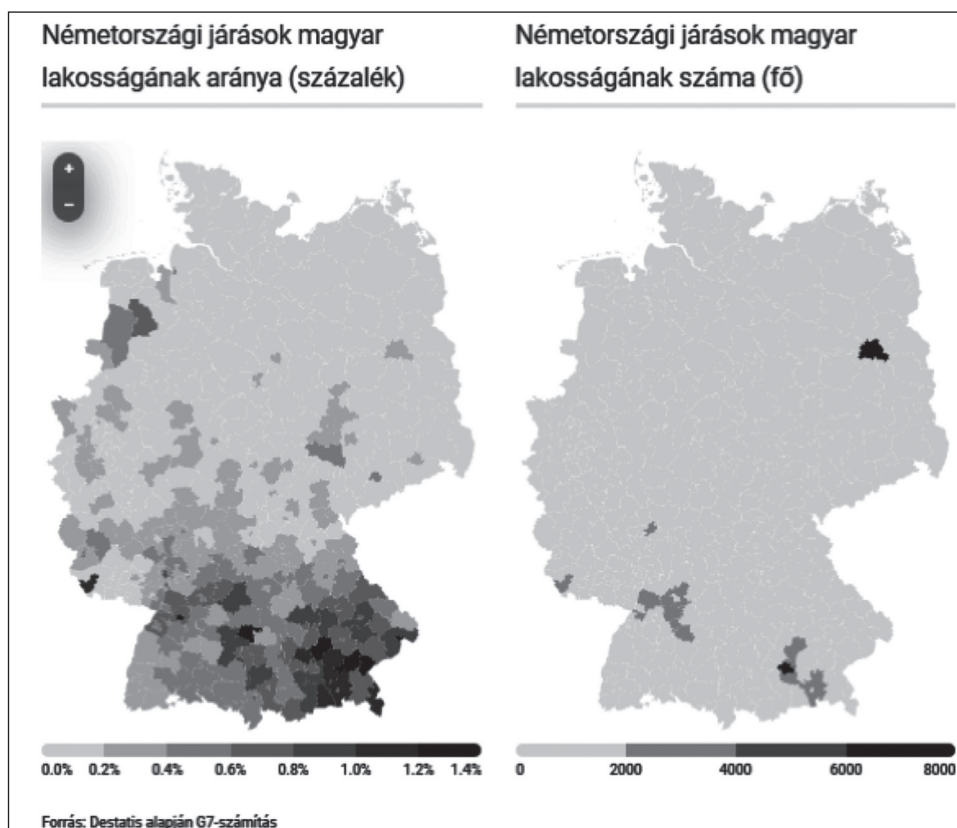
Forrás: Destatis saját szerkesztés

A magyar munkavállalók munkavállalásuk célterülete elsősorban Dél-Németország, valamint a volt NSZK tartományai. A Kelet-Német területek közül csak a főváros Berlin mutat fel jelentősebb létszámú magyar közösségeket.¹⁵ Mindennek oka elsősorban gazdasági és földrajzi természetű, a

legnépszerűbb két tartomány Bajorország és Baden-Württemberg a magyarok 59 százaléka e két déli tartományban él, Bajorországban (35 százalék) és Baden-Württembergben (24 százalék). A harmadik helyen Észak-Rajna-Vesztfália áll (11 százalék). Mindez azzal magyarázható, hogy ezek a tartományok a gazdaságilag leginkább prosperáló német tartományok közé tartoznak, itt a legmagasabbak a bérek, és itt a legalacsonyabb a munkanélküliségi ráta. Emellett a Magyarországhoz viszonyított kisebb földrajzi távolság okán a rövidebb utazási idő és a gyakoribb hazalátogatás lehetősége is népszerűvé teszi Németország ezen részét.¹⁶

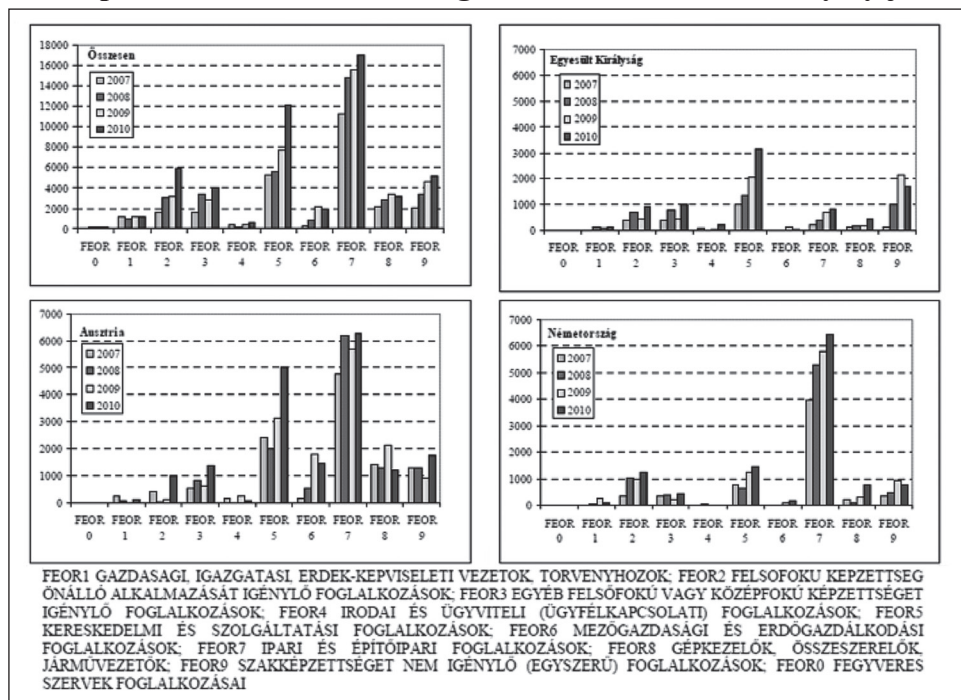
1. térkép: A magyarok aránya és száma Németország tartományaiban 2018.

Map 1.: Proportion of Hungarians in Germany provinces 2018.

7. grafikon: A németországi magyar munkavállalók foglalkozás szerinti megoszlás

Graph 7.: Distribution of Hungarian workers in Germany by job

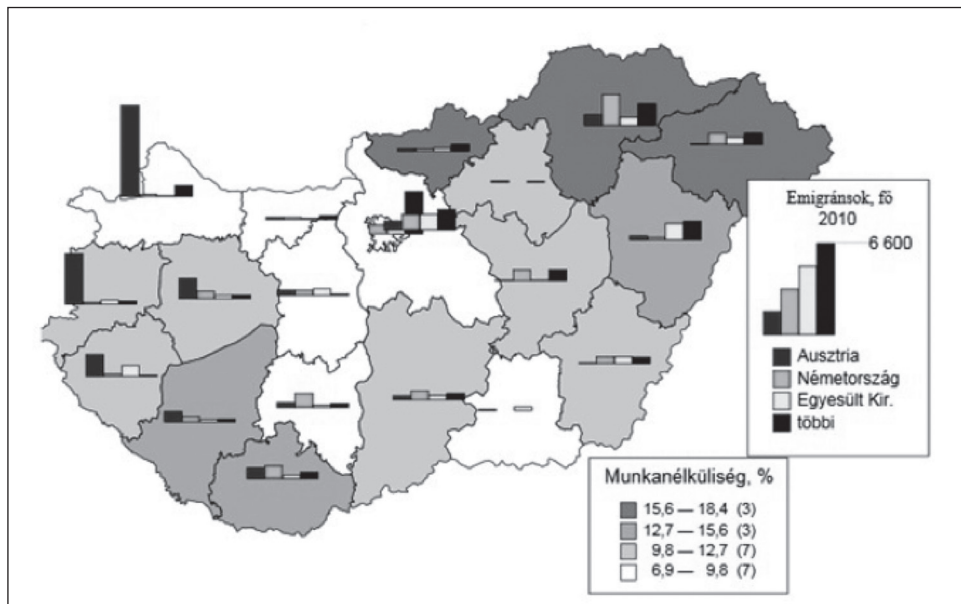

Forrás: Hárs Ágnes (2011.) : Magyarok külföldi munkavállalása, Kopint-Tárki Zrt 22.p.

A Németországba hazánkban érkező munkavállalók legnagyobb számban a gazdaság ipari, illetve építőipari szegmensében helyezkednek el. Végzettségüket tekintve nagyobb létszámban találhatók meg közülük a szakmával rendelkezők, és csak kisebb létszámban a diplomások, vagy akik diplomájukkal a saját végzettségüknek megfelelő szakmákban tudnak elhelyezkedni. Megfigyelhető, hogy Ausztriában gyorsan emelkedik az érettségi-vel is rendelkezők aránya, azonban a felsőfokú végzettséggel rendelkezők magas száma inkább az az Egyesült-Királyság magyar munkavállalóira jellemző.¹⁷

2. térkép: A migrációban érintettek regionális megoszlás célországok szerint 2010.

Map 2.: Migration stakeholders by regional distribution by destination countries

Forrás: Hárs Ágnes (2011.) : Magyarok külföldi munkavállalása, Kopint-Tárki Zrt 23.p.

Ha a magyarországi gazdasági migráció kibocsátását nézzük megyei bontásban, akkor megállapítható, hogy a nyugat-magyarországi megyék lakosainak elsődleges célterülete Ausztria. Ez elsősorban a kis távolsággal magyarázható, hiszen körülbelül napi 1-2 óra utazás árán elérhető az osztrák határ, ezáltal akár a napi szintű ingázás is könnyen megoldható. A főváros és Pest megye vonatkozásában az Egyesült-Királyság a legfontosabb migrációs úti cél. Ezen régióban az iskolában az angol nyelv messze a legnépszerűbb az idegen nyelvek között továbbá a 2004-es EU csatlakozás után az Egyesült-Királyság munkaerőpiaca rögtön megnyílt az újonnan csatlakozó EU tagok állampolgárai számára, így a külföldi munkavállalási kedv legkedveltebb célországává a Brit-szigetek váltak. Németország első helyen a nyugati határtól távol eső, ipari hagyományokkal, de relatíve magasabb munkanélküliséggel rendelkező megyék lakói számára vált a legnépszerűbb munkavállalási célországgá. Mindez a német ipari szektor munkaerőhiányával és szakmunkásigényével magyarázható.

5. Összegzés

A magyarok munkavállalási célú migrációja európai uniós összehasonlításban szerény a 2004 után csatlakozó országok viszonylatában is alacsonynak mondható. A külföldi munkavállalási kedv azonban folyamatosan növekszik, annak ellenére, hogy az egyes uniós országok csak fokozatosan és több ütemben nyitották meg munkaerőpiacukat egyre inkább Németország és Ausztria irányába koncentrálódik. A legfontosabb migrációs célország ezen két állam mellett még az Egyesült-Királyság, mely népszerűsége a „BREXIT” után kérdésessé válhat. A Németországba munkát vállaló magyarok napjaink legnagyobb külföldön élő magyar közösségét alkotják. Tagjaik alapvetően aktív korú munkaképes magyar állampolgárok, akik elsősorban középfokú végzettséggel rendelkeznek, és főleg az ipari, valamint az építőipari, egészségügyi szektorban helyezkedtek el. Kevésbé jellemző rájuk a Magyarországra való visszaköltözés, tagjaik második hazájukként alapvetően letelepedési szándékkal érkeznek Németországba. Habár a németországi magyarok között felülreprezentáltak a férfiak nagyon sokan családotul költöznek és telepednek le Németországban.¹⁸

JEGYZETEK / NOTES

1. http://real.mtak.hu/40271/3/cikk%20master-gazdag%20Hettyey_Comm%20master.pdf
2. Hárs Ágnes (2011): Magyarok külföldi munkavállalása, Kopint-Tárki Zrt 4. old.
3. Hárs Ágnes (2011): Magyarok külföldi munkavállalása, Kopint-Tárki Zrt 4. old.
4. Barbara Diets (2002.) : Gibt es eine neue Gastarbeit?Arbeitsmigranten aus Mittel- und Osteuropa in Deutschland, 1991-2001, Osteuropa-Institut München 1.old.
5. 55/1990. (III. 23.) MT rendelet a Magyar Köztársaság Kormánya és a Németországi Szövetségi Köztársaság Kormánya között Budapesten 1989. december 18-án aláírt „Munkavállalók foglalkoztatásáról szakmai és nyelvi ismereteik bővítése céljából (vendégmunkavállalói) Megállapodás” kihirdetéséről
6. Klaus Sieveking –Uwe Reim –Stefan Sandbrink (1998): Werkvertragsarbeitnehmer aus osteuropäischen Ländern. 157-166. old.
7. http://real.mtak.hu/40271/3/cikk%20master-gazdag%20Hettyey_Comm%20master.pdf
8. Barbara Diets (2002): Gibt es eine neue Gastarbeit?Arbeitsmigranten aus Mittel- und Osteuropa in Deutschland, 1991-2001, Osteuropa-Institut München 2.old.
9. Heinz Werner (1996) : Befristete Zuwanderung von ausländischen Arbeitnehmern , Mitteilungen aus der Arbeitsmarkt und Berufsforschung 10.old.
10. Barbara Diets (2002) : Gibt es eine neue Gastarbeit?Arbeitsmigranten aus Mittel- und Osteuropa in Deutschland, 1991-2001, Osteuropa-Institut München 2.old.
11. Bundesgesetzblatt (2004): Gesetz zur Steuerung und Begrenzung der Zuwanderung und zur Regelung des Aufenthalts und der Integration von Unionsbürgern und Ausländern (Zuwanderungsgesetz). Bundesgesetzblatt Jahrgang 2004. 4
12. Rieti, Victoria – Müller, Andreas (2016): The New Reality: Germany Adapts to Its Role as a Major Migrant Magnet. Migration Policy Institute: Migration Information
13. BPB (2018): Ausländische Bevölkerung nach Staatsangehörigkeit. In absoluten Zahlen, durchschnittliche Aufenthaltsdauer in Jahren, 31.12.2016. Bundeszentrale für politische Bildung, 2018 (4)
14. Hárs Ágnes (2011): Magyarok külföldi munkavállalása, Kopint-Tárki Zrt 19. o.

15. Bukcsy Péter (2019): Németországban már minden 51. bevándorló magyar. És Bajorország a kedvencük
16. Bukcsy Péter (2019): Németországban már minden 51. bevándorló magyar. És Bajorország a kedvencük
17. Hárs Ágnes (2011): Magyarok külföldi munkavállalása, Kopint-Tárki Zrt 19. old.
18. Hárs Ágnes (2011.) : Magyarok külföldi munkavállalása, Kopint-Tárki Zrt 18. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Barbara Diets (2002.) : Gibt es eine neue Gastarbeit?Arbeitsmigranten aus Mittel- und Osteuropa in Deutschland, 1991-2001, Osteuropa-Institut München <https://www.dokumente.ios-regensburg.de/publikationen/info/info6.pdf> Letöltve: 2019.11.20.
- Bevölkerung und Erwerbstätigkeit 2009. Statistisches Bundesamt. Fachserie 1 Reihe 2.DESTATIS https://www.destatis.de/DE/Themen/Gesellschaft-Umwelt/Bevoelkerung/Migration-Integration/Publikationen/Downloads-Migration/auslaend-bevoelkerung-2010200187004.pdf?__blob=publicationFile Letöltve: 2019.11.25.
- BPB (2018): Ausländische Bevölkerung nach Staatsangehörigkeit. In absoluten Zahlen, durchschnittliche Aufenthaltsdauer in Jahren, 31.12.2016. Bundeszentrale für politische Bildung, 2018 (4) <https://www.bpb.de/nachschlagen/zahlen-und-fakten/soziale-situation-in-deutschland/61631/staatsangehoerigkeit> Letöltve:2019.11.25.
- Bukcsy Péter (2019.): Németországban már minden 51. bevándorló magyar. És Bajorország a kedvencük <https://g7.hu/kozelet/20190109/nemetorszagban-mar-minden-51-bevandorlo-magyar-es-bajororszag-a-kedvencuk/> Letöltve: 2019.11.10.
- Bundesgesetzblatt (2004): Gesetz zur Steuerung und Begrenzung der Zuwanderung und zur Regelung des Aufenthalts und der Integration von Unionsbürgern und Ausländern (Zuwanderungsgesetz). Bundesgesetzblatt Jahrgang 2004. 4
- Hárs Ágnes (2011.) : Magyarok külföldi munkavállalása, Kopint-Tárki Zrt
- Heinz Werner (1996.) : Befristete Zuwanderung von ausländischen Arbeitnehmern, Mitteilungen aus der Arbeitsmarkt und Berufsforschung http://doku.iab.de/mittab/1996/1996_1_MittAB_Werner.pdf Letöltve: 2019.11.25.
- Klaus Sieveking –Uwe Reim –Stefan Sandbrink (1998): Werkvertragsarbeitnehmer aus osteuropäischen Ländern. 157-166. old.

Rieti, Victoria – Müller, Andreas (2016): The New Reality: Germany Adapts to Its Role as a Major Migrant Magnet. Migration Policy Institute: Migration Information

14/1989. (II. 17.) MT rendelet a Magyar Népköztársaság Kormánya és a Németországi Szövetségi Köztársaság Kormánya között Budapesten 1989. január 3. napján aláírt a Magyar Népköztársaságban székhellyel bíró vállalatok magyar munkavállalóinak vállalkozási szerződés alapján foglalkoztatási célból történő kiküldetéséről szóló megállapodás kihirdetéséről <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=98900014.MT> Letöltve: 2019.11.10.

www.destatis.de Letöltve: 2018.11.05.

BIHARI Katalin
PhD-hallgató
Pécsi Tudományegyetem, Földtudományok Doktori Iskola,
Pécs

PhD student
Pécs University of Sciences Doctoral School of Geopolitics
Pécs, Hungary
email: kati_bihari@yahoo.com

AZ EURÓPAI UNIÓ ÉS A MERCOSUR KÖZTI
TÁRSULÁSI MEGÁLLAPODÁS

THE AGREEMENT BETWEEN THE EUROPEAN UNION
AND MERCOSUR

ABSTRACT

Following a negotiation process of nearly 20 years, the European Union and Mercosur (Mercado Común del Sur, the full members of which include Argentina, Brazil, Paraguay and Uruguay) concluded the talks aiming at establishing the Association Agreement, which comprises chapters related to free trade as well as political cooperation. With regard to the importance of the Association Agreement, it is important to note that MERCOSUR is the most significant regional integration among the partners of the EU, and their cooperation can be regarded as the first classic example of interregionalism.

The study gives an overview of the content and main provisions of the agreement and outlines the main steps leading to its taking effect. Mercosur is the most important trade and investment partner of the EU – the value of their bilateral trade in goods reached 88 billion euros, while the value of the bilateral trade in services exceeded 34 billion euros. The number of consumers of the two blocks together exceed 773 million. In the framework of the agreement, customs tariffs will be abolished for 91 per cent of the goods. Furthermore, several barriers to trade will be dismantled and food safety regulations will become more stringent. Finally, the article will briefly outline the advantages as well as the most common concerns and counterarguments expressed in relation to the agreement.

Kulcsszavak – szabadkereskedelem, Társulási Megállapodás, Mercosur, Európai Unió, integráció

Keywords – free trade, Association Agreement, MERCOSUR, European Union, integration

1. Bevezetés

Közel húszévnyi tárgyalást követően az Európai Unió (EU) és a Mercosur (Mercado Común del Sur, Déli Közös Piac, melynek teljes jogú tagjai Argentína, Brazília, Paraguay és Uruguay) 2019. június 28-án, politikai szinten lezárták a politikai együttműködésre és szabadkereskedelembre vonatkozó fejezeteket egyaránt tartalmazó Társulási Megállapodás létrehozására irányuló tárgyalásokat. A megállapodás jelentősége kapcsán hangsúlyozandó, hogy a Mercosur a legfontosabb regionális integrációnak tekinthető az EU partnerei között, és az Unió első olyan megállapodásáról van szó, amelyet egy másik regionális integrációval köt. Az Európai Unió 18,7 ezer milliárd dolláros bruttó hazai össztermékével (GDP) a világ második legnagyobb gazdasága, és 513 millió fős lakosságával a világ harmadik legnagyobb fogyasztói piaca.¹ Az EU számos szabadkereskedelmi megállapodást kötött más államokkal annak érdekében, hogy teljes gazdasági potenciálját kiaknázhassa.

Az EU számára a megállapodás több szempontból is egyedülálló. Egyrészt mind vámlebontás, mind piacméret szempontjából az EU valaha megkötött legjelentősebb szabadkereskedelmi megállapodásának tekinthető, amely által több mint 295 millió fogyasztó válik az EU számára elérhetővé. A Japánnal, valamint Kanadával kötött megállapodásokból származó együttes vámelőnyöknek mintegy két és félszeresét kitevő 4 milliárd eurós vámmegtakarítás várható. Előnyeit tekintve előzetes számítások szerint nagyobb gazdasági hatása lesz a Mercosurral megkötött megállapodásnak, mint amit az EU Kanadával és Japánnal együttesen ért el.

2. A Megállapodás hatálybalépésének folyamata

A tárgyalások 2019 nyarán megvalósult politikai szintű lezárása azt jelenti, hogy a megállapodás főbb pontjairól egyetértés született a felek között, ugyanakkor számos technikai jellegű feladat elvégzése hátra van. A megállapodás végleges szövegének jogász-nyelvészai átvizsgálását követően kerül sor az EU hivatalos nyelveire történő lefordítására, amely várhatóan 2020 nyaráig készül el. A megállapodás aláírására legkorábban

2020 őszén esedékes. Bár az EU-Mercosur közötti Társulási Megállapodás kereskedelmi pillére csak kizárólagos uniós hatásköröket érint, a Társulási Megállapodás politikai pillére miatt vegyes hatáskörbe tartozó megállapodásnak minősül, így annak elfogadásához valamennyi tagállam egyhangú jóváhagyása (*common accord*) és az Európai Parlament megerősítése (ratifikációja) mellett a tagállamok nemzeti parlamentjének megerősítésére is szükség van. Következésképpen a kizárólagos uniós hatáskörbe tartozó kereskedelmi pillér esetleges ideiglenes alkalmazására leghamarabb 2021-ben kerülhet sor, ekkortól nyílnak meg az érzékeny mezőgazdasági termékek kvótái. Mivel a legtöbb mezőgazdasági termék esetében a vámlebontás, illetve a kvóták nem azonnal, hanem fokozatosan – a legtöbb esetben hat ütemben 5 év alatt – érik el teljes mértéküket, legkorábban 2023-tól válhat érzékelhetővé a Mercosur piacra lépése az EU-ban.

Ugyanakkor a megállapodással szemben egyes uniós tagállamok kormányai által megfogalmazott kereskedelmi, illetve politikai jellegű aggályok miatt a megállapodás tagállami jóváhagyása akár el is húzódhat (*a 2020 elején hivatalba lépett osztrák kormány jelezte, hogy a Megállapodás jelenlegi tartalmával kapcsolatban vétót emel a megállapodás jóváhagyásával szemben, továbbá az ír és francia kormány részéről is kérdéses a megállapodás támogatása*). Emellett a nemzeti parlamenti ratifikációs eljárások elhúzódására szintén számítani lehet, így a megállapodás hatályba lépésére egyes vélemények – például Phil Hogan, uniós kereskedelmi biztos álláspontja – szerint reálisan csak 2028-ban kerülhet sor.

3. A megállapodáshoz vezető tárgyalási folyamat

A Mercosur Argentínát, Brazíliát, Paraguay-t és Uruguay-t magába foglaló szabadkereskedelmi övezet. A blokk összesített GDP-je 3,4 ezer milliárd dollár, teljes népessége pedig 264 millió fő. A dél-amerikai országokra jellemző protekcionizmus miatt meglehetősen nehéz a piacrajutás, így nem meglepő tehát, hogy a mai napig sincs érvényben egyetlen szabadkereskedelmi megállapodás sem a Mercosur és a régió kívüli jelentős gazdasági szereplők között. Ez azonban azt is jelenti, hogy egy ilyen megállapodás megkötése hatalmas lehetőségeket rejt magában.

A tárgyalások egy átfogó kereskedelmi megállapodás megkötéséről már 2000-ben megkezdődtek az Európai Unió és a Mercosur között, azonban egészen 2019-ig nem sikerült megegyezést elérniük.² A tárgyalások elhúzódásának számos oka közül kiemelendő a Mercosur államokban teret nyert protekcionista gazdaságpolitika. Emellett nehezítette a megegyezést, hogy a

mezőgazdaság mindkét partner számára kulcsfontosságú ágazatnak számít, ezért érzékeny terület. A 2008-2009-es gazdasági válság (amely az EU-t súlyosabban érintette, mint a latin-amerikai országokat) szintén hozzájárult a tárgyalások elhúzódásához. Az EU részéről az ambíció és az elkötelezettség szintje is gyakran változott, a 2010-es években más szabadkereskedelmi tárgyalások kerültek előtérbe, a Mercosur nem élvezett prioritást. A Mercosuron és az EU-n belül egyaránt meglévő belső érdekellentétek és gazdasági aszimmetria szintén hátráltatta a megegyezést. Végül az EU hosszadalmas és komplex döntéshozatala és eljárásrendje is szerepet játszott a folyamat elhúzódásában.

A végül 2019 júniusában elért áttörést jelentős mértékben elősegítette, hogy Braziliában és Argentínában piacbarát, liberális gazdasági elveket képviselő vezetés (Jair Bolsonaro és Mauricio Macri) került hatalomra, és a transzatlanti kapcsolatok háttérbeszorulásával az EU is a Mercosur felé fordult. Mindennek köszönhetően 2019. június 28-án Oszakában a 14. G20-csúcson az Európai Unió és a Mercosur politikailag megegyezett a Társulási Megállapodás megkötéséről.

4. Az EU-MERCOSUR Társulási Megállapodás főbb rendelkezései

A Társulási Megállapodás tizenhét fejezetet foglal magába, melyek az EU és a Mercosur jövőbeli kapcsolatának egy-egy aspektusát szabályozzák.

A Mercosur a megállapodás értelmében alapvetően megnyitja piacait, eltörli az eddigi rendkívül magas, gyakorlatilag prohibítív jellegű vámokat az EU számára legfontosabb szektorokban (elsősorban a gépjárművek és alkatrészek, gépek, vegyianyagok, gyógyszerek, ruházati termékek és lábbelik, amelyek az EU exportjának több mint 90%-át fedik le).

A Mercosur a legtöbb termék esetében legfeljebb 10 éves átmeneti időszak alatt fokozatosan eltörli az uniós exportra kivetett vámok 91%-át. Az EU számára kiemelt fontosságú borok, kakaókészítmények, szeszesitalok, kekszek, konzerv őszibarack, üdítőitalok vonatkozásában a Mercosur megszünteti a vámokat, míg a sajtokra, tejporra és tápszerekre kivetett 28%-os vámot 30 000, 10 000, illetve 5 000 tonnás vámkvóták útján liberalizálja.

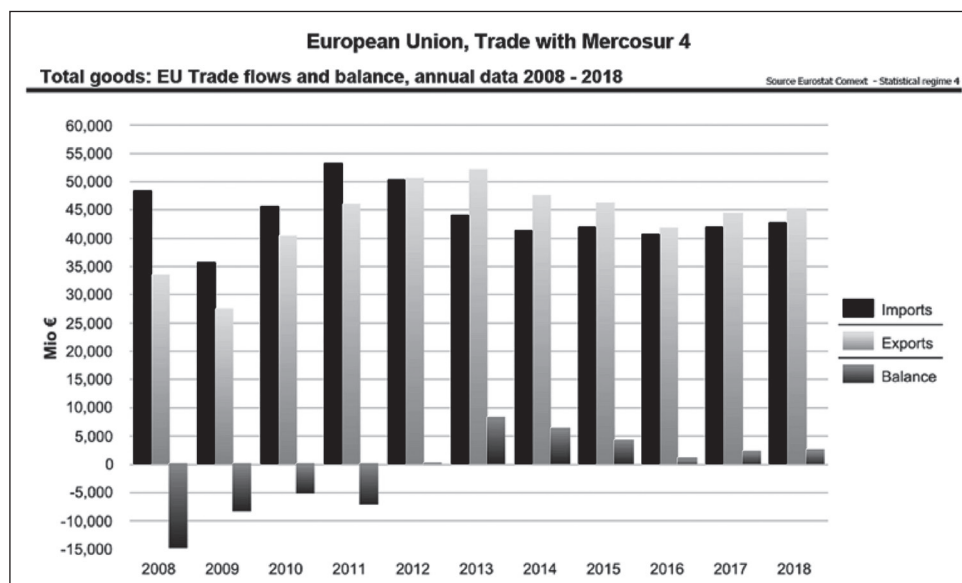
Néhány kiemelten érzékeny termék, mint például a gépjárművek esetében erre 15 év áll a partner rendelkezésére. Az ütemezést tekintve az első 7 évben nem lesz vámcsökkentés, viszont az uniós exportőrök számára elérhető lesz egy 50 000 darab gépjárműre vonatkozó kvóta, melyen belül a megállapodás alkalmazásától kezdve 17,5%-os vám lesz alkalmazandó.

7 év után felgyorsul a vámcsökkentés, és 10 év után a jelenleg 35%-os vám már csak 15% mértékű lesz, 15 év után pedig 0%.

Az 1. ábra az Európai Unió és a négy Mercosur ország kereskedelmi forgalmának alakulását mutatja be.

1. ábra – Az Európai Unió kereskedelmi forgalma a Mercosur négy tagállamával

Graph 1 – The trade flow between the European Union and the Mercosur 4

Forrás: https://webgate.ec.europa.eu/isdb_results/factsheets/region/details_mercosur-4_en.pdf Letöltés időpontja 2019. augusztus 5.

4. 1. Árukereskedelem

A megállapodás értelmében az EU vállalja a Mercosurból érkező minden ipari termék, továbbá a szervezetből érkező mezőgazdasági termékek 82%-ának vámmentessé tételét. Hasonlóképpen a Mercosur vállalja, hogy megszünteti az importvámokat az EU-ból érkező ipari termékek 90%-a és a mezőgazdasági termékek 95%-a esetében. Néhány érzékeny árucikk esetében a kereskedelem liberalizálására vagy csak részben kerül sor vámkvóták bevezetésével, vagy egy az egyben kimarad a liberalizálásból. Ilyen érzékeny árucikknek számít a Mercosurból az EU-ba behozott marhahús, baromfi, sertéshús, cukor, etanol, rizs, méz és csemegekukorica és

mind a Mercosurból az EU-ba exportált, mind pedig az EU-ból a Mercosurba kivitt sajt, tejpor és csecsemőtápszer. A kereskedelem liberalizációjára, részleges liberalizációjára és az importkvóták bevezetésére nem azonnali jelleggel, hanem a terméktől függően kettő és tizenöt év közötti időtávlatban kerül sor.³

2. táblázat: Meglévő kereskedelmi forgalom (2018) és jelenlegi importvámok meghatározó EU-s mezőgazdasági termékekre és élelmiszerekre, melyek teljes liberalizálásra kerülnek

Table 2: Existing trade (2018) and current tariff rates for key EU agri-food export items that are set to be fully liberalised

Termék	Meglévő kereskedelem	Jelenlegi importvám
Olívaolaj	300 millió euró	10%
Maláta	50 millió euró	14%
Bor	160 millió euró	27%
Konzerv őszibarack	3-5 millió euró	55%
Szeszes italok	180 millió euró	20-35%
Csokoládé	65 millió euró	20%

Forrás: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2019/june/tradoc_157955.pdf Letöltés időpontja 2019. augusztus 5.

A Társulási Megállapodás új piaci lehetőségeket teremt mind az EU-ból, mind pedig a Mercosurból érkező termékek és szolgáltatások számára. A szeszes italok kereskedelmének teljes körű liberalizálása, melyre a megállapodás életbelépésétől számított négy éven belül kerül majd sor, jelentős előnyökkel jár majd Európa-szerte a termelőkre nézve. A maláta kereskedelmének nyolc éven belüli liberalizálásának előnyeiből és a 30 000 tonnás éves sajtkvótából elsősorban a belga és francia termelők fognak részesülni. A borkereskedelem liberalizációja szintén az európai termelők javát fogja szolgálni, míg a brazil termelőket ez inkább negatívan érintheti. A pezsgőborokra más szabályok fognak vonatkozni, melyek inkább a brazil termelőknek kedveznek majd. A citrusfélékre bevezetésre kerülő vámentesség, csökkentheti a spanyol farmerek versenyképességét, ugyanakkor összességében őket is pozitívan fogja érinteni a Mercosur piacának vámentessége más gyümölcsfélék esetében.⁴

3.táblázat: Egyoldalú vámmentes importkvóták a Mercosurból érkező mezőgazdasági termékekre és élelmiszerekre, melyek részleges liberalizálásra kerülnek

Figure 3: Non-reciprocal duty-free import quotas for EU agri-food export items that are set to be partially liberalised

Termék	Elfogadott importkvóta
Szarvasmarha	99 000 tonna
Baromfi	180 000 tonna
Sertéshús	25 000 tonna
Cukor	190 000 tonna (180 000 tonna Brazíliából és 10 000 tonna Paraguay-ból)
Etanol	450 000 tonna
Rizs	60 000 tonna
Méz	45 000 tonna
Csemegekukorica	1 000 tonna

Forrás: EU-Mercosur trade agreement: The agreement in principle.
Az Európai Bizottság honlapja <http://trade.ec.europa.eu/doclib/press/index.cfm?id=2048>, 2-3. oldal Letöltés ideje: 2020. április 5.

4. táblázat: Kétoldalú vámmentes importkvóták a Mercosurból érkező mezőgazdasági termékekre és élelmiszerekre, melyek részleges liberalizálásra kerülnek

Figure 4: Reciprocal duty-free import quotas for EU and Mercosur agri-food export items that are set to be partially liberalised

Termék	Elfogadott importkvóta
Sajt	30 000 tonna
Tejpor	10 000 tonna
Csecsemőtápszer	5 000 tonna

Forrás: EU-Mercosur trade agreement: The agreement in principle.
Az Európai Bizottság honlapja <http://trade.ec.europa.eu/doclib/press/index.cfm?id=2048>, 3-4. oldal Letöltés ideje: 2020. április 5.

Az európai autógyártók a kereskedelmi megállapodás legnagyobb hasznélvezői között lesznek, tekintettel arra, hogy a a Mercosur által korábban a gépkocsikra és alkatrészekre kivetett 35%-os importvám eltörlésre kerül. Ez nem csak Németországnak kifejezetten jó hír, hanem a szintén jelentős autóparral rendelkező Magyarországnak, Szlovákiának és más európai országoknak is. A műszaki cikkekre (jelenleg 14-20%) és a vegyi anyagokra (jelenleg 14%) vonatkozó importvámok eltörlése más iparágak számára is előnyökkel jár.

Az európai gyógyszercegek számára is kiemelkedő lehetőséget jelent a dél-amerikai piac vámentessé tétele (Jelenleg 14%-os importvám sújtja az Európai Unióból a Dél-amerikai Közös Piacra exportált gyógyászati termékeket.)⁵

A megállapodás véget vet az átláthatatlan import- és exportengedélyezési gyakorlatoknak, és megköveteli az egyenlő bánásmód elvét, azaz, hogy ne lehessen hátrányosan megkülönböztetni termékeket aszerint, hogy az EU-ból vagy a Mercosurból érkeznek. Mindemellett a megállapodás tiltja az exportcikkek szubvencióját és a vámok előre meghatározott alaprátája fölé történő emelését.⁶

4.2. Származási szabályok

A megállapodás egy korszerű szabályrendszert biztosít a termékek származásának igazolására, mely teljes mértékben megfelel a jelenlegi EU-s előírásoknak. A preferenciális elbánás kizárólag kivételes helyzetekben lesz megengedett, és csakis az exportőr által kibocsátott származási nyilatkozat megléte esetén. Az Andorrából, San Marinóból és a spanyolországi Ceuta és Melilla városokból származó termékekre speciális szabályok vonatkoznak majd.⁷

4.3. Kereskedelmi jogorvoslat

Az egyezmény egy bilaterális védelmi záradékot is magába foglal, mely a többi fél által használt tisztességtelen gyakorlatok vagy nemvárt importnövekedés esetén érvényesíthető, és a preferenciális elbírálás alá eső ipari és mezőgazdasági termékekre egyaránt alkalmazható. A kereskedelmi jogorvoslat időkorlátja kötött, és nem használható a megállapodás életbe lépését követő 18. éven túl.⁸

4.4. Egészségügyi és növény-egészségügyi intézkedések

Az egészségügyi és növény-egészségügyi intézkedéseket érintő fejezet azt a célt szolgálja, hogy az EU magas fogyasztóvédelmi előírásai a

megállapodás életbe lépést követően se sérüljenek. Ennek értelmében egy információmegosztó mechanizmus fogja garantálni, hogy kizárólag biztonságos termékek juthassanak az egyik régióból a másikba. Emellett kockázat felmerülése esetén a szükséges intézkedések azonnali foganatosítására is lehetőség nyílik. Habár a regionalizmus elve a járványmentes övezetektől származó termékek zavartalan kereskedelmét hivatott biztosítani, ez nem jelenthet mentességet a Mercosur-országoknak azon szabály alól, hogy az Európai Unió tagállamait egységes entitásként kezeljék a fogyasztóvédelmi szabályok tekintetében.⁹

4.5. Szolgáltatások

A megállapodás úgy kívánja megkönnyíteni a vállalatoknak a szolgáltatások biztosítását mindkét kontinensen, hogy ezzel ne korlátozza az államok szabályozási jogait. Ezt figyelembe véve állít fel az egyezmény egy összetett szabályrendszert a versenyellenes gyakorlatok megakadályozására. Ez a szabályrendszer határozza majd meg, hogy az államok milyen feltételek mellett szabályozhatják a posta és csomagküldő szolgáltatások, a telekommunikációs cégek, a pénzügyi szolgáltatók, az e-kereskedelem és a nemzetközi tengeri szolgáltatók tevékenységét.¹⁰

4.6. Közbeszerzések

A közbeszerzési piacok megnyitása jelentős előrelépés az eddigi szabályozáshoz képest, és különösen előnyösen fogja érinteni az európai vállalatokat. A diszkriminációmentesség elve biztosítani fogja, hogy a Mercosur országok ne részesíthessék előnyben a helyi szolgáltatókat az európaiakkal szemben, illetve az uniós tagállamok kormányai a Mercosur államokkal szemben. Argentína és Brazília esetében mindez kezdetben csak szövetségi szinten fog érvényesülni, az alacsonyabb szinteken a megállapodás érvénybe lépését követő első két évben még nem.¹¹

4.7. Állami tulajdonú vállalatok

Az EU és a Mercosur közötti megállapodás az állami tulajdonú vállalatok gazdaságban játszott szerepével is foglalkozik. Megköveteli, hogy az állami tulajdonú vállalatok tevékenységét kereskedelmi célok motiválják, tehát ne folytassanak olyan gazdasági tevékenységet, amely alapvető piaci elvekkel ellentétes. Közszolgáltatást ellátó állami cégek kivételt fognak képezni ez utóbbi szabály alól.¹²

4.8. Szellemi tulajdonjogok

A megállapodás az európai uniós sztenderdeket és a WIPO Szerzői Jogi Egyezményében és Előadás és Hangfelvétel Egyezményében megfogalmazott elérhetővé tétel jogát egyaránt követelményként szabja meg a szellemi tulajdonjogok védelmét illetően. Védjegyekre vonatkozó rendelkezése megköveteli a védjegyek nemzetközi regisztrációját, illetve a termékek és szolgáltatások a Madridi Protokollnak és a Nizzai Egyezménynek megfelelő nemzetközi besorolását. A regisztrált szabadalmakat a Hágai Egyezmény Genfi Törvényének értelmében 15 év védelem illeti majd meg, míg a szabadalmazás a WTO/TRIPS szabályokat fogja követni.

Ez a fejezet a földrajzi árujelzőkre külön kitér. A Mercosur vállalja, hogy a jövőben védettnek tekint 355 európai földrajzi árujelzőt, az EU pedig mindent 220 dél-amerikai földrajzi árujelző elismerésével viszonzza. Amint a megállapodás életbe lép, a védett földrajzi árujelzők listája további termékekkel egészíthető ki.¹³

4.9. Kereskedelem és fenntartható fejlődés

A fenntartható fejlődés elősegítése érdekében az EU és a Mercosur minden tagállama vállalja, hogy tiszteletben tartja a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (International Labour Office, ILO) kényszer- és gyermekmunkára, munkahelyi hátrányos megkülönböztetésre, gyülekezési szabadságra és kollektív szerződéskötésre vonatkozó konvencióit, és elkötelezték magukat a szervezet releváns munka-, egészség-, és környezetvédelmi előírásainak követésére, különös tekintettel az erdőirtások megfékezésére. Mindkét fél vállalta, hogy végrehajtja a Párizsi Klímaegyezmény rendelkezéseit.¹⁴

4.10. Kis- és középvállalkozások

Az EU és a Mercosur tagállamai elkötelezték magukat, hogy támogatni fogják a kis- és középvállalkozások (KKV-k) versenyképességének növelését. A KKV-k számára jelentős kereskedelmi akadálnak számító információhiány leküzdése érdekében a megállapodás konkrét követelményeket szab a feleknek az átláthatóság növelésére és a piac nyitottabbá tételére.¹⁵

4.11. Egyéb rendelkezések

A megállapodás a fent említett fejezeteken túl további rendelkezéseket is tartalmaz. Egy komplex szabályrendszer létrehozásáról is rendelkezik, mely a Kereskedelmi Világszervezet (WTO) 2017-es Kereskedelemkönynyebbítési Megállapodásának lép majd a helyébe. A párbeszédről szóló fejezet garantálja a felek közötti megfelelő kommunikációt, amely elenged-

hetetlen a hatékony együttműködéshez. A kereskedelmet érintő technikai akadályok (TBT-k) elhárításához az egyezmény a WTO TBT Egyezményét veszi alapul. Emellett a kiegyenlített versenyfeltételek biztosítása érdekében, a vállalatok kötelesek lesznek nem bizalmas információikat megosztani az illetékes versenyjogi hatóságokkal. A megállapodásnak külön fejezetei foglalkoznak a szubvenció és az átláthatóság témaköreivel. Mindezen felül a felek megegyeztek, hogy létrehoznak egy közvetítési eljárást, mint vitarendezési módot a vitás kérdések tisztázására.¹⁶

5. A megállapodás ellenzői által megfogalmazott fenntartások

A megállapodás megkötése ellenére több uniós tagállam, kiváltképp Franciaországban és Írországbán, továbbra is fenntartásokat fogalmazott meg a megállapodással kapcsolatban.

5.1. Növekvő verseny a mezőgazdaságban

Az argentin és brazil marhahúsimport jelentette versenykihívástól aggódó francia és ír farmerek az Európai Unió és a Mercosur közötti szabadkereskedelem lehangosabb kritikusi közé tartoznak. Az Ír Farmerszövetség már fel is szólította Leo Varadkar ír miniszterelnököt, hogy vétózza meg a megállapodást.¹⁷ Az Európai Bizottság visszautasította a bírálatot azt hangsúlyozva, hogy a megállapodás a marhahús-kereskedelemnek csupán részleges liberalizációját írja elő. Eszerint egy 99 000 tonnás importkvóta lépne életbe, melyet öt év alatt vezetnének be, és még ez a mennyiség sem mentesülne a (csökkentett mértékű) 7,5%-os importvám megfizetése alól. A Bizottság szerint az ekkora mértékű marhahús-behozatal nem lesz kimutatható hatással az éves szinten 8 millió tonnás fogyasztású európai marhahús-piacra.¹⁸

Az európai cukortermelők szintén szkeptikusak. Az EU-t már most is a cukor jelentős túlkínálata sújtja, mely zuhanó árakat és az iparág számára jelentős veszteségeket eredményez. A kínálat további növekedése súlyosbíthatja ezt a problémát. A baromfi- és etanoltermelők hasonló aggályokat fogalmaznak meg.¹⁹

5.2. Élelmiszerbiztonság

Az Európai Unió ismert igen magas élelmiszerbiztonsági előírásairól. Ezek megőrzése érdekében a Társulási Megállapodás feltételül szabja minden Mercosur-országból származó termék esetében, hogy azok megfeleljenek a hatályos EU-s élelmiszerbiztonsági előírásoknak. Az EU tagállamok

közül többen szkeptikusak a rendelkezés betarthatóságával kapcsolatban. Franciaországot különösen aggasztja az antibiotikumok és a GMO-technológia bevett használata a dél-amerikai agrárszektorban.²⁰

5.3. Környezetvédelem

Gyakran hangoztatott kritika, hogy a megállapodás tovább súlyosbíthatja a már jelenleg is aggasztó tendenciát mutató erdőirtások mértékét Brazíliában. (Az elmúlt egy év során körülbelül 60%-kal gyorsult az erdőirtások üteme az országban.)²¹ A helyzet tovább romolhat, ha az európai piacokhoz való hozzáférés növeli a marhahús és emiatt az üres legelőterületek iránti keresletet. Jair Bolsonaro brazil elnök a Párizsi Klímaegyezmény felmondása iránti szándékát is kifejezte már, ami azonban sértené a Társulási Egyezmény kereskedelemről és fenntartható fejlődésről szóló fejezetét. Emmanuel Macron francia elnök világossá tette, hogy amennyiben Brazília felmondja a klímamegállapodást, úgy Franciaország is visszavonja a Társulási Megállapodás iránti támogatását.²²

6. Összefoglalás

A hosszadalmas tárgyalási folyamat során politikai szinten elért EU-Mercosur Megállapodás tényleges hatálybalépése egyelőre bizonytalan, a tagállamok részéről szükséges ratifikáció miatt. A megállapodás hatálybalépéséig rendelkezésre álló idő lehetőséget nyújt mind az uniós tagállamok, mind a Mercosur országok részére, hogy felkészüljenek az abból fakadó lehetőségekre, és az egyes szektorokban kétségtelenül fokozódó versenyre.

Összességében elmondható, hogy a Mercosur országok részéről valószínűsíthetően a mezőgazdaság, míg az Európai Unióban a gépipar számára jár a legtöbb előnnyel). „Ebből kifolyólag az EU-ban a közös agrárpolitika forrásaiból szükséges felkészíteni a gazdálkodókat az élesedő versenyre, míg Dél-Amerikában a cégeknek technológiai fejlesztéssel és a versenyképesség növelésével, az egyes államoknak pedig a bürokrácia és az adminisztráció hatékonyságának a növelésével kell felkészülniük a növekvő európai versenyre.”²³

JEGYZETEK / NOTES

1. International Monetary Fund honlapja <https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2019/01/weodata/weorept.aspx?sy=2018&ey=2020&scsm=1&ssd=1&sort=country&ds=.&br=1&c=998&s=NGDPD%2CPPPGBP%2CPPPCC&grp=1&a=1&pr.x=43&pr.y=10> Letöltés ideje: 2020. április 5.
2. International Monetary Fund honlapja <https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2019/01/weodata/weorept.aspx?sy=2019&ey=2024&scsm=1&ssd=1&sort=country&ds=.&br=1&pr1.x=80&pr1.y=7&c=213%2C223%2C288%2C298&s=NGDPD%2CPPPGBP%2CNGDPDPC%2CPPPCC&grp=0&a=> Letöltés ideje: 2020. április 5.
3. EU-Mercosur trade agreement: The agreement in principle. Az Európai Bizottság honlapja <http://trade.ec.europa.eu/doclib/press/index.cfm?id=2048>, 2-3. old. Letöltés ideje: 2020. április 5.
4. Hans von der Burchard, Jakob Hanke Vela, Zosia Wanat: Commission scrambles to defend Mercosur deal. In: Politico, 2019. július 11. <https://www.politico.eu/article/mercosur-europe-trade-deal-commission-scrambles-to-defend/> Letöltés ideje: 2020. április 7.
5. EU-Mercosur trade agreement: The agreement in principle. Az Európai Bizottság honlapja <http://trade.ec.europa.eu/doclib/press/index.cfm?id=2048>, 3-4. old. Letöltés ideje: 2020. április 5.
6. EU-Mercosur trade agreement: The agreement in principle. Az Európai Bizottság honlapja <http://trade.ec.europa.eu/doclib/press/index.cfm?id=2048>, 4-5. old. Letöltés ideje: 2020. április 5.
7. EU-Mercosur trade agreement: The agreement in principle. Az Európai Bizottság honlapja <http://trade.ec.europa.eu/doclib/press/index.cfm?id=2048>, 6. old. Letöltés ideje: 2020. április 5.
8. EU-Mercosur trade agreement: The agreement in principle. Az Európai Bizottság honlapja <http://trade.ec.europa.eu/doclib/press/index.cfm?id=2048>, 7. old. Letöltés ideje: 2020. április 5.
9. EU-Mercosur trade agreement: The agreement in principle. Az Európai Bizottság honlapja <http://trade.ec.europa.eu/doclib/press/index.cfm?id=2048>, 9-10. old. Letöltés ideje: 2020. április 5.
10. EU-Mercosur trade agreement: The agreement in principle. Az Európai Bizottság honlapja <http://trade.ec.europa.eu/doclib/press/index.cfm?id=2048>, 9-10. old. Letöltés ideje: 2020. április 5.
11. EU-Mercosur trade agreement: The agreement in principle. Az Európai Bizottság honlapja <http://trade.ec.europa.eu/doclib/press/index.cfm?id=2048>, 10-11. old. Letöltés ideje: 2020. április 5.

12. EU-Mercosur trade agreement: The agreement in principle. Az Európai Bizottság honlapja <http://trade.ec.europa.eu/doclib/press/index.cfm?id=2048>, 12. old. Letöltés ideje: 2020. április 5.
13. EU-Mercosur trade agreement: The agreement in principle. Az Európai Bizottság honlapja <http://trade.ec.europa.eu/doclib/press/index.cfm?id=2048>, 12-14. old. Letöltés ideje: 2020. április 5.
14. EU-Mercosur trade agreement: The agreement in principle. Az Európai Bizottság honlapja <http://trade.ec.europa.eu/doclib/press/index.cfm?id=2048>, 12-14. old. Letöltés ideje: 2020. április 5.
15. EU-Mercosur trade agreement: The agreement in principle. Az Európai Bizottság honlapja <http://trade.ec.europa.eu/doclib/press/index.cfm?id=2048>, 14-15. old. Letöltés ideje: 2020. április 5.
16. EU-Mercosur trade agreement: The agreement in principle. Az Európai Bizottság honlapja <http://trade.ec.europa.eu/doclib/press/index.cfm?id=2048>, 15-17. old. Letöltés ideje: 2020. április 5.
17. Margaret Donnelly: This deal is bad for us. IFA calls for rethink by the EU. In: Farming Independent, 2019. július 2. <https://www.independent.ie/business/farming/beef/this-deal-is-bad-for-us-ifa-calls-for-rethink-by-the-eu-38272822.html> Letöltés ideje: 2020. április 6.
18. Rym Momtaz and Jakob Hanke Vela: Macron opposes Mercosur deal over Bolsonaro forest 'lie. In: Politico, 2019. augusztus 23. <https://www.politico.eu/article/macron-opposes-mercossur-deal-over-bolsonaro-forest-lie/> Letöltés ideje: 2020. április 6.
19. Irene Garcia Perez Mercosur Trade Deal Spells Bad News for Some of Europe's Farmers. In: Bloomberg, 2019. július 2. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2019-07-02/mercossur-trade-deal-spells-bad-news-for-some-of-europe-s-farmers> Letöltés ideje: 2020. március 30.
20. Francia pone reparos sobre el acuerdo Mercosur-UE: "No estamos por ahora preparados para ratificarlo". In: La Nacion, 2019. július 2. <https://www.lanacion.com.ar/el-mundo/a> International Monetary Fund honlapja <https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2019/01/weodata/weorept.aspx?sy=2018&ey=2020&scsm=1&ssd=1&sort=country&ds=.&br=1&c=998&s=NGDPD%2CPPP&GDP%2CPPP&grp=1&a=1&pr.x=43&pr.y=10> Letöltés ideje: 2020. április 5. Rym Momtaz and Jakob Hanke Vela: Macron opposes Mercosur deal over Bolsonaro forest 'lie. In: Politico, 2019. augusztus 23. <https://www.politico.eu/article/macron-opposes-mercossur-deal-over-bolsonaro-forest-lie/> Letöltés ideje: 2020. április 6.
21. Vasco Cotovio, Amazon destruction accelerates 60% to one and a half soccer fields every minute. In: La Nacion, 2019. július 2. <https://edition.cnn>.

- com/2019/07/02/americas/amazon-brazil-bolsonaro-deforestation-scli-intl/index.html Letöltés ideje: 2020. március 30.
22. Macron warns he won't sign Mercosur deal if Brazil leaves climate accord. In: Reuters, 2019. június 27. Letöltés ideje: 2020. március 29. <https://www.reuters.com/article/us-france-brazil/macron-warns-he-wont-sign-mercotur-deal-if-brazil-leaves-climate-accord-idUSKCN1TS1KB>,
23. Nagy Sándor Gyula – Soltész Béla (2019): Az EU és a Mercosur közti szabadkereskedelmi megállapodás értékelése. KKI. Budapest. 3. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

Hans von der Burchard, Jakob Hanke Vela, Zosia Wanat: Commission scrambles to defend Mercosur deal. In: Politico, 2019. július 11. <https://www.politico.eu/article/mercotur-europe-trade-deal-commission-scrambles-to-defend/> Letöltés ideje: 2020. április 7.

Vasco Cotovio, Amazon destruction accelerates 60% to one and a half soccer fields every minute. In: La Nacion, 2019. július 2. <https://edition.cnn.com/2019/07/02/americas/amazon-brazil-bolsonaro-deforestation-scli-intl/index.html> Letöltés ideje: 2020. március 30.

Margaret Donnelly: This deal is bad for us. IFA calls for rethink by the EU. In: Farming Independent, 2019. július 2. <https://www.independent.ie/business/farming/beef/this-deal-is-bad-for-us-ifa-calls-for-rethink-by-the-eu-38272822.html> Letöltés ideje: 2020. április 6.

EU-Mercosur trade agreement: The agreement in principle. Az Európai Bizottság honlapja <http://trade.ec.europa.eu/doclib/press/index.cfm?id=2048> Letöltés ideje: 2020. április 5.

Francia pone reparos sobre el acuerdo Mercosur-UE: "No estamos por ahora preparados para ratificarlo". In: La Nacion, 2019. július 2. <https://www.lanacion.com.ar/el-mundo/acuerdo-historico-union-europea-mercotur-tratado-libre-nid2263714> Letöltés ideje: 2020. március 30.

International Monetary Fund honlapja <https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2019/01/weodata/weorept.aspx?sy=2018&ey=2020&scsm=1&ssd=1&sort=country&ds=.&br=1&c=998&s=NGDPD%2CPPPGDP%2CPPPPC&grp=1&a=1&pr.x=43&pr.y=10> Letöltés ideje: 2020. április 5.

Macron warns he won't sign Mercosur deal if Brazil leaves climate accord. In: Reuters, 2019. június 27. Letöltés ideje: 2020. március 29. <https://www.reuters.com/article/us-france-brazil/macron-warns-he-wont-sign-mercotur-deal-if-brazil-leaves-climate-accord-idUSKCN1TS1KB>

Rym Momtaz and Jakob Hanke Vela: Macron opposes Mercosur deal over Bolsonaro forest 'lie. In: Politico, 2019. augusztus 23. <https://www.politico.eu/article/macron-opposes-mercosur-deal-over-bolsonaro-forest-lie/> Letöltés ideje: 2020. április 6.

Nagy Sándor Gyula – Soltész Béla (2019): Az EU és a Mercosur közti szabadkereskedelmi megállapodás értékelése. KKI. Budapest. 3. oldal

Irene Garcia Perez: Mercosur Trade Deal Spells Bad News for Some of Europe's Farmers. In: Bloomberg, 2019. július 2. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2019-07-02/mercosur-trade-deal-spells-bad-news-for-some-of-europe-s-farmers> Letöltés ideje: 2020. március 30.

FEJŐS Bence

PhD hallgató

**Pécsi Tudományegyetem, Természettudományi Kar,
Földtudományok Doktori Iskola, Pécs**

PhD student

**University of Pécs, Faculty of Sciences, Institute of
Geography and Earth Sciences, Pécs,
email: fejos.bence@gmail.com**

**A TRIPOLÁRIS VILÁGREND – AZ AMERIKAI
EGYESÜLT ÁLLAMOK, OROSZORSZÁG
ÉS KÍNA GAZDASÁGI ÉS KERESKEDELMI
KAPCSOLATAI**

***THE TRIPOLAR WORLD ORDER – ECONOMIC AND
TRADE RELATIONS BETWEEN THE UNITED STATES OF
AMERICA, RUSSIA AND CHINA***

ABSTRACT

Following the structure of bipolar power in the second half of the 20th century (United States versus the Soviet Union), in the 21st century, in addition to the two traditional superpowers, another global geopolitical and geoeconomic superpower emerged with the economic and military outbreak of China. At the same time, the leadership of the United States of America (for the time being) is unquestionable, but China can reach the nominal GDP of the US within ten years and still many economic powers depend on Russia's mineral wealth (natural gas, oil). Bilateral economic and trade relations between the three global geopolitical powers have evolved in a very heterogeneous manner over the last decade: linearly declining in the US-Russian relationship, significantly increasing in the US-China relationship, and then (possibly temporarily) due to the trade war stagnant and declining, and the Russian-Chinese relationship has been steadily increasing over the last decade. The economic and trade initiative launched by Russia is a continuation of the integration efforts following

the dissolution of the Soviet Union, and the Eurasian Economic Union has been successful over the last five years, but it faces significant challenges in the short term and its further development is questionable. Looking ahead, new global risk factors have emerged, the most relevant and influential of which is the global emergence and spread of the coronavirus epidemic. The response of global actors to the health and economic epidemic shows a heterogeneous picture in terms of both speed and depth. The question is whether the global economic crisis, which is currently deepening, will strengthen the role of nation-states or create new alliances in the world. Exciting, turbulent years will follow on the global geopolitical scene, where the status quo is expected to change, new centers of power may emerge, old federal systems may disband, and new ones may be formed that can fundamentally change the current tripolar world order.

Kulcsszavak: geopolitika, geoökonómia, tripoláris világrend, kereskedelmi háború, Eurázsia Gazdasági Unió, koronavírus

Keynotes: geopolitics, geoeconomics, tripolar world order, trade war, Eurasian Economic Union, coronavirus

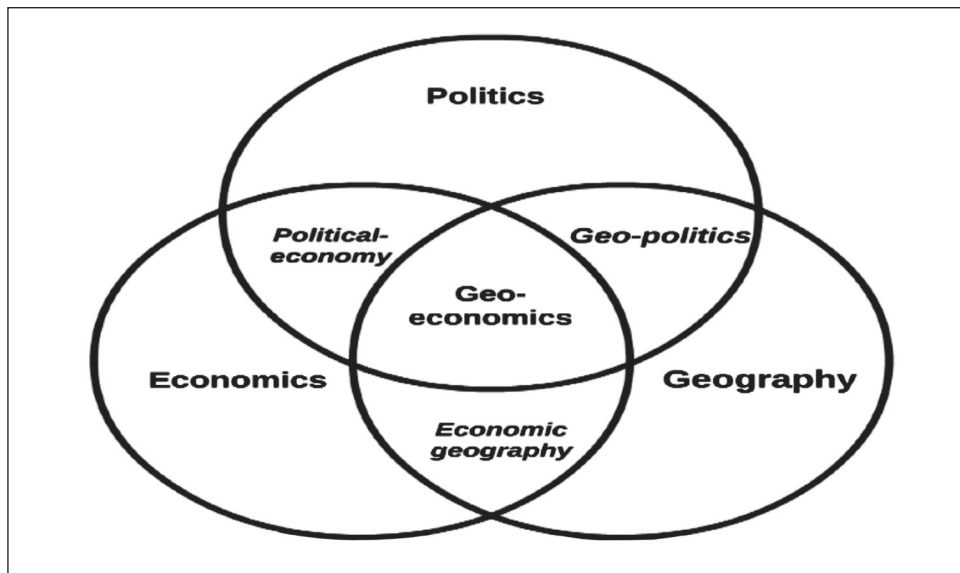
1. Bevezetés

A geopolitika és a geoökonómia két egymástól nehezen elválasztható fogalom. Az 1990-es évektől kezdve a politikai földrajz átalakuló szemléletéhez új megközelítésű geopolitika is társul¹. Míg korábban a geopolitika a militarista területi terjeszkedés politikai megalapozását szolgálta, addig a nemzetközi szakirodalomban egyre elterjedtebb az ún. kritikai geopolitika, amely a fegyveres területi terjeszkedés elméleti megalapozása és magyarázata helyett egyre inkább szociális (kulturális) és gazdasági tartalommal bír.

A geopolitika mellett kialakult fiatal tudományterület, a geoökonómia a transzformációk, a gazdasági folyamatok és a térbeli viszonyok kölcsönhatásainak feltárásával és az államok ezzel összefüggő stratégiájának kérdéseivel foglalkozó diszciplína². Jelentősége különösen a második világháború óta nőtt meg, a gyarmati rendszer felbomlása, a globalizáció, a világtermelés és -fogyasztás, valamint a világkereskedelem és a transznacionális társaságok nemzetközi hálózatának gyors terjedése nyomán. A geoökonómia a földrajzi tényezőkkel összefüggő államközi konfliktusokkal, ezek kezelésével, valamint a gazdasági eszközrendszer szerepével, ezek alkalmazhatóságának és alkalmazásának feltételeivel és lehetséges következményeivel foglalkozik az államok nemzetközi stratégiájában, külpolitikájában.

1. ábra: A geopolitika és a geoökonómia kapcsolata

Figure 1.: The relationship between geopolitics and geoconomics

Forrás 1.: Nikolaj Odintsov (2016): Geo-economic Conflict between Russia and the EU over the Gas Market Regime, 3.o. <http://www.biee.org/wpcms/wp-content/uploads/Odintsov-Geo-economic-Conflict-between-Russia-and-the-EU.pdf>

Kiemelendő, hogy a geoökonómiai megközelítések nem szorították ki a geopolitikai elemzéseket. Sokkal inkább azokkal párhuzamos vagy azokat továbbfejlesztő kutatásokat, elemzéseket és irányzatot képviselnek. Valószínű, hogy a geoökonómiai elemzés és tudományos diszciplína a jövőben nemcsak a földrajzban, a regionális tudományokban vagy a közgazdaságtudományban játszik majd integráló szerepet, hanem a demográfiában, a szociológiában és más társadalomtudományokban is.

Jelen publikációmban rövid bemutatom a globális geopolitikai és geoökonómiai hatalmakat, illetve a közöttük lévő gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokat és Oroszország törekvését a posztszovjet (valamint ázsiai és európai) államokkal történő gazdasági és kereskedelmi unió létrehozására. Mindemellett egy aktuális globális jelenség, a koronavírus járvány tripoláris geopolitikai világrendre való hatását elemzem.

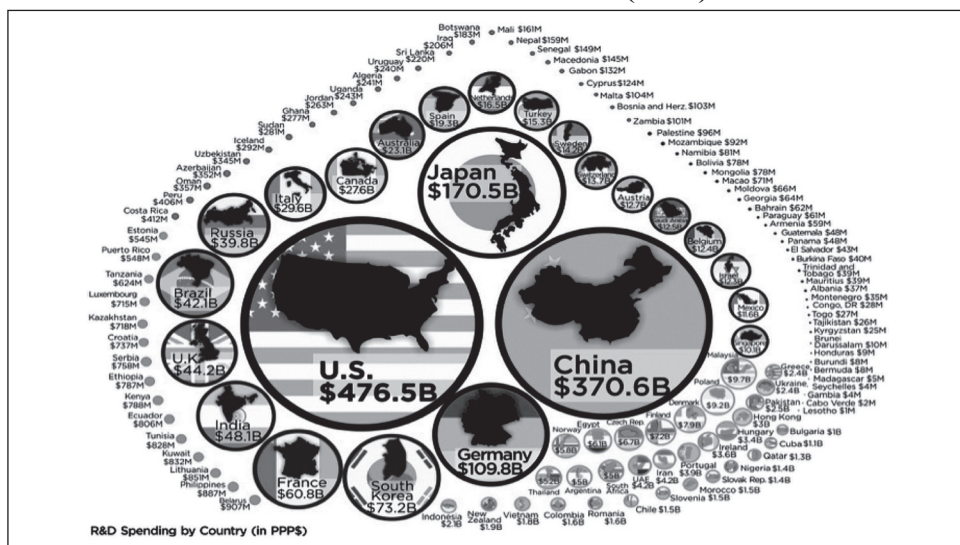
2. A tripoláris világrend - a globális geopolitikai és geoökonómiai hatalmak: az Amerikai Egyesült Államok, Oroszország és Kína

A 20. század második felének bipoláris hatalma struktúráját (Amerikai Egyesült Államok versus Szovjetunió) követően a 21.században a két hagyományos nagyhatalom mellett egy újabb globális nagyhatalom is megjelent Kína gazdasági és katonai előtörésével. Vannak olyan nézetek, hogy Kína jelenleg Oroszországot megelőzve már a második legbefolyásosabb globális nagyhatalom, melyet rövid távon egyre inkább csak tovább fog erősíteni.

Az Amerikai Egyesült Államok vezető szerepe ugyanakkor (egyelőre) megkérdőjelezhetetlen: az USA bruttó nemzeti összterméke nominális értéken magasan a legmagasabb a világon, kutatásfejlesztésben és hírszerzésben világelső, a dollár világgazdasági dominanciáját nem sikerült az eurónak megtörni. Katonai kiadásokat vizsgálva az USA bár magához képest nem költ jelenleg jelentősen többet, mint 1992-ben, ugyanakkor ez az összeg a kínai és orosz katonai költségvetés közel háromszorosa, illetve tízszerese.

2. ábra: A K+F tevékenységre fordított összeg megoszlása a világ országai között (2019)

Figure 2.: Distribution of the amount spent on R&D activities among the countries of the world (2019)

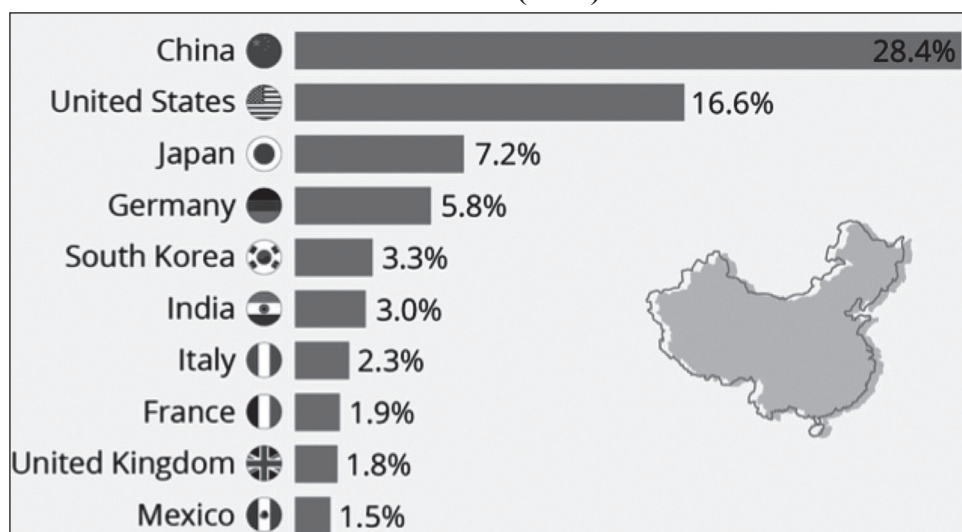

Kína nominális bruttó hazai összterméket tekintve a 2. helyen áll és a jelenlegi gazdasági előrejelzések szerint megvan rá az esélye, hogy egy évtizeden belül megelőzze az Amerikai Egyesült Államokat, melyet export teljesítményében 2019-ben már megtett.

A jüan világpiaci szerepe folyamatosan felértékelődik, a világ termelésének nagy hányada van Kínában, ugyanakkor az alacsony hozzáadott értékű iparágak mellett a magas hozzáadott értékű high-tech fejlesztésekben is élen jár, több tucat tízmilliós metropolisszal rendelkezik, világkereskedelemben elfoglalt pozíciója megkérdőjelezhetetlen. Katonai kiadásait Kína az elmúlt 25 évben meghétszerezte és ebben az aspektusban is felzárkózott a második helyre.

3. ábra: A világ top10 legnagyobb termelési volumenével (%) rendelkező országa (2018)

Figure 3.: Country with the 10th largest production volumes (%) in the world (2018)

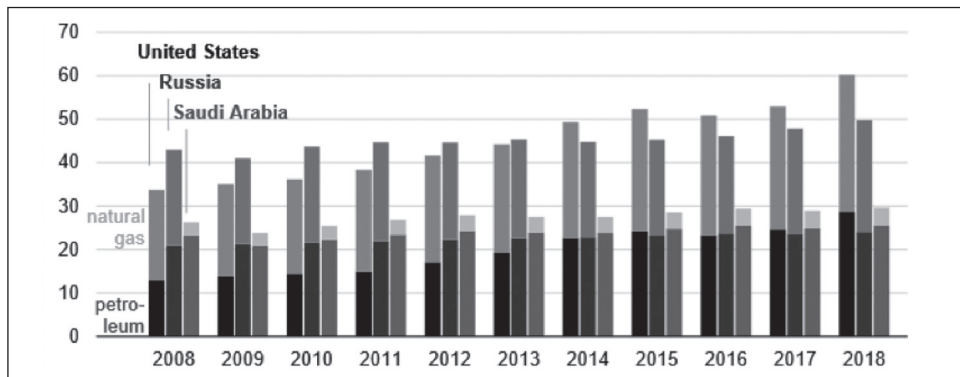
Forrás 3.: Somag (2020): Top 10 Production Countries in the World.

<https://www.somagnews.com/top-10-production-countries-world/>

Oroszország két tényezőnek köszönhetően szerezte meg globális nagyhatalmi pozícióját, ebből az egyik a hatalmas kőolaj és a földgáz exportja. Az oroszok számára az alapvető cél az, hogy megakadályozzák az amerikai palagáz behozatalát Európába (ezzel szemben az amerikaiak célja az, hogy ne épüljenek orosz kőolaj és gázvezetékek Európában).

4. ábra: A top3 globális éves kőolaj és földgáz kitermelési volumen (2008-2018)

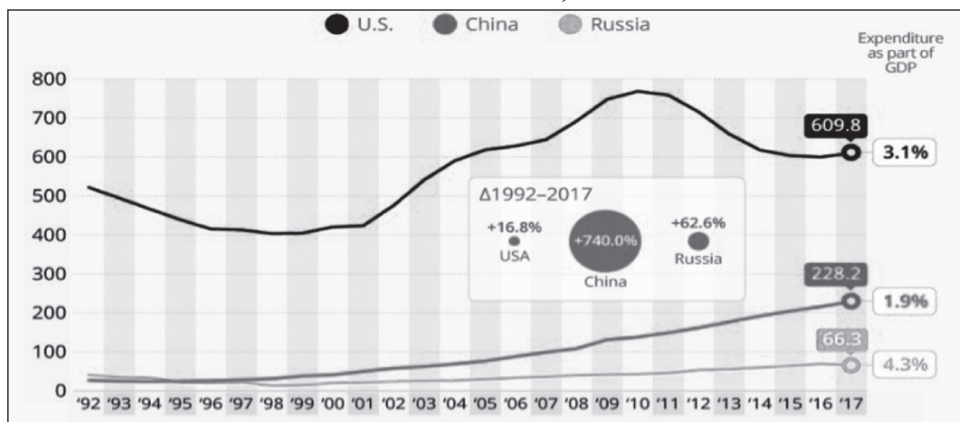
Figure 4.: Top3 global annual crude oil and natural gas production volume (2008-2018)

Forrás 4.: US eia (2019): EIA adds new play production data to shale gas and tight oil reports. <https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=38372>

5. ábra: Az USA, Oroszország és Kína katonai kiadásai (1992-2017, Mrd USD)

Figure 5.: US, Russian and Chinese military spending (1992-2017, USD billion)

Forrás 5.: Katharina Buchholz (2019): China's increased military spending that Trump cancelled INF treaty for. <https://www.statista.com/chart/16878/military-expenditure-by-the-us-china-and-russia>

Oroszország másik erejét a katonai felszereltsége határozza meg, célja, hogy visszaszerezze korábbi katonai pozícióját, ennek érdekében az elmúlt 25 évben 60%-ot meghaladó mértékben növelte katonai költségvetését és a világ második legerősebb katonai erejével rendelkezik (figyelembe véve a természeti, emberi és pénzügyi erőforrásokat, valamint a fegyverek minőségét és diverzifikáltságát). Mindezek mellett figyelemre méltó, hogy az USA mellett Oroszország költi a második legtöbbet GDP arányosan úrkutatásra a világon.

Mindhárom nagyhatalmat erős vezető vezeti, Donald Trump jelenleg (még) első ciklusát tölti, melyet a „We make America great again” kampány ígérettel alapozott meg. Vladimir Putin 2000 óta vezeti Oroszországot, Hszi Csin-ping pedig 2012 óta Kínát és várhatóan még jó ideig hatalmon fog maradni.

3. Az Amerikai Egyesült Államok, Kína és Oroszország közötti bilaterális gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok alakulása az elmúlt évtizedben

A három globális geopolitikai hatalom egymás közötti, bilaterális kereskedelmi kapcsolatai az elmúlt évtizedben nagyon heterogén módon alakultak. Az USA és Oroszország kereskedelmi volumene 2010 és 2013 között fokozatosan, évről évre jelentős mértékben emelkedett (mind az export, mind az import az USA szemszögéből), ugyanakkor 2019-re lecsökkent a 2010-es szintre (az export import egyenlege folyamatosan negatív volt, ugyanakkor mindkét volumen 6 év alatt a felére csökkent)³.

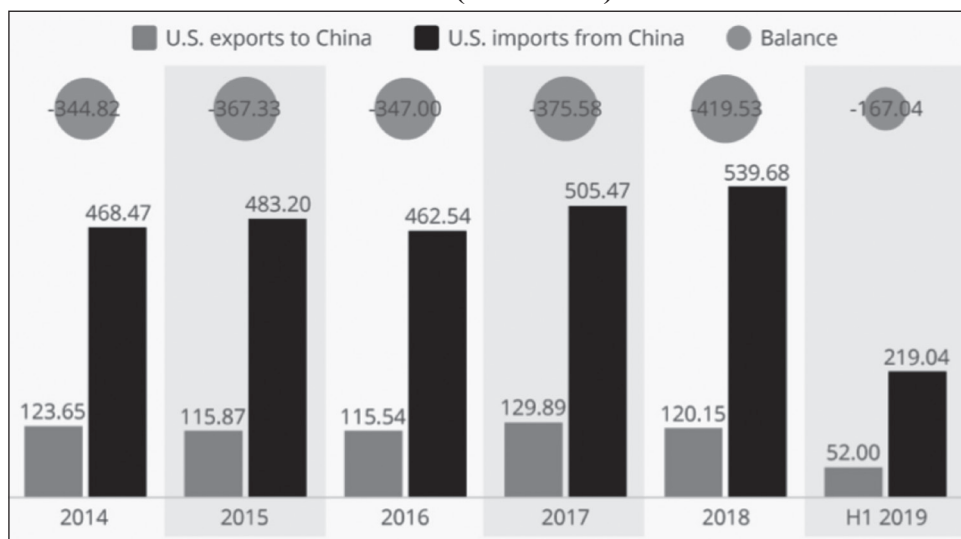
Oroszország és Kína tekintetében a kereskedelmi volumen jelentős emelkedett 2010 óta, és mind export, mind import oldalon a legjelentősebb kereskedelmi partnerévé vált. Előbbi tekintetében az USA-val szembeni mennyiség 450%-a, utóbbi esetében 250%-át jelenti (!), az egyenleg kis mértékben negatív Oroszországra nézve a jelentős szénhidrogén export ellenére is.

Az USA és Kína közötti kereskedelmi volumen 2000 és 2010 között négyszeresésére növekedett, mely 2018-ig további 50%-kal növekedett⁴. Azonban amíg az export 33%-kal nőtt, addig az import több, mint 50%-kal (az export volumen közel ötszörösére), így a kereskedelmi egyenleg -273 milliárd dollárról -420 milliárd dollárra emelkedett, melyre az 2017-ben megválasztott amerikai elnök, Donald Trump válasza Kína elleni kereskedelmi háború indítása volt 2018 januárban, mely során jelentős vámokat vetett ki a kínai árucikkekre. 2018 januárja óta USA 550 milliárd dollár

értékben vetett ki vámot kínai árucikkekre, erre válaszul Kína eddig 185 milliárd dollárnyi illetéket követelt kizárólag amerikai termékekre.

6. ábra: A kereskedelmi egyenleg alakulása az USA és Kína között (2014-2019)

Figure 6.: Development of the trade balance between the USA and China (2014-2019)

Forrás 6.: Statista (2019): The U.S.-China Trade Deficit is Growing.
<https://www.statista.com/chart/15419/the-us-trade-balance-with-china/>

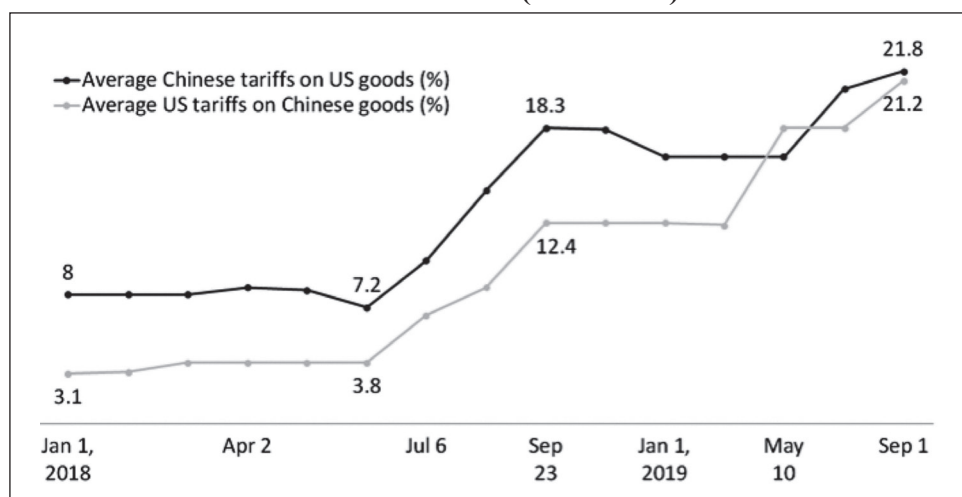
Azonban 2019. december 13-án megjelent az első pozitív jel, mely arra utalt, hogy lassan közös nevezőre juthat a két ország, melyek vezetői aláírták az Első Részmegállapodást (Phase One Deal), két nappal az újabb tarifacsomag bevezetése előtt. A megállapodás szerint az USA lecsökkenti a 2019. szeptember 1-jén életbe lépett tarifákat kínai termékekre vonatkozóan 15 százalékról 7,5 százalékra, mely számszerűsítve 120 milliárd dollárt jelent. Kína pedig az elkövetkezendő 2 évben 200 milliárd dollár értékben növeli megrendelését amerikai szolgáltatásokra és termékekre vonatkozóan, valamint évente 40-50 milliárd USA dollár értékben vesz mezőgazdasági termékeket 2021-ig bezáróan. Kína még egy fontos lépést tett: az intellektuális tulajdonjog illegális elkobzásának megakadályozása érdekében hozott intézkedéseket. A kereskedelmi háború kétségkívül nagyon fontos szerepet játszik az országok és a világ gazdaságának alakulásában. Emellett szignifikáns hatással van a devizaárfolyamok – USA dollár és kínai Jüan értékének

változására is. Az amerikai dollár mai napig az első számú globális valutatar-
talék szerepét tölti be az alternatív fizetőeszközök között⁵. Az elmúlt évek-
ben az amerikai gazdaság erősödött, a világgazdasági helyzet mindeközben
a kereskedelmi háborúnak, valamint az európai helyzetnek köszönhetően
néha bizonytalan időket élt meg, így a körülmények kedvezőek voltak a
dollár erősödésének: közel 5 százalékos dollár index emelkedés következett
be 2018 januárja óta, valamint 12%-os erősödés a júnnal szemben. A túl
erős dollár nem tesz jót az amerikai gazdaságnak a jelentős export volumen-
nek köszönhetően.

A gyengülő jüan esetében a hatás összetettebb. Az országot folyamatosan
elhagyó tőke egyrészt negatív perspektívát jelent a jövőbeni GDP növeke-
désre, valamint a befektetői bizalomra, ezért a kínai kormány és jegybank
legfőbb célja jelenleg a kiáramló tőke mértékének mielőbbi jelentős csök-
kentése volt. A jegybank ennek érdekében a jüan egymás utáni nagyfokú
leértékeléséhez nyúlt, így valamennyire meg tudták fékezni a kiáramló tőke
mennyiségét.

7. ábra: Az USA és Kína közötti büntetővámok mértékének alakulása (2018-2019)

Figure 7.: Changes in the level of average tariffs on goods between the
USA and China (2018-2019)

Forrás 7.: International Trade Centre (2019): International trade statistics
2001-2020. <http://www.intracen.org/itc/market-info-tools/trade-statistics/>

A jüan leértékelése és a dollár erősödése a világ fejlődő országainak valutáira is nagy nyomást helyezett. Egy globális devizaháború rémképe feslett föl negatívan befolyásolva a világ gazdaság alakulását, mely sem az USA, sem Kína érdekét nem szolgálná. Ennek megfelelően az említett Első Részmegállapodás kiemelten a devizák, azon belül is a jüan szabályozásáról szól, mely alapján Kínának a jövőben tartózkodnia kell a jüan hirtelen, nagyfokú leértékelésétől. A megállapodás aláírása már rövid távon megnyugvást hozott mind a kínai mind az amerikai pénzügyi piacokon, mely pozitív trend remélhetőleg a 2020-ban is folytatódik további megállapodások megkötésével.

4. Oroszország gazdasági integrációs törekvése - az Eurázsiai Gazdasági Unió

Az előző fejezetben bemutatott három nagyhatalom egymás közötti, bilaterális kereskedelmi és gazdasági kapcsolatán túl – mely az amerikai-orosz relációban lineárisan csökkenő, az amerikai-kínai relációban jelentősen növekvő, majd megtorpanó és csökkenő, az orosz-kínai relációban pedig folyamatosan növekvő trendet mutat az elmúlt évtizedben röviden elemztek egy Oroszország által életre hívott gazdasági és kereskedelmi kezdeményezést, az Eurázsiai Gazdasági Uniót (EGU).

A Szovjetunió felbomlása óta számos együttműködési és integrációs kísérletben vettek részt az egykori tagköztársaságok, több-kevesebb sikerrel. A kitűzött célok tekintetében a legsikeresebbnek viszont a három balti állam (Észtország, Lettország, Litvánia) európai uniós integrációja tekinthető, a többi kezdeményezés – egyetlen kivétellel – teljesen elhalt. Az integrációs törekvések legújabb kezdeményezése az Eurázsiai Gazdasági Unió megalapítása volt. A 2000–2014 között létező Eurázsiai Gazdasági Közösség az EGU közvetlen elődjének mondható, és a tagországok gazdasági integrációját tűzte célul. A vámunió 2010. január 1-jei hatállyal kezdte meg a működését, az Eurázsiai Gazdasági Térség pedig 2012. január elseje óta biztosítja egységes piacként – az Európai Unió mintájára – a négy alapszabadságot (az áruk, a tőke, a munkaerő és a szolgáltatások szabad áramlását). A három szerződés 2015 első napjával nemzetközi jogi személyiséget is kapott és létrejött az Eurázsiai Gazdasági Unió, amely az eurázsiai gazdasági unióról szóló szerződés alapján alakult meg, melyet Oroszország, Kazahsztán és Fehéroroszország elnökei 2014. május 29-én írták alá Aszتانában. Az EGU tagállamai az Orosz Föderáció, az Örmény Köztársaság, a Belarusz Köztársaság, a Kazah Köztársaság és a Kirgiz Köztársaság. Az uniót azért hozták

létre, hogy átfogó módon fokozza a nemzeti gazdaságok versenyképességét és együttműködését, valamint előmozdítsa a stabil fejlődést a tagállamok nemzetének életszínvonalának emelése érdekében.

Az EGU-n belül közel 185 millió ember él (a világ lakosságának 2,4%-a), a gazdaságilag aktív lakossága közel 5%-a munkanélküli, mely megegyezik a globális átlaggal, ugyanakkor meghaladja az USA és Kína mértékét. Az EGU bruttó hazai össztermék 2018-ban meghaladta a világ GDP-jének 3,2%-át és közel ekkora részt tett ki a külkereskedelmi forgalma (az USA-val és Kínával összevehető nagyságrendű). Olaj kitermelését tekintve a világ 14,5%-át adja, gáz kitermelése pedig meghaladja a globális piac 20%-át. Emellett ásványi műtrágya termelésben második a világon (26%), öntött vas termelés tekintetében pedig 3. (4,4%), mezőgazdasága is meghatározó (5,5%)⁶.

8. ábra: Az Eurázsiai Gazdasági Unió tagországai, illetve a vele már szabadkereskedelmi szerződést aláírt országok

Figure 8.: Member countries of the Eurasian Economic Union and countries that have already signed a free trade agreement with it

Forrás 8.: Chris Devonshire-Ellis (2019): China and Russia move in on EU as Brussels prevaricates. <https://www.silkroadbriefing.com/news/2019/08/22/russias-eurasian-economic-union-free-trade-area-gets-first-foothold-europe>

Az EGU egyrészt tovább szeretné bővíteni tagországait, ennek érdekében először Vietnammal, ezt követően Kínával és Szerbiával is szabadkereskedelmi megállapodás került aláírásra. Bár a Kínával aláírt szabadkereskedelmi megállapodás specifikálása még folyamatban van, azonban jelentős előrelépés, hogy az EGU kiterjed egyrészt a másik globális nagyhatalomra, Kínára és egy jelentős gazdasági potenciállal rendelkező dél-kelet-ázsiai országra, másrészt – a hagyományosan jó szerb-orosz viszonynak köszönhetően – egy európai, az Európai Unióval tárgyalásokat is folytató taggal, Szerbiával is bővült a szövetség. Ez a két tényező egyrészt veszélyt jelent az USA (orosz-kínai tengely), másrészt az Európai Unió (további EU-n kívüli európai országok csatlakozásának veszélye) számára.

Az Unió expanzív fejlődése mellett a már meglévő tagállamok közötti gazdasági integráció mélyítése is kiemelt célként jelenik meg. A következő célkitűzése a tagországoknak, hogy egy közös valutát vezessenek be az unión belül, mely egy valós pénzügyi unió alapját jelentheti.

Az említett pozitív, előremutató folyamatokon túl az EGU jelentős belső és külső kihívásokkal néz szembe. Egyrészt az integráció mélységével kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy elképzelhető-e, hogy autoriter vagy féldemokratikus rendszerek vezetői képesek lennének a hatalmukat egy rajtuk kívül álló, nemzetek feletti intézményrendszerre átruházni. Másrészt az EGU egyik fő célkitűzése Ukrajna felvétele volt, amelynek realitása a krími és az ukrán belpolitikai eseményeket figyelembe véve rövid távon nem valószínű. Mindezek alapján a gazdasági alapú integráció mélyítése kétséges, azonban az EGU fő ereje Oroszország kiemelt prioritásként kezeli az unió jövőjét és annak sikerét⁷.

5. A koronavírus járvány globális gazdasági és geopolitikai hatásai, kiemelten a tripoláris világrendre vonatkozóan

Publikációm során eddig a geopolitikai, geoökonómiai erőter három legjelentősebb szereplőjének (USA, Oroszország és Kína) egymás közötti gazdasági és kereskedelmi kapcsolatait elemeztem, valamint bemutattam egy Oroszország által létrehozott gazdasági integrációs kezdeményezést, az Eurázsiai Gazdasági Uniót.

2020 februárig úgy tűnt, hogy habár a geopolitikai és gazdasági erőter folyamatosan változik a nagyhatalmak között, számos új geopolitikai aspektus jelenik meg évről évre, mely az addigi status quo-t jelentősen megváltoztatja, de olyan horderejű és mértékű változással, mely az egész eddigi – tripoláris – világrendet felforgatja nem kell számolni. A legfőbb globális

kockázatokat a klímaváltozás (pontosabban a sikertelen alkalmazkodás a klímaváltozáshoz), a szélsőséges időjárás, az ivóvíz hiánya, a biodiverzitás csökkenése, a természeti katasztrófák, illetve a tömegpusztító fegyverek okozta veszélyek jelentették. Minden mértékadó gazdasági elemzés 2-3%-os globális gazdasági növekedéssel számolt 2020-ra vonatkozóan, melyhez Kína jelentősebb mértékben, az USA és Oroszország kevésbé tudott volna hozzájárulni. Mindezeket a kockázatokat, illetve várakozásokat felülírta az új típusú koronavírus járvány globális megjelenése majd elterjedése.

9. ábra: A korona vírus által leginkább fertőzött országok listája (2020. április 17.)

Figure 9.: List of countries most infected with COVID-19 virus (17 April 2020)

Location	Confirmed	Cases per 1M people	Recovered	Deaths
 Worldwide	2,293,644	294.97	583,783	157,400
 United States	722,372	2,191.95	59,844	37,727
 Spain	192,317	4,083.13	74,662	20,171
 Italy	175,927	2,920.27	44,927	23,227
 Germany	142,614	1,715.16	77,147	4,405
 United Kingdom	114,217	1,719.22	—	15,464
 France	111,821	1,667.08	35,983	19,323
 China	82,719	59	77,029	4,632
 Turkey	82,329	990.07	10,453	1,890
 Iran	80,868	970.44	55,987	5,031
 Belgium	37,183	3,226.44	8,348	5,453
 Russia	36,793	250.73	3,057	313
 Brazil	34,221	161.93	14,026	2,171

Forrás 9.: JHU (2020): COVID-19 Map - Johns Hopkins Coronavirus Resource Center. <https://coronavirus.jhu.edu/map.html>

Az új típusú korona vírus (COVID-19) kezdetben Kínában, Vuhan tartományban jelent 2019 negyedik negyedében, a feltételezések szerint innen terjedt tovább 2020 első negyedében Európába (beleértve Oroszországot), majd az Amerikai Egyesült Államokba, illetve a világ gyakorlatilag összes országába. Jelenleg (a legfrissebb, 2020. április 17-i adatok szerint) a világon 2,2 millió fő igazolt fertőzöttet, 571 ezer fő gyógyultat és 154 ezer fő elhunytat regisztráltak. A globális járvány fertőzöttek közel egyharmada az Egyesült Államokhoz kötődik és bár a járvány vélhetően Kínában indult

ki, már számos európai ország (Olaszország, Spanyolország, Németország, Egyesült Királyság, Franciaország) meghaladja a kínai fertőzöttek számát. Oroszország lakosság arányához képest kisebb mértékben érintett.

A korona vírus egészségügyi kárai mellett érdemes a globális gazdaságra, illetve a geopolitikai hatalmi viszonyokra való hatását is mélyebben elemezni. A 2008/2009. évi globális gazdasági és pénzügyi világválsághoz képest jelentős mértékben eltér a jelenlegi gazdasági sokk. A korona vírus gazdasági hatásai számos csatornán keresztül gyűrűztek, gyűrűznek be. Egyrészt tapasztalható kínálati oldalon egy védekezési sokkhatás (gyár – és üzletbezárások, termeléseszköcsökkenés), mely a gyártási volumenek csökkenéséhez és az árak emelkedéséhez vezetnek. Keresleti oldalon óvatossági sokk a jellemző, amely a turisztikai, rendezvényszervezői, gasztronómiai, légiközlekedési iparágak gyakorlatilag teljes átmeneti megszűnését okozza. Másodkörös hatásként megjelenik a vállalatok romló teljesítménye, az üzleti bizalom romlása, illetve a munkaerő piaci negatív trendek megjelenése. Köszönhetően annak, hogy a globális gazdaságot és bankrendszert – különös tekintettel az USA-ra, Kínára és Oroszországra – jelentősen jobb állapotban érte a jelenlegi válság, mint 2008/2009-ben ezért a kínálati és keresleti sokkokra a kormányok és a jegybankok, sokkal gyorsabb és nagyobb volumenű fiskális és monetáris válaszokat tudnak adni, mint bő egy évtizeddel ezelőtt. Ugyanakkor kiemelendő, hogy a válság mélysége és a válságra adott válaszlépések heterogén képet mutatnak az USA, Kína és Oroszország vonatkozásában.

Kínában ütötte fel a fejét először a járvány, ennek megfelelően ott indult el először mind az egészségügyi, mind a gazdasági védekezés, majd az utóbbi hetekben a gazdasági újraindítása. Mind a kínai központi kormányzat, mind a kínai jegybank gyors és hatékonyan reagált a válsághelyzetre. A kínai jegybank rekordalacsony szintre csökkentette irányadó kamatát a koronavírus-járvány gazdasági csapásainak mérséklését célzó erőfeszítések jegyében. A központi bank 20 bázisponttal, az eddigi 3,15 százalékról 2,95 százalékra vitte le a pénzintézeteket finanszírozó egyéves futamidejű, középtávú likviditási hiteleinek kamatát, összhangban az elemzői várakozásokkal. Ez a legalacsonyabb kamatszint azóta, hogy a jegybank 2014 szeptemberében bevezette ezt a likviditási eszközt⁸.

Emellett további 100 milliárd jüant ajánlanak fel hitelezésre a program keretein belül. A két lépés együttesen 43 milliárd dollár értékű tőkét szabadít fel a pénzügyi rendszerben⁹. Az eredmények nem maradtak el, hiszen Kínában több éves rekordot döntött 2020 márciusban a banki hitelezési tevékenység, ami arra utal, hogy a kormány és a jegybank gazdaságélénkítő

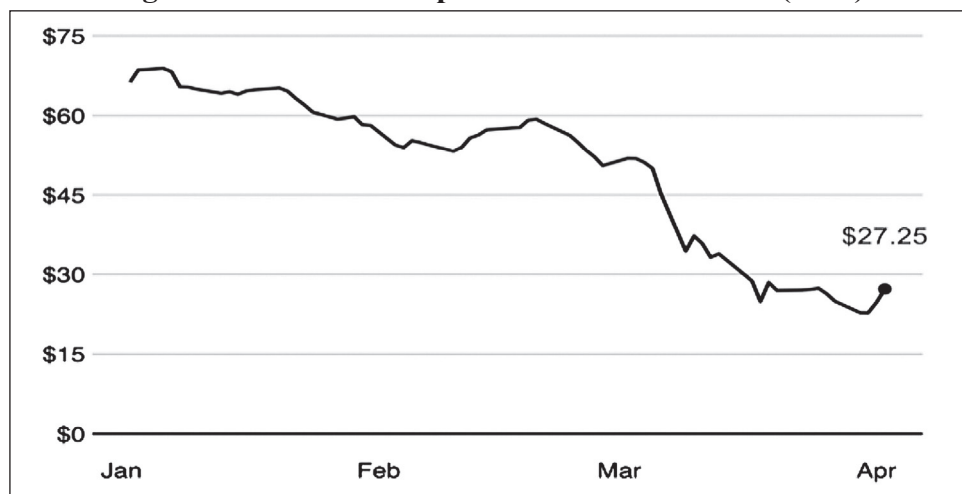
lépései működnek. Az év harmadik hónapjában összesen 732 milliárd dollárnak megfelelő összeggel bővült a finanszírozás, ami több mint másfélszerese a havi átlagnak, és 2017 óta a legnagyobb havi növekedés. Az előre jelzett 1800 milliárd jüan helyett a pénzügyi intézmények 2850 milliárd jüan új hitelt kínáltak fel, amire 1992 óta nem volt példa. Közel 1000 milliárd jüan vállalati, és 636 milliárd államkötvényt bocsátottak ki az országban, ami jelentős növekedés a februári adatokhoz képest. Az adatok az elemzőket is meglepték, akik arra számítanak, hogy a kínai jegybank folytatja a lazább monetáris politikát, még az államadósság növekedés kárára is¹⁰.

Az Amerikai Egyesült Államokban a járvány megjelenése Kínát és Európát követte, ugyanakkor jelenleg a világon itt a legsúlyosabb a helyzet egészségügyi szempontból. Az első időben az amerikai vezetés nem vette igazán komolyan a koronavírus járványt, utána viszont gyorsan és határozottan lépett. A FED kamatot csökkentett és újraindította az eszközvásárlási programját. Az Amerikai Kongresszus több mint kétezer milliárd dolláros élénkítő programot szavazott meg és további költségvetési ösztönző programról tárgyalnak. Ebben többféle támogatás szerepel, így például közvetlen juttatás az embereknek, illetve egy nagy beruházási program elindításáról is szó van benne. Ez ugyan nagy adósságnövekedést jelent az amerikai állam számára, ez azonban kevésbé korlátozza az ország fiskális mozgásterét, hiszen a dollár dominanciája a globális pénzügyi rendszerben azt eredményezi, hogy az Egyesült Államok adósságát, amit nem fedez a saját belső megtakarítása azt a világ többi országai finanszírozzák¹¹. Az államok feltehetően fokozatosan lazítanak a szigorításokon és az amerikai gazdaság motorja ezáltal fokozatosan fog lépésről lépésre beindulni, a pontos ütemezést azonban még jelentős bizonytalanság övezi.

Oroszországot a járvány körülbelül egyidőben érte el, mint Európa többi régióját, azonban időben hamarabb hozott a kormány korlátozó intézkedéseket, mint számos európai uniós ország, így a fertőzöttségi mutatók lakosság arányosan a nyugat-európai nagy gazdaságok csupán 5-10%-át teszik ki. Az orosz jegybank már a járvány elindulása előtt monetáris lazításba kezdett, a laza monetáris kondíciókat a járvány alatt is fenntartja. Fiskális lépésekre is került sor – külön támogatások biztosítása a koronavírus által érintett szektorokban dolgozóknak és a betegnek, az adóterhek könnyítése a kis- és középvállalkozásoknál, a hiteltörlesztések felfüggesztése a nem fizető adósoknál – a kormány által. Mindezeket az intézkedéseket a tervek alapján abból finanszírozzák, hogy a külföldi cégek által az országból kivitt profit, valamint a részvényekből származó bevételek adóterhét növelelik¹². Az orosz gazdaság szempontjából kulcskérdés a kőolaj árfolyama és

az ennek exportjából befolyó állami bevétel mértéke. A Brent kőolaj ára a 2020 eleji 70 dolláros szintről 25 dollár közelébe csökkent, amely jelentős kockázat jelentett, jelent az orosz gazdaság számára.

10. ábra: A Brent kőolaj árának alakulása (2020)
Figure 10.: Price development of Brent crude oil (2020)

Forrás 10.: BBC (2020): Coronavirus: Oil prices surge on hopes of a price war truce. <https://www.bbc.com/news/business-52115442>

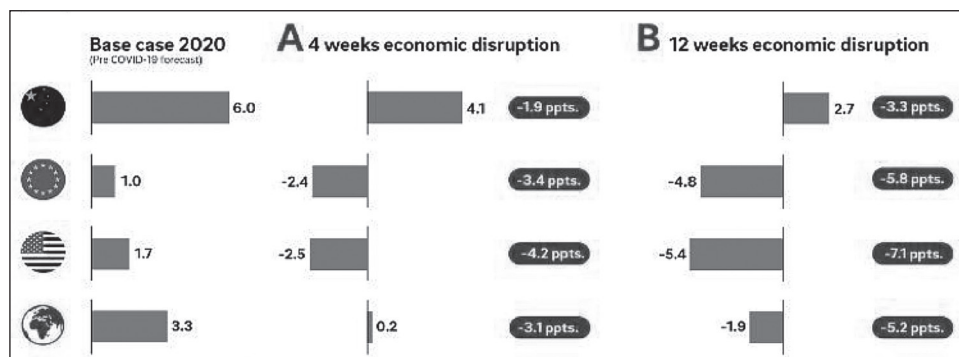
Hosszan tartó tárgyalások után 2020. április 15-én írtak alá megállapodást az OPEC+ tagországai (az Amerika Egyesült Államok, Norvégia, Kanada és Brazília támogatásával), mely szerint a kitermelést a világkereslet tíz százalékát megközelítő, vagyis napi 9,7 millió hordóval csökkentik májusban és júniusban, azt követően a csökkentés mértékét 2022 áprilisáig fokozatosan leépítik. Az orosz kormány tájékoztatása alapján az olajkitermelés csökkentéséről megkötött OPEC+ megállapodás paraméterei az orosz gazdaságra és költségvetésre gyakorolt hatásuk tekintetében teljes mértékben megfelelnek Oroszország érdekeinek¹³.

A tripoláris hatalmak egyedi szintű értékelését követően fontos áttekinteni, hogy geopolitikai és szövetségi rendszerek szempontjából milyen hatása lehet a koronavírus járványnak, illetve az ezt követő időszakban milyen változások várhatóak globális szinten. A távol-keleti fejlett és fejlődő országokkal ellentétben, ahol még nem indult el újra a gazdaság, Kínában már az úgynevezett feldolgozóipari BMI index újra 50 pont fölé emel-

kedett április elejére¹⁴, melyre egyre valószínűbbé teszi a V-alakú kilábalás esélyét, valamint, hogy Kína szerepe az ázsiai régióban tovább fog erősödni. Ezen túl Kína geopolitikai pozícióját erősítheti, hogy segítséget nyújt a még bajban lévő országoknak. Emeli az ország presztízsét, hogy a járvány elleni védekezéshez szükséges eszközöket – maszkokat, védőruhákat – valamint lélegeztető gépeket szállít a járvány sújtotta országokba. A kínai hivatalos szervek rendszeresen igyekeznek koordinálni a járvány által sújtott országokat a védekezésben és aktívan használják a közösségi médiát arra, hogy sikereiket kommunikálják. Ez az első alkalom, hogy Kína egy globális krízisben – az Egyesült Államokat maga mögé utasítva -, vezető szereplőként lép fel. „Maszk diplomáciát” használ fel arra, hogy bizalmat építsen a világban, azt üzeni a világnak, hogy az Egyesült Államokkal ellentétben ő felelős és megbízható partner. Ezt a megnövekedett tekintélyt Kína valószínűleg ki fogja használni egyébként is létező nagyhatalmi ambícióinak erősítésére¹⁵.

Annak ellenére, hogy a kínai gazdaság 2020 első negyedében 6,8%-kal visszaesett, melyre 1976 (a kulturális forradalom vége) óta nem volt példa, a jelenlegi globális GDP előrejelzéseket tekintve Kína lesz az egyetlen globális nagyhatalom, ahol idén nem várható jelentős recesszió, ennek megfelelően a világ gazdaság is hosszú idő után csökkenésbe fordul át.

11. ábra: A koronavírus várható hatása a 2020. évi globális GDP-re
Figure 11.: The expected impact of the coronavirus on global GDP in 2020

Forrás 11.: Roland Berger (2020): Latest update of our corona economic impact series. <https://www.rolandberger.com/en/Point-of-View/Coronavirus-Current-status-and-economic-impact-forecast.html>

A 11. ábrán jól látszik, hogy egy-egy hónap addicionális koronavírus járvány miatti gazdasági korlátozás (sok nemzetgazdasági ágazatban gazdasági leállás) jelentősen rontja a globális GDP előrejelzéseket. Figyelembe véve, hogy egy hónapja minden világhatalom gazdasága áll, egyre nagyobb az esélye a 3 hónapos (12 hetes) gazdasági leállás forgatókönyvének, mely közel 2%-os globális recessziót vetít előre, melyet az Európai Unió, az Amerikai Egyesült Államok, valamint az ábrán nem szereplő Oroszország visszaesésének mértéke jelentősen (~5%) meghalad, ugyanakkor a bizonytalansági tényező jelentős, az előrejelzések napról napra változnak.

Kína számára további lehetőséget, Oroszország, de még inkább az Amerikai Egyesült Államok (valamint az Európai Unió) számára további jelentős veszélyt jelent a kínai kivásárlások megjelenése a saját piacaikon. Szükséges lehet, hogy az egyes nemzetállamoknak be kell magukat vásárolni az országaik magán nagyvállalataiba megvédendő azokat a kínai kivásárlásoktól. A részvények árfolyama világszerte meredeken csökkennek, így növekedett a tőzsdei vállalatok sebezhetősége az esetleges külföldi (sok esetben kínai) kivásárlással szemben. Erre jelenthet megoldást, hogy ha az állam átmeneti időszakra szólnan üzletrészt szerez egy magáncégben, azaz piaci szereplőként viselkedik.

Amíg az amerikai-kínai kereskedelmi háború esetén a „közeledés politikáját” a koronavírus járvány lefékezheti, az orosz-kínai kapcsolatok további erősödése prognosztizálható a kínai gazdaság újraindításához szükséges nyersanyag függőséget figyelembe véve, mely az Eurázsiai Gazdasági Unió további bővítésének is új lendületet adhat.

A globális pandémiás helyzet felszínre hozta az országok egymás közötti szolidaritásának szükségességét, illetve, hogy a gazdasági globalizáció következtében (ellátási láncok) jelentős függőségek alakultak ki, melyek akár meg is béníthatják egy-egy ország vagy régió gazdaságát. Kérdés, hogy a gazdasági válság a nemzetállamok szerepét fogja-e felerősíteni vagy új szövetségek jönnek létre a világban – az egymásra utaltság az utóbbit erősíti. Izgalmas, fordulatokkal teli évek következnek a globális geopolitikai színtéren, ahol a status quo megváltozása várható, új hatalmi központok jöhetnek létre, régi szövetségi rendszerek szűnhetnek meg illetve újak alakulhatnak ki, melyek a jelenlegi tripoláris világrendet alapjaiban változtathatják meg.

JEGYZETEK / NOTES

1. Bernek Ágnes (2016): Geopolitika és/vagy geoökonómia I. rész. <https://internetfigyelo.wordpress.com/2016/03/25/geopolitika-esvagy-geoekonomia-i-resz/>
2. Simai Mihály (2014): A térszerkezet és geoökonómia. Tér és Társadalom, 28.évf., 1.szám, 2014. 1-2. old. <http://real.mtak.hu/11238/1/2579-6729-1-PB.pdf>
3. United States Census Bureau (2019): Trade in Goods with Russia. www.census.gov/foreign-trade/balance/c4621.html
4. United States Census Bureau (2019): Trade in Goods with China. www.census.gov/foreign-trade/balance/c.htm57001
5. Fazekas Ferenc (2020): Ekkora sérülést okoztak a pofonok Amerika és Kína vizsályaában - nincs kipontozás. <https://www.napi.hu/tozsdek-piacok/kina-usa-devizahaboru-vamhaboru-donald-trump-juan-dollar.697540.html>
6. EAEU (2020): Eurasian Economic Union. <http://www.eaeunion.org/>
7. Vigóczki Máté (2016). Eurázsiai Gazdasági Unió: Szovjetunió 2.0 vagy Európai Unió 2.0? KKI-elemzések, E-2016/20. https://kki.hu/assets/upload/20_KKI-elemzes_EGU_Vigoczki_20160705_673015.pdf
8. Portfolio (2020): A kínai jegybank rekordmelységbe vitte le a középtávú likviditási hitelek kamatát. <https://www.portfolio.hu/gazdasag/20200415/a-kina-jegybank-rekordmelysegbe-vitte-le-a-kozeptavu-likviditasi-hitelek-kamat-426078>
9. Reuters (2020): Stocks, crude plunge on economic data, oil oversupply. <https://www.reuters.com/article/us-global-markets/asia-shares-consolidate-china-cuts-another-interestrates-idUSKCN21X001>
10. Bloomberg (2020): China's credit surges on policy support improving economy. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-04-10/china-s-credit-surges-on-policy-support-improvingeconomy>
11. Szapáry Gy. (2020): Európa lehet a koronavírus-járvány legnagyobb vesztese. <https://novekedes.hu/interju/europa-lehet-a-koronavirus-jarvany-legnagyob-b-vesztese>
12. MFOR (2020): Koronavírus: Oroszországban is jön a gazdasági védőcsomag. <https://mfor.hu/cikkek/makro/koronavirus-oroszorszagban-is-jon-a-gazdasagi-vedocsomag.html>
13. VG (2020): Az OPEC+ megállapodás megfelel az orosz érdekeknek. <https://www.vg.hu/gazdasag/gazdasagi-hirek/az-opec-megallapodas-megfelel-az-orosz-erdekeknek-2186877>

14. Portfolio (2020): Beszakadt Ázsia gazdasága. <https://www.portfolio.hu/gazdasag/20200401/beszakadt-azsia-gazdasaga-423404>
15. Napi.hu (2020): Kína világhatalmi szerepét erősítheti a járvány. https://www.napi.hu/nemzetkozi_gazdasag/kina-vilaghatalmi-szeretet-erositheti-a-jarvany.703376.html

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Berta Szilárd (2015): Az eurázsiai gazdasági unió. <https://biztonsagpolitika.hu/cikkek/az-eurazsiai-gazdasagi-unio>
- Chong Terence Tai-leung (2019): Understanding China-US trade war: causes, economic impact, and the worst-case scenario. Working paper no.71. The Chinese University of Hong Kong.
- Deborah Cowen, Neil Smith (2009): After geopolitics? From the geopolitical social to geoeconomics. *Antipode*, 1. 22–48. old.
- Edward Luttwak (1999): Turbo capitalism: winners and losers in the global economy. Harper and Collins, New York
- Gergics Gábor (2009): Az orosz dominanciájú integrációk fejlődése. Nemzet és biztonság 2009. október. [http://www.nemzetesbiztonsag.hu/cikkek/gergics_gabor-az-orosz-dominanciaju_integraciok_fejl_dese.pdf](http://www.nemzetesbiztonsag.hu/cikkek/gergics_gabor-az-orosz-dominanciaju-integraciok_fejl_dese.pdf)
- Klaus Solberg Soilen (2012): Geoeconomics. Ventus Publishing. Telluride.
- Kovács János (2013): Versenyképes integráció vagy megújuló birodalmi törekvések? – Az Eurázsiai Unió. Iránytű Intézet elemzése.
- Matthew Sparke (2007): Geopolitical fears, geoeconomic hopes and the responsibilities of geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 2., 338–349.
- MTI (2020): Kína Putyin távozására vár, hogy visszaszerezhesse területeit Sziberiaból. <https://hirado.hu/kulfold/cikk/2020/01/02/kina-putyin-tavozasara-var-hogy-visszaszerezhesse-teruleteit-sziberiabol>
- OEC (2018): Russia economic data. www.oec.world/en/profile/country/rus
- Szálkai Károly (2016). Az eurázsiai unió jelenlegi helyzete és perspektívái. Antall József Tudásközpont, AJRC elemzések 2016E07.
- Thomas Hunt (2017): World tensions: Russia and China „chase down” US warship heading for Korean peninsula. <https://www.express.co.uk/news/world/792746/Donald-Trump-Xi-Jinping-Vladimir-Putin-Kim-Jong-un-North-Korea-missile-test-war-China>

SZALAI Gábor
tudományos segédmunkatárs
Pécsi Tudományegyetem Szentágothai János Kutatóközpont

assistant research fellow
University of Pécs János Szentágothai Research Centre
aszalaigabor@gmail.com

A CSEHSZLOVÁK-MAGYAR LAKOSSÁGCSERE
EGYES KÜLPOLITIKAI ÖSSZEFÜGGÉSEI

CERTAIN FOREIGN POLICY CORRELATIONS OF THE
CZECHOSLOVAK–HUNGARIAN POPULATION EXCHANGE

ABSTRACT

In Europe, following World War I, and also during and after World War II, more or less sovereign states exercised population exchanges on multiple occasions. Their aim was to establish an ethnically homogeneous state and/or to repatriate their minority countrymen. In many cases, governments entered into the treaties under the impact of constraint, abuses against minorities and provisions depriving their rights. On many occasions, these stabilised the changes occurring during the wars and neither party was keen on observing the principle of parity.

This paper compares different visions on arranging the future of the European continent following World War II. Many of the visions concerning Central Europe promoted the stability of Central European states through creating states that lacked national minorities. The idea of creating national states through population exchanges was conceived in the British foreign office in late 1939. Although later both the USA and the Soviet Union considered the idea valid, the Western powers and the Soviets did not share a view on implementation.

The analysis also focuses on presenting the suggestions of the Czechoslovak and the Hungarian governments regarding the “issue of the Hungarians”. Finally, the paper presents certain foreign policy correlations and the international environment of the Czechoslovak–Hungarian population exchange treaty, firstly based on the speeches and position

statements of delegates of major powers and the affected governments in different committees discussing the Czechoslovak-Hungarian issue, and secondly through analysing diplomatic correspondence relevant to the topic.

Kulcsszavak: kassai kormányprogram, potsdami konferencia, Benes-dekrétumok, csehszlovák-magyar lakosságcsere, párizsi békekonferencia, párizsi békeszerződés

Keynotes: Košice Program, Potsdam Conference, Beneš decrees, Czechoslovak-Hungarian population exchange, Paris Peace Conference, Paris Peace Treaties

1. Bevezetés

A második világháború folyamán különféle elképzelések születtek a jövőbeni Európa elrendezéséről. A háború utáni Közép-Európával kapcsolatos elgondolásokban közösek voltak a nemzetiségi kisebbségek nélküli államok létrehozására vonatkozó nézetek és koncepciók. A csehszlovák állam emigrációban lévő majd hatalomra kerülő képviselői elutasították a két világháború közötti, különféle nemzetközi megállapodásokban rögzített, kisebbségvédelmet szavatoló intézkedéseket.¹ Olyan nézeteket fogalmaztak meg, amelyek az újjáalakuló Csehszlovákia stabilitásának biztosítását a nemzetiségek nélküli állam létrehozása révén szorgalmazták, melyet egyoldalú kitelepítésekkel, lakosságcserevel és reszlovakizációval kívántak elérni. Magyarország érthető okokból egyik javaslatához sem kívánt hozzájárulni.

A második világháború befejezését követően Csehszlovákia és Magyarország külpolitikai helyzete ugyan eltérő volt, de Csehszlovákia a maga súlyánál fogva, a nagyhatalmak segítsége, kiváltképp a szovjet vezetés támogatása nélkül a lakosságcserét nem valósíthatta meg. A csehszlovák külpolitikai tervezésben fontos helyet foglalt el már a második világháború alatt az a felismerés, amely szerint a kelet-közép-európai térségben a Szovjetunióval, mint meghatározó nagyhatalmi tényezővel kell számolni, akinek hozzájárulása nélkül a térségben semmilyen nagy jelentőségű döntés nem születhet.

Jelen tanulmány a csehszlovák-magyar lakosságcsere-egyezmény megkötésének és végrehajtásának egyes külpolitikai összefüggéseit és nemzetközi környezetét mutatja be, illetve a csehszlovák és a magyar kormány „magyar kérdés” megoldását illető egyes javaslatait ismerteti, a különböző bizottságokba delegált küldöttek állásfoglalásainak, valamint a témában született diplomáciai jegyzékek elemzésével.

2. A csehszlovák-magyar lakosságcsere-egyezmény létrejöttének előzményei

A csehszlovák-magyar lakosságcsere-egyezmény tárgyában előzményként fontos megemlíteni az 1938. szeptember 29-én aláírt müncheni egyezményt, melynek pótjegyzőkönyve úgy rendelkezett, hogy a magyar és a csehszlovák kormánynak három hónapon belül meg szükséges egyeznie a magyar kisebbséggel kapcsolatos vitás kérdésekben. A magyar-csehszlovák tárgyalások 1938. október 9-én kezdődtek meg Komáromban.² Az egyeztetések során már ekkor felmerült a népcsere terve. A Közalkalmazottak Szövetsége által előterjesztett javaslat szerint a csehszlovák delegációnak törekednie kellett volna arra, hogy elérjék a csehszlovákiai magyarok és magyarországi szlovákok kicserélését úgy, hogy semmiféle Magyarország javára történő területi engedménybe nem egyeznek bele.

Miután a két államnak nem sikerült megállapodnia német-olasz döntőbíráskodásra került sor. Az 1938. november 2-án Bécsben meghozott határozat (első bécsi döntés) értelmében 11.927 km²-nyi terület került vissza Magyarországhoz 1 millió 40 ezer főnyi lakossággal, melyből az 1938-as magyar népszámlálás szerint a lakosság 84%-a, míg az 1930-as csehszlovák népszámlálás szerint 59%-a volt magyar nemzetiségű.³ Mindkét országban maradtak tehát kisebbségi területek: Pozsony és Nyitra környékén mintegy 60.000 magyar élt, míg Magyarországon közel 200.000 szlovák. Sano Mach, szlovák belügyminiszter emiatt, már a világháború alatt felvetette a homogén szlovák állam megeremtésének érdekében a szlovák-magyar lakosságcsereét. Ezzel párhuzamosan az emigráns cseh és szlovák politikusok is elkezdtek körvonalazni a háború utáni homogén csehszlovák állam létrehozására irányuló terveik kereteit, amely csak a németek és a magyarok kitelepítésével, illetve utóbbiak esetében kicserélésével lett volna megoldható.⁴

Az 1938-1939-ben külföldre távozott cseh és szlovák politikusok több szervezeti központot is létrehoztak. A volt államelnök, Eduard Beneš 1939 első felében Chicagóban tartózkodott, majd a nyáron Londonba tette át székhelyét. Milán Hodža volt miniszterelnök és Stefan Osuský volt párizsi követ Párizsban tartózkodott. A kommunistáknak Londonban (Vladimír Clementis) és Moszkvában (Klement Gottwald) is voltak képviselői.

2.1. Beneš 1938 és 1944 közötti politikája

A volt államelnök, Beneš kezdetben nem örvendett túlzott népszerűségnek Londonban. Chamberlain kormánya ugyanis felelősnek tartotta a dunai

népek közötti ellentétek elmérgesedéséért. Franciaország 1940. júniusi bukása és Churchill hatalomra kerülése után azonban megváltozott a helyzet. 1940 júliusában Anglia elismerte Beneš Csehszlovákia államelnökének és az általa összeállított testületet emigrációs kormánynak.

Beneš 1938 és 1944 közötti politikája három szakaszra osztható.⁵ Az első időszak a müncheni döntéstől 1939 őszéig, a második világháború kitöréséig tartott, mely időszak alatt nyilatkozatai és politikája fenyegető, harcias és markánsan kisebbségellenes volt. Úgy vélte, a csehszlovákiai magyarok és németek „árulását” nem szabad megbocsátani, a bécsi döntést pedig nem lehet elfogadni. Abban bízott ugyanis, hogy egy nagy európai koalíció gyorsan fel fogja számolni a hitlerizmust és így az 1938-as status quo helyreállítható lesz. Az 1939. augusztus 23-án megkötött, szovjet-német megnemtámadási szerződést (Molotov–Ribbentrop-paktumot) követően politikája megváltozott, hangvételére visszafogottság és egyfajta mértékletesség lett jellemző. Elismerte, hogy korábban elnökként maga is követett el hibákat és ígéretet tett ezek háború utáni kijavítására. Megfogadta, hogy az új köztársaság minden nemzetiségéhez igazságos lesz, a jövőt pedig a demokratikus együttélés hagyományára fogják alapozni. Úgy vélte, hogy reálisan tekintve számolni kell az 1938 előtti határok Csehszlovákia kárára történő módosításával. Miután 1941 őszétől a szovjet-német együttműködés megszűnt, Beneš politikája és hangvétele újra megváltozott. Eltökéltése a német és magyar kisebbség megbüntetésére és kitelepítésére ismét megnőtt.⁶

A jövővel kapcsolatos elképzeléseit legrészletesebben egy a Foreign Affairs-ben, 1942 januárjában megjelent cikkében fejtette ki. A Népszövetség kisebbségvédelmi rendszerét elvetve, homogén nemzetállamok létrehozását javasolta a kisebbségek kitelepítésével, illetve ekkor még akár a határok helyi módosításával is. A legtöbb közép-európai államban ugyan mindezek ellenére maradni fognak kisebbségek, de véleménye szerint az ő védelmüknek már nem a kollektív kisebbségi jogok intézményes biztosításán, hanem az általános emberi jogokon kell nyugodniuk. Fontosnak tartotta azt is megjegyezni, hogy nem szabad lehetővé tenni, hogy a kisebbségek a jövőben a problémáikkal különböző nemzetközi fórumokhoz forduljanak.⁷

1943 októberére Beneš kisebbségek kitelepítésére irányuló szándéka egyértelművé vált. Elkészült és az angol kormánynak átadásra is került az első konkrét terv a kitelepítésekről, amelyek 2 millió németet és 400 ezer magyart érintettek volna. A magyar emigráció képviselőivel, illetve angol-szász diplomákkal folytatott beszélgetések során azonban Beneš és kormánynak tagjai, továbbra is elképzelhetőnek tartották az 1920-as csehszlovák-magyar határ Magyarország javára történő módosítását. Jan Masaryk

külgyminiszter ekkor úgy vélte, hogy egy demokratikus Magyarországgal készek lennének bármilyen kérdést, beleértve a határokét is megvitatni.⁸

Benešnek tervei megvalósításához azonban szüksége volt a leendő győztesek hozzájárulására, melynek megszerzése érdekében, kormányának tagjaival együtt mindent elkövetett. Ezen diplomáciai erőfeszítések közül legnagyobb jelentőséggel Beneš 1943. decemberi moszkvai látogatása bírt, melynek során december 12-én aláírták a szovjet-csehszlovák szövetségi és kölcsönös segítségnyújtási szerződést, valamint kölcsönösen egyetértettek abban, hogy a németekhez hasonlóan a magyarokat is indokolt kitelepíteni Csehszlovákiából.⁹

A beneši külpolitikai tervezésben tehát igen fontos helyet foglalt el az a felismerés, amely szerint a kelet-közép-európai térségben a Szovjetunióval a háború záró szakaszában és a világháború után kialakuló új helyzetben, mint meghatározó nagyhatalmi tényezővel kell számolni. Beneš az elsők közt ismerte fel, hogy Moszkva akarata, illetve hozzájárulása nélkül a térségben semmilyen nagyobb jelentőségű döntés nem vihető át.

A moszkvai csehszlovák emigráció, a Csehszlovák Kommunista Párt kezdetben nem osztotta Beneš kisebbségellenes nézeteit.¹⁰ A párt vezetője, Klement Gottwald 1944 áprilisában még egy olyan „nemzeti demokratikus felszabadító forradalommal” számolt, amely „a csehek, szlovákok és ukránok testvéri szövetségén”, illetve a „németek, magyarok, lengyelek egyenrangúságán” alapult volna. 1944 nyarától azonban a moszkvai cseh és szlovák kommunisták körében is olyan vélemény kerekedett felül, amely a magyarokat a németekkel együtt „áruló szemétnek” minősítette, akiktől szükséges Csehszlovákiát megtisztítani.¹¹

A „magyar kérdés” tehát egyike volt azoknak a témáknak, amelyben teljes egyetértés volt a londoni és a moszkvai emigráció cseh és szlovák politikusai között. Beneš és kormánya Moszkva kérésére, a Szovjetuniót érintve, végül 1945. április 3-án tért vissza Csehszlovákiába.

2.2. Csehszlovák tervek és magyar diplomáciai erőfeszítések a magyar kérdés rendezésére a potsdami döntés megszületéséig

Beneš március végi moszkvai tartózkodása során, a Szlovák Nemzeti Tanács, a Csehszlovák Kommunista Párt és más pártok képviselőinek a bevonásával átalakította londoni kormányát, és itt állapodtak meg azokban az alapelvekben is, amelyeket hazatérve, 1945. április 5-én hirdettek ki Kassán.

Az ún. kassai kormányprogram kisebbségekre vonatkozó részei a korábbi nyilatkozatoknak megfelelően célul tűzték ki a homogén csehszlovák állam

megvalósítását. Megállapították, hogy a német és a magyar kisebbség a köztársaság ellen irányuló külső hódítás eszköze volt. Közülük ezért csak azokat illette meg az állampolgársághoz való jog, akik egyrészt 1938 előtt is állampolgárok, másrészt „antifasiszták” voltak. Így ezen elvek alapján érvénytelenítették a német és magyar nemzetiségű lakosság többségének állampolgári jogait, így külföldi állampolgároknak számítottak, akik gyakorlatilag illegálisan tartózkodnak Csehszlovákia területén. A magyarok ugyan újra optálhattak Csehszlovákia javára, ám a köztársaság hivatalai minden ilyen kérvényt egyénileg bíraltak el. A kormányprogram viszonylag óvatos fogalmazását a következő hetekben egyre nyíltabb beszéd váltotta fel, melynek lényege a magyarság kollektív bűnösségének deklarálása, és egyoldalú kitelepítésüknek a meghirdetése volt.¹²

A csehszlovák nemzetállam megteremtésének programja több tucat 1945 májusa és októbere között kiadott elnöki rendeletben (dekrétumban) és a Szlovák Nemzeti Tanács intézkedéseiben öltött testet.¹³ Májusban megkezdődött a magyar közalkalmazottak, köztük a pedagógusok elbocsátása, mellyel gyakorlatilag összeomlott a magyar nyelvű iskolahálózat. Az 1945. augusztus 2-án megjelent 33. számú elnöki rendelet a magyarokat és a németeket kollektíven megfosztotta állampolgárságuktól, melyből hátrányok egész sora (nyugdíjak megvonása, az egészségügyi ellátásból való kizárás stb.) következett. Mindeközben megkezdődtek az országon belüli belső telepítések, illetve a nemkívánatos személyek országból történő kitoloncolása. 1945. június végéig emiatt mintegy 31 ezer magyar hagyta el otthonát és menekült Magyarországra.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945 tavasza és nyara folyamán számtalan alkalommal fordult a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz (SZEB) a szlovákiai magyarságot ért sérelmek, elsősorban a kitelepítések miatt. A testület szovjet és brit képviselői érdemben nem foglalkoztak a magyar panaszokkal. A budapesti amerikai misszió viszont június 12-én jegyzékben közölte álláspontját, melyben a misszió politikai vezetője, Arthur Schoenfeld leszögezte, hogy az Egyesült Államok „nem tekinti igazolhatónak egy kisebbséget alkotó etnikai csoport minden tagjának állam elleni bűncselekmény elkövetőjeként való kezelését és etnikai hovatartozása miatt egy területről való elűldözését.” A kisebbségek csak „fokozatosan”, „a nemzetközi jog elveit figyelembe véve” telepíthetők ki, és „egyetlen nemzet sem engedheti meg magának, hogy nemzetközi jóváhagyás, illetve megállapodás nélkül emberek nagy csoportjainak áttelepítéséhez fogjon”.¹⁴

Gyöngyösi János külügyminiszter az amerikai álláspontot ismerve július elsején, Békéscsabán tartott beszédében nyíltan és élesen bírálta a csehszlo-

vák politikát. Kijelentette, hogy a magyar kormány soha „népcserét vagy kitelepítést nem kezdeményezne, ahhoz csakis nemzetközi megállapodás alapján járulna hozzá”. Azoknak a szlovákoknak az útjába azonban, akik önként távozni akarnak „a magyar kormány semmi akadályt nem gördít”.¹⁵

A Külügyminisztérium mellett a pártok is elítélő véleményt fogalmaztak meg, és vezetőik szintén tiltakoztak. Ezen fellépések közül legnagyobb jelentősége a Magyar Kommunista Párt tiltakozásának volt, amelynek vezetői július végén közvetlenül tárgyaltak a moszkvai emigrációból jól ismert csehszlovák kommunista politikusokkal. A magyar delegációt vezető Rákosi Mátyás többek között azzal érvelt, hogy a magyarok kiutasítása Csehszlovákiából „óriási politikai csapást jelentene az amúgy sem nagyon erős magyar demokráciára”. A csehszlovák fél azonban hajthatatlan volt és azzal érvelt, hogy ők a magyarokkal szembeni terveiket és törvényjavasolataikat Moszkvában dolgozták ki, és azokat Sztálin és Molotov is jóváhagyta. A magyar kommunista politikusok moszkvai tiltakozása tehát nem járt eredménnyel.¹⁶ A szovjet vezetők, bár tisztában voltak a csehszlovák hatóságok módszereinek embertelenségével, nem értékelték át álláspontjukat.

Az országban élő magyarok és a németek kitelepítésének engedélyezését a csehszlovák kormány július 3-án jegyzékben kérte a szövetséges nagyhatalmaktól. A szovjet vezetők támogatták a tervet, Sztálin valósággal biztatta a csehszlovák vezetőket a németek és a magyarok elűzésére: „Mi önöket nem fogjuk gátolni. Zavarnak el őket. Hadd tapasztalják meg saját magukon, mit jelent a mások uralma.”¹⁷

A nagyhatalmak az 1945. július 17. és augusztus 2. közötti potsdami konferenciájukon vitatták meg az ügyet. A több mint 3 milliós németység kitelepítését elfogadták, a magyarokét azonban – főleg az USA határozottan elutasító álláspontjának köszönhetően – elvetették. A csehszlovákiai magyarok nagy tömegeinek egyoldalú kitelepítése átmenetileg tehát lekerült a napirendről. A magyarországi németek kitelepítésére vonatkozó terveket a csehszlovák vezetők azonban helyesléssel fogadták. Azt remélték, hogy a németek kitelepítése könnyebbé teszi számukra a magyarok áttelepítését.

2.3. Tervek a magyar kérdés rendezésére: lakosság- versus földcsere

A potsdami konferencián született döntés következtében a magyarok egyoldalú kitelepítésének tervét felváltotta a lakosságcsere addig kevésbé hangoztatott terve. 1945 októberében Beneš már úgy nyilatkozott, hogy a magyar kérdés megoldása nem kitelepítés, hanem inkább a lakosság kicserélése alapján történhet, mivel véleménye szerint Csehszlovákia területén alig

él több magyar, mint Magyarországon szlovák. Késznek mutatkozott a cserében Magyarországgal megegyezni. Az a második világháború idején többször elhangzott ígéret, hogy a magyaroktól történő megszabadulás érdekében akár kisebb területek is átadhatók lennének Magyarországnak, egyszer sem került említésre a prágai és a pozsonyi politikusok nyilatkozataiban.¹⁸

A határokkal kapcsolatban a magyar kormány a nemzetiségi elvet tartotta irányadónak. Az 1945. augusztus 14-én a három szövetséges nagyhatalom képviselőinek Magyarország békecéljairól küldött memorandumban a magyar kormány úgy fogalmazott, hogy a nemzetiségi ellentétek kiküszöbölésére az lenne a legcélszerűbb megoldás, ha a határokat az érintett lakosság akaratával egyezően, a nemzetiségi elv alapján vonnák meg ott, ahol a nemzetiségek összefüggő területen élnek. A kisebb csoportokban elszigetelten élő ún. szórványnemzetiségek esetében pedig megfontolható lenne az önkéntes jellegű lakosságcsere megfelelő területi kompenzációkkal.¹⁹

Gyöngyösi, a budapesti szovjet hírszerzők augusztus közepi jelentése szerint felvetette, a magyarok kitelepítésének csehszlovák tervével összefüggésben a konfliktus rendezésének „embert földdel” koncepcióját. Véleménye szerint sokkal egyszerűbb lenne Magyarország határát valamelyest északabbra áthelyezni, hiszen a magyarok Szlovákiában jórészt a déli határ mentén, tömör tömbökben élnek.

A csehszlovák politikusok a lakosságcserevel kapcsolatos terveiket első alkalommal 1945. szeptember 3-án ismertették Gyöngyösi Jánossal. A magyarországi SZEB mellé delegált csehszlovák megbízott, Dalibor Milos Krno ekkor elmondta, hogy első lépcsőben a csehszlovákiai magyarok és a magyarországi szlovákok cseréjére gondolnak, amit követne a magyarság fennmaradó részének áttelepítése. Továbbá a csehszlovák kormány véleménye szerint kívánatos lenne, hogy ezt az ügyet a két állam megegyezéssel oldja meg „úgy, hogy az 1920-as határokat sérthetetlennek kell tekinteni”. Válaszában Gyöngyösi nemcsak a kitelepítés, de a népcsere elől is elzárkózott. Kijelentette, hogy Magyarország még az utóbbit is csak akkor fogadja el, ha erre „nemzetközi döntés kényszeríti”, illetve utalt rá, hogy a 600 ezer csehszlovákiai magyarral nem lehet 60 ezer magyarországi szlovákot „párba állítani”. Vagyis a népcsere csak igen kis mértékben járulna hozzá a homogén csehszlovák nemzetállam kialakulásához, kivéve, ha a népcsere egyszersmind „földcserét” is jelentene. Ha „Szlovákia – mint fogalmazott – a magyaroktól meg kíván szabadulni, akkor csupán a határt kell megfelelően kiigazítani, és nincs szükség a lakosok százezreinek kimozdítására”.²⁰

A csehszlovák és a magyar álláspont tehát összeegyeztethetetlen volt. A magyarok elleni megtorlások viszont folytatódtak, emiatt szeptember

12-én Gyöngyösi újabb jegyzékkel fordult a Külügyminiszterek Tanácsához. Schoenfeld amerikai követ október 29-én kelt válaszában jelezte, az amerikai kormány továbbra sem járul hozzá semmiféle egyoldalú megoldáshoz. Kíváncsún tartaná azonban, hogy a két érdekelt állam közvetlenül lépjen érintkezésbe, és közösen tegyen előterjesztést a Szövetségesekhez. A csehszlovák kormány nevében Krno szintén ezt javasolta.²¹

A csehszlovákiai magyarok helyzete közben tovább romlott. Az október 1-én megjelent 88. számú elnöki dekrétum és az ennek végrehajtásával foglalkozó november 4-én kiadott irányelvek alapján megkezdődött az állampolgárságától megfosztott mintegy 10 ezer magyar cseh és morva területre történő áttelepítése. A deportálásnak hármas célja volt: a németek kitelepítésével keletkezett munkaerőhiány pótlása, a határ menti magyar területek fellazítása és a Magyarországra történő nyomásgyakorlás. Szlovák kimutatások alapján 1945 szeptembere és december 1. között 9247 magyart hurcoltak el Csehországba.²²

A csehszlovák-magyar tárgyalásokra végül Prágában került sor december 3-án. A kétoldalú találkozók során a csehszlovák irányelveknek két lényeges pontja volt: a kölcsönösségi alapú lakosságcsere az érintettek kárpótlásával, illetve a csere után hátramaradt magyarok egyoldalú kitelepítése, akiknek számát a csehszlovák vezetők 300-400 ezerre becsülték. A csehszlovák álláspont alapján a kitelepítés semmiképpen sem járhat együtt Magyarországra történő határmódosítással. Az ígérek szerint a lakosságcsere és a kitelepítés után is az országban maradt magyarok – akiknek számát 100 ezer főre becsülték – mindazokban a jogokban részesültek volna, mint a többi csehszlovák állampolgár külön nemzetiségi (nyelvhasználati, oktatási stb.) jog nélkül, melytől a magyarok gyors asszimilálódását várták. Válaszában Gyöngyösi kijelentette, hogy elvi fenntartásai ellenére el tudja fogadni, hogy az áttelepülésre önként jelentkező szlovákok számával egyező számú magyar települjön át Magyarországra, majd hozzátette, hogy a lakosságcsere Magyarország számára csak abban az esetben fogadható el, ha a visszamaradó magyarok sorsát megnyugtató módon rendezik. A magyarok egyoldalú kitelepítésére vonatkozó javaslatot pedig kategorikusan visszautasította, melyről Magyarország tárgyalni sem óhajt. A tárgyalásokon a magyar delegáció ismét felvetette az „embert földdel” koncepciót, melyet a csehszlovák fél ismét elutasított. Az álláspontok később sem kerültek közelebb egymáshoz, így a tárgyalások megszakadtak, a magyar delegáció pedig december 6-án visszautazott Budapestre.²³

A tárgyalások megszakadásáról és a magyar álláspontról Gyöngyösi december 11-én írásban tájékoztatta a három nagyhatalom budapesti kép-

viselőjét. Leszögezte, hogy a két ország közötti ellentét csökkentése érdekében Magyarország bizonyos feltételek (kölcsonösség, átköltözők kárpót-lása, kisebbségi jogok garantálása, a csere nagyhatalmak általi felügyelete) mellett kész belemenni a lakosságcserebe, azonban a visszamaradó magyarok áttelepítése Magyarország számára teljességgel elfogadhatatlan. Abban az esetben pedig, ha Csehszlovákia mégis ragaszkodik a magyarok egyoldali kitelepítéséhez akkor az csakis a megfelelő terület egyidejű átengedésével történhet. A jegyzékre szovjet részről válasz ezúttal sem érkezett. Az amerikaiak jelezték, hogy helyeslik, ha Magyarország és Csehszlovákia megegyezik egy emberséges telepítésben. A britek szintén a két ország megegyezését tartották kívánatosnak, illetve a határrevízióval kapcsolatban leszögezték, hogy a brit kormány ebben az ügyben nem fog nyomást gyakorolni Csehszlovákiára, viszont elfogadják a két ország között létrejött bármilyen megállapodást. A Szovjetunió mellett Jugoszlávia és Románia is Csehszlovákia pártján állt, így fennállt a veszélye annak, hogy szovjet vezetéssel kialakul a kisantant együttműködés új változata. Mindezeket mérlegelve Gyöngyösi 1946. január 5-én a tárgyalások budapesti újrafelvételét javasolta Dalibor Krnonak.²⁴

A tárgyalásra végül február 6. és 10. között került sor és jelentős vitákat követően megegyezéssel zárult. Az elfogadott egyezmény csak a lakosságcsérével foglalkozott az addig kikristályosodott álláspontoknak megfelelően. A magyarországi szlovákok önként jelentkezhetnek, ingóságait magukkal vihatték, és hátrahagyott ingatlanjaikért kártalanításban részesültek. Ugyanez vonatkozott a magyarokra is azzal a különbséggel, hogy őket az áttelepítésre úgy jelölték ki. Az az előzetes magyar feltétel tehát, hogy a kitelepítendő magyarokat egy csehszlovák-magyar bizottság jelölje ki nem teljesült, ez a csehszlovák kormány kizárólagos jogává vált. A csehszlovák kormány ezen túlmenően lehetőséget kapott arra is, hogy toborzás és regisztráció céljából kormánybizottságot küldjön Magyarországra.^{22 25} Gyöngyösi azonban úgy ítélte meg, hogy még ilyen feltételek mellett is Magyarország érdekében áll az ügyet minél előbb lezárni. Álláspontjának kialakításában döntő szerepe lehetett azoknak az ígéreteknek, amelyeket az egyezményhez csatolt jegyzőkönyv tartalmazott, melyek kilátásba helyezték az egyoldali kitelepítések és a belső széttelepítés felfüggesztését, a vagyonekmozgások leállítását, valamint az elbocsátott közalkalmazottakról és a nyugdíjasokról való gondoskodást. Másrészt Gyöngyösi a békési viszonyok ismeretében (Békéscsabáról, a hazai szlovákság „fővárosából” származott, illetve felesége szlovák nemzetiségű volt) biztosra vette, hogy 30-40 ezer szlováknál több nem fog jelentkezni, és így az egész akció viszonylag kevés embert fog érinteni.²⁶

Az egyezményt Gyöngyösi János és Vladimír Clementis 1946. február 27-én írták alá. Az egyezmény aláírása után Clementis találkozott a magyar pártok vezetőivel, ahol szemben a jegyzőkönyvben szereplő ígéretekkel, azt javasolta, hogy az egyezmény végrehajtása után kössenek egy újabb megállapodást mintegy 200 ezer magyar áttelepüléséről. Kijelentette azt is, hogy a csehszlovákiai magyarok továbbra sem számíthatnak kollektív kisebbségi jogokra, és az egy tömbben élők széttelepítése továbbra is folytatódni fog. Clementis ezen kijelentéseit valamennyi pártvezető azonnal visszautasította.²⁷

3. A lakosságcsere egyezménytől a párizsi békekonferenciáig

Az egyezmény értelmében felállított Csehszlovák Áttelepítési Bizottság (CSAB) 1946. március 4-én kezdte meg működését Magyarországon. A bizottság tagjai sorra járták a szlovák településeket, gyűléseket rendeztek, előadásokat tartottak és propagandaanyagokat terjesztettek. A remélt százazrek helyett azonban csak 59.774 szlovák kitelepülővel lehetett számolni.²⁸ Az áttelepítendő magyarokat 1946. augusztus 27-ig a csehszlovák hatóságok jelölték ki. Az előkészületek gyors lebonyolítása ellenére maga a lakosságcsere csak jóval később, 1947 tavaszán kezdődött meg. Az áttelepülésre jelentkező szlovákok alacsony száma ugyanakkor óriási csalódást okozott Prágában és Pozsonyban. Nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy a homogén csehszlovák nemzetállam megteremtéséhez a lakosságcsere távolról sem lesz elegendő. A csehszlovák kormány ezért fenntartotta a magyarok egy részének egyoldalú kitelepítésére vonatkozó tervét, illetve a magyarok másik részének erőszakkal történő reszlovakizálását (asszimilálását).²⁹

Az egyoldalú kitelepítéshez azonban szükség volt a nagyhatalmak hozzájárulására. A prágai kormány ezért tájékozódni kezdett a nagyhatalmaknál. Az 1946 március végi moszkvai tárgyalásokon a szovjet vezetők ugyan helyeselték a közép-európai kisebbségek „megsemmisítését” és igazat adtak a csehszlovák félnek, de „ebben az ügyben még nem akarták elkötelezni magukat”. 1946. április 10-én a csehszlovák kormány ezért jegyzéket juttatott el a londoni külügyminiszter-helyettesi értekezlethez a magyar békeszerződés tervezetére vonatkozólag, melyben azt kérték, hogy kötelezzék Magyarországot arra, hogy a békeszerződés aláírását követő három hónapon belül kössön egyezményt 200 ezer magyar áttelepítéséről. A nyugati hatalmak azonban elutasító véleményeket fogalmaztak meg a csehszlovák követelésekkel kapcsolatban.³⁰

A csehszlovák kormánytagok többsége a nagyhatalmi elutasítás és a Külügyminisztérium javaslata ellenére kitartott a kitelepítés mellett. A homogén

cseh és szlovák nemzetállam létrehozása a májusi választások eredményeként megalakult új (harmadik) csehszlovák kormány programjába is bekerült.

Becslések szerint a lakosságcsere és a 200 ezer magyar tervezett kitelepítése után még mindig élt volna az országban 150-200 ezer magyar. Ezen személyek állampolgári jogait azonban csak abban az esetben kapták volna vissza, ha magyarságukat megtagadják (reszlovakizálnak). Az 1946. június 17-én kiadott rendelet a magyarokat választás elé állította: vagy szlováknak vallják magukat, és akkor megkaphatják a csehszlovák állampolgárságot, vagy nem, de akkor vállalják a további üldöztetést, illetve az áttelepülést Magyarországra.³¹

1946 nyarán tehát a szlovákiai magyarokra két jövő várt: Magyarországra történő áttelepülés vagy Csehszlovákiában maradvá magyarságuk kényszerű feladása. A szlovákiai magyarok emiatt nagy várakozással tekintettek a békekonferencia elé, melytől a magyarellenes csehszlovák politika módosításának a kikényszerítését, és sorsuk jobbra fordulását várták.

4. Diplomáciai küzdelmek a párizsi békekonferencián

A párizsi békekonferencia 1946. július 29-én kezdett munkához, mely részben a plenáris üléseken, részben a bizottságokban és az albizottságokban folyt. Magyarország, mint legyőzött állam a bizottságok munkájában általában nem vehetett részt. Csak külön hívásra jelenhetett meg, és módosító indítványait csak abban az esetben tűzték napirendre, ha azokat legalább egy bizottsági tag támogatta. A konferencián elfogadott határozatok nem végleges döntések, hanem csupán ajánlások voltak, amelyeket a Külügyminiszterek Tanácsa hagyott jóvá vagy vetett el. A békekonferencia ajánlásai tehát a konferenciával párhuzamosan ülésező Külügyminiszterek Tanácsától függtek. Mivel ennek tagállamai vétőjoggal rendelkeztek, a tervezeteket megváltoztatni csak mindegyikük egyetértésével lehetett.

A csehszlovák delegációt vezető, Jan Masaryk augusztus 2-án tartott beszédében Németország mellett Magyarországot is megnevezte a hazájára rontó agresszorok között. Kijelentette, hogy a müncheni döntés tapasztalatai alapján országa a német és a magyar kisebbség két világháború közötti, és különösen az 1938. évi magatartása miatt nem szeretné a kisebbségvédelmi rendszer megújítását.³²

Magyarország meghallgatására augusztus 14-én került sor. Gyöngyösi János beszédében érintette a Csehszlovákiával kapcsolatos problémákat is. Ismertette a lakosságcsere-egyezményt és részletesen a csehszlovák hatóságok magyarellenes intézkedéseit. Ezután rátért a magyarok tervezett

kitelepítésére, amit erkölcsi, politikai és gazdasági okokból egyaránt elfogadhatatlannak nevezett. Beszédében ismét felvetette, hogy ha a csehszlovák kormány mindenképpen meg kíván szabadulni a magyar kisebbségtől, akkor a magyar kormánynak ragaszkodnia kell ahhoz az elvhez, hogy a népnek joga van a földhöz is, amelyen él. A csehszlovák-magyar ellentét rendezése érdekében, helyszíni vizsgálatok elvégzésére nemzetközi bizottság kiküldését kérte. Beszédéhez többen észrevételeket fűztek, így Kiszelev belorusz küldött is, aki szintén annak a véleményének adott hangot, hogy a csehszlovákiai magyar kisebbség nagy szerepet játszott Csehszlovákia 1938-39-es felbomlásában. Ezért helyeselte, hogy megszüntetik ezt a zavarforrást, amely Csehszlovákia és Magyarország jövőbeli kapcsolataiban csak további nehézségeket okozhat.³³

A meghallgatását követő napokban Gyöngyösi számos vezető politikussal találkozott, így az amerikai külügyminiszterrel, illetve augusztus utolsó napjaiban Gerő Ernő és mások társaságában a csehszlovák delegáció vezetőivel, Masarykkal és Clementisszel. A tárgyalás során érintették a csehszlovák fél kongresszushoz benyújtott azon javaslatát, mely szerint 200.000 magyart szeretnének a lakosságcsere-egyezmény keretén túl kitelepíteni. Gyöngyösi azon a véleményen volt, hogy valószínűtlen, hogy ezt a konferencia elfogadja. Úgy látta, hogy „Anglia álláspontja még nem világos, de Amerika és a domíniumok egészen biztos, hogy nem fogják megszavazni, sőt Franciaország sem”, és „nem egészen 100%-os a szovjet támogatás sem.”

A Masarykkal folytatott négyszemközti tárgyalásnak azonban volt egy érdekes mozzanata. A csehszlovák külügyminiszter ugyanis megértően szólt arról a korábbi magyar javaslatról, amely az egyoldalú kitelepítést területátadással kívánta összekapcsolni. Úgy tűnt tehát, hogy Masaryk és még néhányan a cseh vezetők közül valóban készek lettek volna egy ilyen megoldásra, ám a szlovákok (Clementis, Slávik és Krno) hallani sem akartak erről. Még korábban, augusztus 3-án, a magyarok kitelepítésének elutasítását feltételezve, az amerikai delegáció egyik tagjával, Samuel Reberrel szigorúan titkosan tárgyalva Masaryk készek mondta magát a Magyarország javára történő határmódosítás megfontolására, amennyiben egy ilyen engedmény megoldja a magyar kisebbség áttelepítésének kérdését.³⁴

A Magyar Politikai és Területi Bizottságban Magyarország a 200 ezer magyar egyoldalú kitelepítésére vonatkozó augusztus 24-i csehszlovák indítványra adott augusztus 27-i írásos válaszában jelezte ellenvetéseit, azaz, hogy a 200 ezer fő kitelepítésével Csehszlovákia korántsem válna homogén nemzetállammá. Az országban maradó további 400 ezer magyar csehszlovák hatóságok általi „reszlovakizálása” pedig minden nemzetközi

norma szerint elfogadhatatlan. Végül utalt arra, hogy 200 ezer fő átvétele elviselhetetlen gazdasági terhet jelentene Magyarország számára.

A bizottság amerikai tagja Bedell-Smith tábornok, az USA moszkvai nagykövete, a bizottság szeptember 9-i ülésén tett hozzászólásában humanitárius okokra és Magyarország gazdasági nehézségeire hivatkozva elképzelhetetlennek tartotta, hogy ilyen egyoldalú kényszer-kitelepítésre sor kerüljön. Az Egyesült Államok ugyanis csak olyan megoldást támogat, amely a befogadó ország beleegyezésével jön létre és megfelel a nemzetközi jognak. Majd azt javasolta, hogy a bizottság mielőbb tűzze napirendjére az áttelepítésre vonatkozó csehszlovák javaslatot, melyre hívják meg a magyar delegációt is, hogy kifejtthesse nézeteit. A csehszlovák és a magyar delegáció pedig kezdjen kétoldalú tárgyalásokat a határkérdés és a kitelepítés együttes megoldásáról. Végezetül felhívta a figyelmet arra, hogy „minden egyes határmódosítás, amelynek következtében csökkenne azon személyek száma, akiket ki kellene szakítani mostani otthonából, jelentősen hozzájárulna a Csehszlovákia és Magyarország között minden bizonnyal bekövetkező súrlódások forrásának megszüntetéséhez, ugyanis megfelelne kölcsönös érdekeinek.”³⁵ Tehát, a magyar delegációhoz hasonlóan úgy vélte, hogy a határmódosítás is megoldása lehet a nemzetiségi kérdés rendezésének.

A 200 ezer magyar kitelepítésére vonatkozó csehszlovák indítványt Clementis, szeptember 16-i beszédében azzal indokolta, hogy a szlovákiai magyarság az első világháború után a kisebbségi jogok teljességét élvezte és gazdasági szempontból is jól élt. A szlovákiai magyarság ennek ellenére „szudétánemetekkel összefogva, 1938-ban rárontott a Magyarország által megszállt területen élő szlovákokra és csehekre.” Ez készíti a csehszlovák kormányt arra, hogy az új köztársaságban a kisebbségi kérdést azok eltávolításával oldja meg. A csehszlovák kormány megkísérelte kétoldalú megállapodással megoldani ezt a kérdést, ám a magyar kormány minden elképzelhető eszközzel megakadályozta annak végrehajtását. Ezért elkerülhetetlen a csehszlovákiai magyarok egy részének kitelepítése. Magyarország számára véleménye szerint semmiféle problémát nem jelenthet 200 ezer ember befogadása, hiszen a háborúban legalább félmillió magyar és félmillió zsidó hunyt el, továbbá a potsdami döntés alapján Magyarországnak jogában áll 400 ezer német kitelepítése. A magyarországi szlovákok számát pedig, a szokásos túlzással 450 ezerben adta meg.³⁶

A magyar álláspontot a bizottság szeptember 18-i ülésén Szegedy-Maszák Aladár fejtette ki. Cáfolta Clementis téves állításait. 1945-46-os csehszlovák adatokkal bizonyította, hogy a csehszlovákiai magyarok száma nem félmillió, hanem legalább 650 ezer, miközben a magyarországi szlovákok száma

az 1930-as magyar népszámlálás szerint mindössze 104 ezer. A magyar kormány tehát nem elszabotálta a lakosságcserét, hanem egész egyszerűen nincs elég szlovák, akiket kicserélhetne. Fenntartotta, hogy Magyarországnak súlyos terhet jelentene 200 ezer magyar befogadása, mert a kitelepített németek földjeit és házait már magyar családoknak adták, illetve felhívta a figyelmet arra, hogy több mint 130 ezer menekült jelenleg is Magyarországon tartózkodik. Végül a csehszlovák javaslat elutasítására kérte a bizottságot majd hozzátette, „ha Csehszlovákia még egy egyoldalú kitelepítés árán is ragaszkodik a nemzeti status quo megváltoztatásához, akkor el kell viselnie ennek konzekvenciáit is, beleértve a területi aspektust.”³⁷

Clementis szeptember 20-i válaszában kijelentette, hogy az áttelepítést olyan módon kívánják végrehajtani, amely összhangban lesz a humanitás elveivel. Clementis után Bedell-Smith szólalt fel és megismételte, hogy az USA számára az egyoldalú kitelepítés elfogadhatatlan. Mint fogalmazott: „Számunkra a transzfer koncepciója több mint kellemetlen, elfogadhatatlan. Nem adhatjuk beleegyezésünket egy olyan elmélethez, amely igen nagyszámú emberi lény kényszer-áttelepítésére törekszik Csehszlovákiából Magyarországra, amit mind a magyar kormány kívánsága, mind a magyar nép akarata ellenére szeretnének végrehajtani.” Ismét javasolta a kétoldalú tárgyalásokat, amelyek az USA számára megkönnyítenék a pozsonyi hídfő kiszélesítésére vonatkozó indítvány elfogadását is. Tehát, ha Csehszlovákia nem hajlandó visszavonni javaslatát és tárgyalóasztalhoz ülni a magyarokkal, akkor a Pozsonnyal szembeni magyar falvakra sem számíthat. Az ezt követően felszólaló Visinszkij viszont határozottan támogatta a csehszlovák tervet, melyet „korrektnek” és „minden embertelenségtől mentesnek” nevezett. Hivatkozott arra, hogy hasonló népmozgás a lengyel-szovjet határon is lezajlott, ahol 15 hónap alatt több mint egymillió embert telepítettek át Lengyelországba, és fehéroroszok, ukránok és oroszok százezreit telepítették át Lengyelországból a Szovjetunióba, így a Szovjetuniónak jelentős tapasztalatai vannak a nemzetiségi problémák rendezésében. Furcsának és rendkívülinek nem Csehszlovákia, hanem Magyarország politikáját nevezte, amellyel vonakodik befogadni „saját gyermekeit.” Úgy fogalmazott, hogy olyan ez a magatartás „mintha egy sokgyermekes családnya a szomszédokhoz tuszkolná gyermekeit, nem akarná nevelni őket, és arra hivatkozna, hogy teherterelt és nehézséget jelentenek számára.”³⁸

A vita szeptember 23-án folytatódott Jugoszlávia, Ukrajna és Beloruszszia képviselője támogatta Nagy-Britanniáé viszont elutasította a csehszlovák indítványt. Lord Samuel Hood, az amerikai állásponthoz hasonlóan kijelentette, hogy országa a magyarok egyoldalú kitelepítéséhez nem

fogja beleegyezését adni. Kétoldalú tárgyalásokat és megegyezést javasolt. Nagy-Britannia határozott fellépésében része lehetett annak a találkozásnak, amely során Lord Hood találkozott Kertész Istvánnal, a magyar küldöttség főtítkárával. A találkozó során Hood az után érdeklődött, hogy mit fog tenni a magyar delegáció, ha a bizottság elfogadja a csehszlovák javaslatot. Kertész erre azt a választ adta, hogy „ami engem illet, én veszek egy jegyet Budapestre”, mert ezek után nem látná értelmét annak, hogy a magyar delegáció Párizsban maradjon. Azt is megjegyezte, hogy a nyugati demokrácia elveit a térségben egyedülként képviselő koalíciós kormány pedig nagy valószínűséggel összeomlana.³⁹

Szeptember 23-a után az amerikai, a brit és a kanadai diplomácia azon dolgozott, hogy a kitelepítéssel kapcsolatos csehszlovák és magyar álláspontot közös nevezőre hozzák. Az egyeztetések során több alkalommal is felmerült, hogy a magyarok kitelepítését a két ország közötti területcserével, illetve Magyarország számára történő területátengedéssel kellene egybekötni. A brit javaslat szerint Csehszlovákiának mintegy 1130 km²-nyi területet kellett volna átengednie Fülektől és Rimaszombattól délre, valamint a Bodroghözben, együttesen közel 80 ezer, zömmel magyar lakossal. Magyarország ezt 510 km²-nyi terület átengedésével viszonyozhatta volna Rozsnyótól és Kassától délre, 20 ezer, többségében szlovák lakossal. Az amerikaiak javaslata alapján pedig csak Csehszlovákia engedett volna át területet amiért cserébe Magyarország kétszer annyi magyart vett volna át terület nélkül, mint amennyi magyar az átengedett területen él.

Az amerikai javaslatra a magyar delegáció azt a választ adta, hogy abban az esetben elfogadható ez Magyarország számára, ha a területtel és az anélkül átadandó magyarok aránya nem 1:2, hanem 1:1 lenne.⁴⁰

A magyar és a csehszlovák delegáció tárgyalására szeptember 29-én került sor, melyen Gyöngyösi leszögezte, hogy Magyarország az egyoldalú kitelepítés tervét elveti, illetve csak határmódosítással együtt tartja elfogadhatónak. A határmódosítást véleménye szerint olyan területen kellene végrehajtani, ahol a legnagyobb a magyarok aránya. Ezt követően pedig az itt élő szlovákok kicserélhetők lennének a határon túli magyarokkal, sőt Magyarország hajlandó lenne az önként jelentkező magyarok átvételére is. A területtel és anélkül átveendő magyarok számát 2/3-1/3-ban határozta meg. Hangsúlyozta, hogy a határmódosítást Magyarország azért veti fel, mert Csehszlovákia ragaszkodik a magyarok kitelepítéséhez. Jan Masaryk válaszában kijelentette, hogy Csehszlovákia kitart a nemzeti állam megvalósítására vonatkozó szándéka mellett és a magyar javaslatban semmi olyan sincs, amiről tárgyalni lehetne. Az álláspontok tehát nagyon távol

álltak egymástól, a magyarok számára a kitelepítés, a csehszlovákok számára a határmódosítás volt elfogadhatatlan. Magyar szempontból azonban reményre adott okot, hogy az ausztrál Alfréd Stirling külön nyilatkozatot tett, melyben kifejezte, hogy helytelen lenne a békeszerződésbe foglalni egy olyan pontot, amely a fogadó ország akarata ellenére megengedné a kitelepítést. Továbbá jelezte, hogy helyesnek tartaná, ha a pozsonyi hídfő és a tranzfer kérdését együtt kezelnék. Azaz, amíg a kitelepítés kérdésében nem lesz megállapodás, addig országa a másik kérdésben sem fog dönteni.⁴¹

Mivel az USA és Nagy-Britannia képviselője is jelezte, hogy a két kérdést együtt kívánja tárgyalni ezért a csehszlovák delegáció számolt azzal, hogy ha az egyoldalú áttelepítésre vonatkozó indítványát fenntartja akkor az angolszász hatalmak és szövetségeseik nem fogják megszavazni a Pozsonnyal szembeni három falu átengedését sem. A csehszlovák fél ezt mérlegelve visszavonta az áttelepítésre vonatkozó indítványát, és elfogadta azt a kompromisszumos javaslatot, amit az új-zélandi küldött Desmond Patrick Costello terjesztett elő, mely szerint Magyarország tárgyalásokba fog bocsátkozni Csehszlovákiával abból a célból, hogy rendezze a Csehszlovákiában lakóhellyel bíró azon magyarok ügyét, akiket a lakosságcsere-egyezmény értelmében nem fognak Magyarországra áttelepíteni. Abban az esetben pedig, ha a békeszerződés életbe lépésétől számított hat hónapon belül nem jönne létre megegyezés, Csehszlovákiának joga lesz a kérdést a Külügyminiszterek Tanácsa elé terjeszteni, és a végleges megoldás érdekében a Tanács segítségét kérni.⁴²

A Magyar Területi és Politikai Bizottság végül október 3-i ülésén ezt a formulát fogadta el egyhangúlag és ez a szöveg került be a magyar békeszerződés II. részének 5. cikkelyébe. Megszavazta a javaslatot Csehszlovákia is, mert tisztában volt azzal, hogy ha elérné is a többséget a bizottságban, a Külügyminiszterek Tanácsában végül legalább két nagyhatalom vétőjába ütközne. Tehát sem a csehszlovák követelésnek, sem pedig a nyugati hatalmak közül az amerikaiak és a britek hallgatólagos támogatását élvező magyar megegyezési kísérletnek Párizsban nem volt teljes körű támogatása. Emiatt sem az egyik, sem a másik elképzelés nem kapott többségi támogatást a békekonferencián. A párizsi békeszerződés aláírására így végül 1947. február 10-én került sor.

5. A lakosságcsere-egyezmény végrehajtása

A párizsi békekonferencia ajánlásai, érthető okokból kiábrándítólag hatottak a csehszlovák közvéleményre, hiszen a magyarok kitelepítését illető

remények és tervek nem váltak valóra. A prágai kormány ezért úgy döntött, hogy felújítja a magyarok 1945 végén elkezdett, a lakosságcsere-tárgyalások miatt leállított cseh-morva területekre történő deportálását, melyre azok az 1945. őszi intézkedések jelentettek jogalapot, amelyek minden állampolgárságuktól megfosztott csehszlovákiai lakost közmunkára köteleztek. A kormány úgy gondolta, hogy ezzel ugyanazt az eredményt érheti el, mint korábban: a határ menti magyar többségű területek fellazítását. A deportálások november 19-én hajnalban kezdődtek. Az akció összesen 393 községet érintett, főleg a galántai, párkányi, lévai, érsekújvári és zselizi járásokban. A deportáltak száma meghaladta a 40 ezret. A fagyban vagy erőszak miatt elhunytak száma pedig közel ezer fő volt, illetve több százra tehető azoknak a száma, akik a deportálás elől, a jeges Dunán át Magyarországra menekültek. A deportálások Magyarországon megdöbbenést váltottak ki, hiszen a csehszlovák kormány ezzel nyíltan megszegte a lakosságcsere-egyezményben vállalt kötelezettségét. A magyar kormány tiltakozó jegyzéket nyújtott át Prágában, valamint a nagyhatalmaknál is panaszt emelt. A tiltakozásokra a csehszlovák kormány nem reagált, így a magyar kormány 1946. december 16-án megszakította a lakosságcsere lebonyolításának előkészületeit.⁴³

A külföldi kormányok, illetve a magyar kormánytagok és közéleti személyiségek (köztük Mindszenty József) tiltakozásai miatt a csehszlovák kormány 1947. február 25-én leállította a szlovákiai magyarok deportálását, mely lehetővé tette a magyar-csehszlovák tárgyalások újrakezdését. A megbeszélésekre 1947. március 2-7 között került sor Prágában, azonban a Cseh- és Morvaországba telepítettek ügyében nem alakult ki egyetértés. Gyöngyösi ezzel kapcsolatban azt kérte, hogy a deportáltak térhessenek vissza régi lakóhelyükre, kapják vissza vagyonukat, és kártalanítsák őket a kitelepítés során okozott károkért. A nézetek különbözősége ellenére március 23-án alacsonyabb szinten folytatódtak a tárgyalások Pozsonyban, ahol a Sebestyén Pál vezette magyar küldöttség beleegyezett a lakosságcsere egyhetes „próbaidőre” történő megkezdésébe, függetlenül a deportáltak jövőjének és más függőben lévő kérdéseknek a rendezésétől. Az első vonatok április 11-én indultak el. Az egy hét lejártával a lakosságcsere újabb egy hétre meghosszabbították, és ez így zajlott egész évben, sőt rövid téli szünet után 1948-ban is.

6. Összegzés

A közel egy évtizedig dédelgetett csehszlovák álom, a homogén nemzet-állam létrehozása a Párizsban aláírt egyezménnyel végül nem valósult meg, ám a lakosságcsere így is közel százezres veszteséget jelentett a felvidéki

magyarság számára. A magyar nemzet szempontjából a párizsi döntés egyszerre jelentett csalódást a pozsonyi hídfő elvesztésével, valamint a trianoni határok visszaállításával, illetve egyfajta megkönnyebbülést a csehszlovákiai magyarok százezreinek szülőföldön maradásával. Utóbbi döntés, mint láttuk a két angolszász nagyhatalomnak és szövetségeseinek – elsősorban Ausztráliának – köszönhető. A nyugati hatalmak álláspontjának kialakításában egyaránt szerepet játszottak humanitárius szempontok, illetve hatalmi megfontolások: a demokratikus magyar kormány támogatása a szovjetbarát csehszlovák kormánnyal szemben.

A Szovjetunió az Egyesült Államokkal és a nyugati országokkal kialakult ellentétei miatt – szemben a korábbi politikájával és magyarellenességével – arra törekedett, hogy a saját táborán belüli kisállamok viszálykodásait megszüntesse vagy legalábbis igyekezzen mérsékelni azt. Így a 200 ezer magyar egyoldalú kitelepítésére vonatkozó terv, amelyről a békeszerződés 5. cikkelye értelmében tárgyalásoknak kellett volna kezdődniük, lekerült a napirendről. A csehszlovákiai magyarok 1948. október 12-én visszakapták állampolgárságukat.⁴⁴ A Csorba-tónál kötött 1949. július 25-i megállapodásban Magyarország lemondott az áttelepítésekből adódó vagyoni jogi követeléseiről, Csehszlovákia pedig a még fizetendő magyar jóvátételről.

JELLEN TANULMÁNY AZ INNOVÁCIÓS ÉS TECHNOLÓGIAI MINISZTERIUM
ÚNKP-20-3-II KÓDSZÁMÚ ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAMJÁNAK
A NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI ÉS INNOVÁCIÓS ALAPBÓL
FINANSZÍROZOTT SZAKMAI TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT.

Új Nemzeti
Kiválóság Program

NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI
ÉS INNOVÁCIÓS HIVATAL

JEGYZETEK / NOTES

1. A részleteket lásd Gulyás László (2006): Benes Közép-Európa terve (1942). EKF, Tudományos Közlemények. Baja. 2006. 27-34. old
2. A komáromi tárgyalásokat részletesen elemzi Gulyás László (2016): A Horthy-korszak külpolitikája 4. kötet. 133-154. old. A revíziós sikerek 1. A Felvidék és a Kárpátalja visszatérése 1937-1939. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.
3. A bécsi döntést és annak következményeit részletesen elemzi Gulyás László (2016) 155-163. old. Lásd még Sallai Gergely (2002): Az első bécsi döntés. Osiris Kiadó, Budapest, 146. old.
4. Šutaj, Štefan (2007): A csehszlovák kormánypolitika és a lakosságcsere. In. Molnár Imre – Szarka László szerk.: Otthontalan emlékezet. Emlékkönyv a csehszlovák-magyar lakosságcsere 60. évfordulójára. MTA Kisebbségkutató Intézet – Kecskés László Társaság. Kecskemét. 81. old. Továbbá Szabó A. Ferenc (1998): Egymillióval kevesebben... Emberveszteségek, népesedési tendenciák, és népesedéspolitika Magyarországon (1941-1960). Pro Pannonia Kiadói Alapítvány. Budapest. 64. old.
5. Beneš politikai pályafutásáról lásd Gulyás László (2008/a): Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő-Gödöllő, illetve Gulyás László (2008/b): Beneš statesman or charlatan? The plans and the reality 1908-1948. Corvinus Publishing. Toronto-Buffalo.
6. Janics Kálmán (1980): A hontalanság évei. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után 1945-1948. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, München, 53-58. old.
7. Beneš, Eduard (1942): The Organization of Postwar Europe. Foreign Affairs. Volume 20, Number 2, 226-233. old.
8. Janics (1980) 69-70. old.
9. Gulyás (2008/a) 318-331. old.
10. Bővebben lásd Gulyás László (1993): A csehszlovák-magyar lakosságcsere moszkvai előjátéka KAPU 1993/8-9. szám 72-76. old.
11. Janics (1980) 78. old.
12. Gulyás László (2008/a) 339-343. old.
13. Ezek születéséről lásd Gulyás László (2008/b) 379-388. old.
14. Romsics Ignác (2006): Az 1947-es párizsi békeszerződés. Osiris Kiadó, Budapest, 103. old.
15. A csehszlovákiai magyarok ügye nemzetközi kérdéssé lett. Gyöngyösi külügy-miniszter beszéde Békéscsabán. Szabad Nép, 1945. július 4, III. évfolyam, 81. szám, 1. old.

16. Vida István szerk. (2005): Iratok a magyar-szovjet kapcsolatok történetéhez. Gondolat Kiadó. Budapest. 135. old.
17. Vida (2005) 120. old.
18. Romsics (2006) 92-93. old.
19. Kertész István (1995): Magyar békeillúziók 1945-1947. Európa Könyvkiadó-História. Budapest. 542-543. old.
20. G. Vass István (2005): Tildy Zoltán kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei. 1945. november 15. – 1946. február 4. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 177-178. old.
21. G. Vass (2005) 147. és 179-180. old.
22. Vadkerty Katalin (2007): A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945-1948 közötti történetéről. Kalligram Könyvkiadó. Pozsony. 25. old.
23. Kertész (1995) 241-244. old.
24. G. Vass (2005) 56. old.; Romsics (2006) 134. old.; Kertész (1995) 247. old.
25. Vadkerty (2007) 218-223. old.
26. Kertész (1995) 251-252. old.
27. Balogh Sándor (1988): Magyarország külpolitikája 1945-1950. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 116-118. old.
28. Bővebben: Kugler József (2000): Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön 1944-1948. Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely. Budapest. 47-74. old. Lásd még Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest. 117-119. old.
29. Tóth Ágnes (1993): Telepítések Magyarországon 1945-1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára. Kecskemét. 160-161. old.
30. Fülöp Mihály (1994): A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés (1947). Héttorony Könyvkiadó. Budapest. 90-91. old.
31. Janics (1980) 196-197. old.
32. Szarka László (2018): Csehszlovákia és a magyar békeszerződés. In: Fülöp Mihály (szerk.): Az elfelejtett béke. Tanulmánykötet a párizsi magyar békeszerződés életbelépésének 70. évfordulójára. Dialóg Campus Kiadó. Budapest. 149. old.
33. Romsics (2006) 200-202. old.

34. Szűcs László (2003): Nagy Ferenc első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1946. február 5.-1946. november 15. B. kötet. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1241-1242. old.
35. Krno, Daribo M. (1992): A békéről tárgyaltunk Magyarországgal. Rákóczi Szövetség, Budapest, 48. old.
36. Balogh (1988) 237. old.
37. Romsics (2006) 216-217. old.
38. Krno (1992) 70-72. old.
39. Kertész (1995) 355-356. old.
40. A magyar-csehszlovák határ területcserével és telepítéssel összekapcsolt módosításának a lehetőségét a magyar fél 1946 elejétől mérlegelte. A tavasz folyamán részletes terv is készült, mely mintegy 4 ezer km² dél-szlovákiai terület és kb. 200 ezer zömmel magyar lakos átvételével számolt, melynek fejében mintegy 900 km² magyar és osztrák terület és közel 50 ezer fő átadására került volna sor. A tervet szeptember 9-én a kormány is megvitatta és teljes egyetértés alakult ki abban, hogy Magyarország annyi magyart hajlandó átvenni terület nélkül, mint amennyi magyar a Csehszlovákia által átadandó területen él. Úgy számoltak, hogy egy 4 ezer km²-es határ menti sáv átengedése után, amelyen 300 ezer magyar élhet, a kisebbségben élő magyarok száma nem lehet több 300-350 ezernél, akik közül nem mindenki akar majd áttelepülni. Lásd Szűcs (2003) 1328-1333. old.
41. Romsics (2006) 221-222. old.
42. Krno (1992) 80-83. old.
43. Janics (1980) 228-232. old.
44. Gulyás (2005) 123-124. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Balogh Sándor (1988): Magyarország külpolitikája 1945-1950. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 392 old.
- Beneš, Eduard (1942): The Organization of Postwar Europe. Foreign Affairs. Volume 20, Number 2, 226-233. old.
- Fülöp Mihály (1994): A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés (1947). Héttorony Könyvkiadó. Budapest.
- Gulyás László (1993): A csehszlovák-magyar lakosságcsere moszkvai előjátéka KAPU 1993/8-9. szám 72-76. old.
- Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.

- Gulyás László (2006): Benes Közép-Európa terve (1942). EJF, Tudományos Közlemények. Baja. 2006. 27-34. old
- Gulyás László (2008/a): Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő-Gödöllő.
- Gulyás László (2008/b): Beneš statesman or charlatan? The plans and the reality 1908-1948. Corvinus Publishing. Toronto-Buffalo.
- G. Vass István (2005): Tildy Zoltán kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei. 1945. november 15. – 1946. február 4. Magyar Országos Levéltár. Budapest.
- Janics Kálmán (1980): A hontalanság évei. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után 1945-1948. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. München.
- Kertész István (1995): Magyar békeillúziók 1945-1947. Európa Könyvkiadó–Historia. Budapest.
- Kövesdi János–Mayer Judit (szerk.) (1996): Edvard Beneš elnöki dekrétumai, avagy a magyarok és a németek jogfosztása. Pannónia Könyvkiadó. Pozsony.
- Krno, Daribo M. (1992): A békéről tárgyaltunk Magyarországgal. Rákóczi Szövetség. Budapest.
- Kugler József (2000): Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön 1944-1948. Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely. Budapest.
- Romsics Ignác (2006): Az 1947-es párizsi békeszerződés. Osiris Kiadó. Budapest.
- Sallai Gergely (2002): Az első bécsi döntés. Osiris Kiadó. Budapest.
- Šutaj, Štefan (2007): A csehszlovák kormánypolitika és a lakosságcsere. In: Molnár Imre – Szarka László (szerk.): Otthontalan emlékezet. Emlékkönyv a csehszlovák-magyar lakosságcsere 60. évfordulójára. MTA Kisebbségkutató Intézet – Kecskés László Társaság, Kecskemét, 81-91. old.
- Szabó A. Ferenc (1998): Egymillióval kevesebben... Emberveszteségek, népességi tendenciák, és népesedéspolitika Magyarországon (1941-1960). Pro Pannónia Kiadói Alapítvány. Budapest.
- Szarka László (2018): Csehszlovákia és a magyar békeszerződés. In: Fülöp Mihály (szerk.): Az elfelejtett béke. Tanulmánykötet a párizsi magyar békeszerződés életbelépésének 70. évfordulójára. Dialóg Campus Kiadó. Budapest.
- Szűcs László (2003): Nagy Ferenc első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1946. február 5.-1946. november 15. B. kötet. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1978 old.
- Tóth Ágnes (1993): Telepítések Magyarországon 1945-1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára. Kecskemét.

Vadkerty Katalin (2007): A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945-1948 közötti történetéről. Kalligram Könyvkiadó. Pozsony.

Vida István szerk. (2005): Iratok a magyar-szovjet kapcsolatok történetéhez. Gondolat Kiadó, Budapest.

BÓZSÓ Péter Tamás
PhD-hallgató
PTE TTK Földtudományi Doktori Iskola
geopolitikai program
Pécs

PhD student
Doctoral School of Earth Sciences University of Pecs,
geopolitics programme
Pécs, Hungary
email: pbozso@gmail.com

AZ ALBÁN NACIONALIZMUS ÉS HROCH ELMÉLETE

ALBANIAN NATIONALIZMUS AND HROCH'S THEORY

ABSTRACT

In this article, I examine the conditions and external factors leading to the birth of the Albanian national movement. I turn in part to geopolitical contexts, pointing out the strategic goals and practical activities of the Austro-Hungarian Monarchy, with which it sought or wanted to create a partner against the Serbian aspirations, especially the plans to acquire the Adriatic coast. In the expansion of the “soft power” of the monarchy, I examine the efforts of scholars such as Lajos Thallóczy, who contributed launching this national movement. In the analysis, I used Miroslav Hroch's theory of nationalism as a framework, especially his categories setting the phases of national movements against the end of feudal era and the creation of modern societies, which go beyond the well-known A, B, and C phases. The area inhabited by Albanians at the turn of the last century was a poor country dotted with mountains and swamps, which made it difficult to integrate their territory. This has helped Albanians to survive in their earlier history, but has not favoured the birth of the national movement. Albanian society was also religiously divided, with a language divided into two quite different major dialects, in my view. The group of intellectuals or quasi-intellectuals, the possible engine of the movement, may have been thin. The stage A of Hroch's classification, which marked the beginnings

of the national movement, was difficult to start from internal sources of Albanians. That is why, Albanian emigration and external scientific interest, above all the works of Thallóczy, Milan Šufflay and Konstantin Jireček, got a stronger position. It is highly probable that the Monarchy played an active role in the creation of the national myth by publishing an influential book. Later, when Albania declared its independence, we can conclude that the nationalist mass movement was still in its infancy, and that the declaration of independence was the result of an excellent seizure of an opportunity created by the military collapse of the Ottoman Empire, supported but at least tolerated by the great powers. It was largely the personal achievement of Ismail Qemali's who blessed with a talent of recognising the situation. Having all this in mind, I make an attempt to complete Hroch's types with the case of the Albanian national movement.

Kulcsszavak: albánok, geopolitika, Miroslav Hroch, nemzetté válás, Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikája

Keynotes: Albanians, foreign policy of Austria-Hungary, geopolitics, Miroslav Hroch, becoming a nation

1. Bevezetés

Az albánokkal foglalkozó tudományág az albanológia megalapozásában kiemelkedő szerepet vívtak ki maguknak az Osztrák-Magyar Monarchia tudósai, gondolkodói. E hagyomány feltárása, folytatása az elmúlt 10-15 évben bontakozott ki, elég, ha csak a történész Csaplár-Degovics Krisztián munkáira gondolunk. A magyar politika is nagyobb figyelmet fordít a Balkánra, a hazánkkal szomszédos, de legalábbis nem távoli és sok vonatkozásban rokon jellegeket mutató régióra, aminek eredményeként néhányan már magyar külpolitikai terjeszkedést is említenek. Mindenesetre hazánk aktív támogatója annak, hogy a Nyugat-Balkán országai csatlakozzanak az Európai Unióhoz. Megállapíthatjuk, hogy e térség és Albánia iránt – ismét – megnőtt az érdeklődés az utóbbi évtizedben.

E cikkben először az albán nemzeti mozgalom elindulását, annak feltételeit vizsgálom amit Miroslav Hroch nacionalizmus elméleti keretrendszerébe helyezek el. E jelentős befolyással bíró tényezők számbavételénél elsőként az tűnik szembe, hogy az albánok lakta vidék a múlt századfordulón nehezen járható hegyekkel, mocsarakkal tarkított szegény vidék volt, ami megnehezítette a térség integrálását. Ez a körülmény korábbi történelme során valószínűleg segítette az albánság fennmaradását, azonban a nemzeti mozgalom elindulásának nem kedvezett. Az albán társadalom vallásilag is

megosztott volt, nyelve két –meglátásom szerint – eléggé különböző nagy dialektusra oszlott. Az értelmiségi vagy annak tekinthető réteg, a mozgalom lehetséges motorja, vékonyka lehetett. Ebből következően a külföld hatása, beleértve ebbe a nemzetközi albán diaszpórát és a külföldi tudósok és politika érdeklődését is, felértékelődött a nemzeti mozgalom kibontakozásában és egészen a függetlenség kikiáltásáig hatott. Onnantól már egy új szakasz kezdődik, Albánia országának története. Mellékesen megjegyezhetjük, hogy a külföldi függés ezzel nem szűnt meg, az ország az itáliai befolyás erősödésével az 1939-ben végrehajtott katonai megszállás következtében tulajdonképpen olasz gyarmattá vált.

Nemcsak a közeli erősebb államok tekintettek meghódítandó területként a térségre, a Balkán a „keleti-kérdés” színrelépése után mindig is a nagyhatalmak vetélkedésének terepe volt, és ez a helyzet napjainkra sem igazán változott. Az albán nemzetté válás geopolitikai összefüggései közül a hazánkat is érintőeket kiemelten vizsgálom. Az albán nemzeti mozgalom fejlődése, illetve annak segítése megjelent a Monarchia külpolitikájában, különösen a Szerbiával való konfliktusok során, mivel a kettős állam igyekezett a szerb terjeszkedési törekvéseket megakadályozni, különösen annak az adriai tengerparthoz való kijutását. Ehhez a törekvéshez egy albán állam létrejötte egy potenciális és befolyásolható szövetséges feltűnésével kecsegtetett.

A nemzeti mozgalom kezdeteit jelentő a nemzeti történetet és népi jelleget feltáró tudósi érdeklődés és tudományos feldolgozás szakasza (amit Hroch A-val jelöl), az albánság esetében belső forrásokból nehezen indulhatott el. Így juthatott kiemelkedő pozícióba mindenekelőtt a monarchiabeli tudósok Thallóczy Lajos, Milan Šufflay és Konstantin Jireček munkássága. Nagy valószínűséggel állítható, hogy az albán nemzeti mítosz megteremtésében egy nagyhatású könyv kiadásával, melyet valójában Thallóczy írt, a Monarchia aktív szerepet játszott.

Az albán nemzeti újjászületés a „rilindja” belső fejlődésére nem csak a külső ösztönzők hatottak számottevően, de történetében a nemzeti szál-lásterület felosztását célzó külső fenyegetés is meghatározó volt. Ebben Szerbia járt az élen, természetesen orosz támogatással. Így a nemzeti függetlenség 1912. november 28-ai kikiáltásához is az első Balkán-háború végkifejlete vezetett el, és mint láthatjuk mielőtt egy klasszikus tömegmozgalom igazán kifejlődhetett volna. A függetlenségi nyilatkozat az oszmán birodalom katonai összeomlásakor keletkező, a nagyhatalmak által támogatott, de legalábbis eltűrt lehetőség megragadásának a következménye. Nagyrészt a kiváló helyzetfelismeréssel megáldott Ismail Qemali személyes teljesítménye.

Hroch szavaival: „Az a tény hogy sok nemzet az első világháború következményeként eljutott saját államának megalapításáig inkább egyfajta bal-eset, ami jórészt a nagyhatalmak érdekeiből és döntéseiből fakadt és csak részben annak a ténynek a következménye, hogy e nemzeti közösségek létrehozása már előzőleg végbement.”¹

Összességében megállapíthatjuk, hogy az albán nemzeti mozgalom történetében a külső tényezők, itt konkrétan a monarchia és tudósainak pozitív hozzáállása és ösztönzése gondolok, viszonylag nagy szerepet töltött be. Továbbá, a nemzeti függetlenség megszerzése a polgári átalakuláshoz képest korán következett be, a háborús és a nemzetközi erőviszonyok voltak a döntő tényezők és az állam először üresen kongott. Számos vonásában egyedi és érdekes esettel van dolgunk. E speciális nemzetné válási történet érdemes az elemzésre, és teljesebbé teheti az összehasonlító kutatásokat is.

2. Miroslav Hroch nacionalizmuselmélete

A nacionalizmus elméletek egyik kiemelkedő teoretikusa, a cseh történész Miroslav Hroch 1932 június 14-én született Prágában. Ernst Gellnerrel ellentétben, aki aszerint a nemzetek az agrártársadalom iparivá válásának termékei, Hroch a kisebb nemzetek történetét elemezte és eredményeivel oldotta ezt a direkt összefüggést. Az 1968-ban németül megjelent *A nemzeti mozgalmak előfutárai a kis európai népeknél* című könyvét nem tartja igazán nacionalizmus elméleti könyvnek, inkább a társadalmi előfeltételek empirikus vizsgálatával foglalkozik, néhány általánosítható következtetéssel mindenekelőtt az összehasonlító módszert illetően. Azt vizsgálja, hogy hogyan történt a nemzeti mozgalmak esetében az átmenet az agitációtól a tömegmozgalommá válásig (ahogy lentebb láthatjuk, a B fázisból a C fázisba). A 2015-ben angolul megjelent *Európai nemzetek. Létrejöttük magyarázata* című kötetében azt is vizsgálja, mi vezetett a statikus tudósi, kutató fázisból a váltás egy dinamikus szakaszra a nemzeti agitáció megindulásáig (azaz az A fázisból a B fázisba).

A nemzeti mozgalmak valós szervezőinek társadalmi hátterét vizsgálva már egyetemi éveiben, az ötvenes évek Csehszlovákiájában, azt állapítja meg, hogy ellentétben az akkor hangoztatott szovjet-mintájú érvekkel, ezek az emberek nem voltak sem a reakciónak tekintett burzsoázia tagjai. Továbbá nem voltak parasztok, a népi osztály tagjai, ahogy a tradicionális cseh nemzeti mítosz állította. Jellemzően a kispolgári (pl. mesteremberek, boltosok) és értelmiségi rétegből kerültek ki.

Hroch szerint a nacionalizmus kialakulását azzal sem lehet magyarázni, hogy ez a nézetrendszer mintegy vándorútra kel az egyes nemzetek közt. Ezzel lehetetlen megindokolni, hogy a katalán nemzeti mozgalom miért nagyjából száz évvel a Francia Forradalom után indult fejlődésnek a cseh pedig már tíz évvel azután, noha Katalónia a francia határon fekszik a cseh vidék pedig távol attól.

A nemzeti ébredést tanulmányozásához a vezető motivációja az volt, hogy az absztrakt síkról gyakorlati kérdéssé tegye a mozgalom kialakulását. Kik voltak a cselekedeteket véghezvivő valós emberek, mi lelkesítette őket, mi befolyásolta őket, hogy hazafivá váljanak.

Hroch aláhúzza, hogy „a nemzeti eszmék elterjedése ugyanis csak meghatározott társadalmi adottságok mellett mehetett végbe. A nemzetépítés nemcsak ambíciózus és narcisztikus értelmiségiek terve volt, inspiráló erejük nem lett volna elegendő ahhoz, hogy ezek az eszmék egész Európában elterjedjenek. Az értelmiségiek csak akkor „találhatják ki” a nemzeti közösséget, ha már megvannak a nemzet kialakulásának bizonyos objektív előfeltételei.”²²

Ebből a megközelítési módból fakad, hogy a cseh tudós szerint: „Maga a „nemzet” természetesen nem örök kategória, hanem az európai történelmi fejlődés hosszú és bonyolult folyamatának terméke... olyan széles társadalmi csoportként határozzuk meg, mely egyrészt több objektív kapcsolat (gazdasági, politikai, nyelvi, kulturális, vallási, földrajzi, történelmi) kombinációja, másrészt a kollektív tudatban történő szubjektív reflexió által integrált.”²³

Hroch álláspontja alapján a nemzetet, mint csoportot különféle kötődések tartják össze, de „közülük hármát azonban nem lehet semmi mással felcserélni:

- 1). a csoport vagy legalább központi alkotóelemeinek „sorsaként” kezelt, közös múlt „emlékezetét”;
- 2). olyan nyelvi és kulturális kötődések sokaságát, melyek jóvoltából a csoporton belül magasabb szintű társadalmi kommunikáció válik lehetővé, mint rajta kívül;
- 3). a civil társadalomként szerveződő csoport tagjainak egyenlőségéről szóló koncepciót.”²⁴

A modern politikai nemzet kialakulása két különböző állapotból indulhatott ki Európában. Jellemzően a nyugati területeken a középkori állam etnikai kultúra dominanciájával alakult ki és ez képezte a polgári átalakulás alapját. Míg Kelet-Európában a lengyel állam kivételével az etnikai csopor-

tok nem rendelkeztek „saját” nemességgel, politikai egységgel vagy folytonos irodalmi hagyománnyal. Hroch ez utóbbiakat vizsgálta.

Fontos distinkcióként megkülönbözteti a nemzeti mozgalmat a nacionalizmustól. Az előbbi olyan szervezett erőfeszítés, amely a teljesen kifejlett nemzet valamennyi fő jellemzőjének megszerzésére irányul az utóbbi viszont az a nézetrendszer, amely „abszolút elsőbbséget ad a nemzet értékeinek minden más értékkel és érdekekkel szemben”. Nem igaz hogy minden hazafi egyben nacionalista is lett volna.

A klasszikus nemzeti mozgalmak három fő célt tűznek ki programjaikban, hogy teljessé tegyék nemzeti létüket:

- 1). a nemzeti kultúrának helyi nyelven alapuló fejlesztése, a nyelvnek az oktatásban, közigazgatásban és gazdasági életben való rendes használata;
- 2). az állampolgári jogok és a politikai öngazgatás elnyerése, eleinte az autonómia, végül (határozott követelésként rendszerint igen későn) a függetlenség formájában;
- 3). az etnikai csoportból épülő teljes társadalmi struktúra létrehozása, művelt elittel, hivatalnoki karral és vállalkozói réteggel, de ahol szükséges, szabad parasztokkal és szervezett munkásokkal is.”⁵

A nemzeti mozgalmak történetében Hroch három szakaszt különböztet meg a mozgalom indulása és sikeres befejezése között (eredeti megfogalmazás szerint nagybetűkkel jelölve):

- A). szakasz:** amikor tudósok és műkedvelők elkezdik tudományosan kutatni és feltárni a nem-domináns csoport nyelvi, kulturális, társadalmi és történelmi jellemzőit. E fázisban még jellemzően nem merül fel a fellelt hiányosságok pótlására politikai igény. Ez a tudományos érdeklődés szakasza.
- B). szakasz:** újabb szereplők csatlakoznak a mozgalomhoz, akik föladataknak tekintik a (cél)csoport felébresztését, meggyőzve őket hogy csatlakozzanak a leendő nemzet létrehozásának tervéhez. Ez a hazafias agitálás szakasza.
- C). szakasz:** amikor a nemzeti identitás már megerősödött a csoport jelentős részében tömeges részvétellel mozgalom jön létre. Ekkor differenciálódik a mozgalom konzervatív, liberális és demokratikus szárnya. Ez a tömegmozgalom szakasza.

1. táblázat A nemzeti mozgalmak három szakasza Miroslav Hroch szerint

Table 1. Three phases of national movements, according to Miroslav Hroch

Szakasz	Résztvevők	Tevékenység	Cél
A, tudományos	tudósok	leírás, feltárás, megalkotás	romantikus, tudományos érdeklődés
B, agitációs	hazafiak	nemzetébresztés	nemzet létrejötte, megerősödése
C, mozgalmi	tömegek	politikai szervezés	államiság, politikai önigazgatás

Forrás: saját összeállítás Hroch (2000) 7. old. alapján

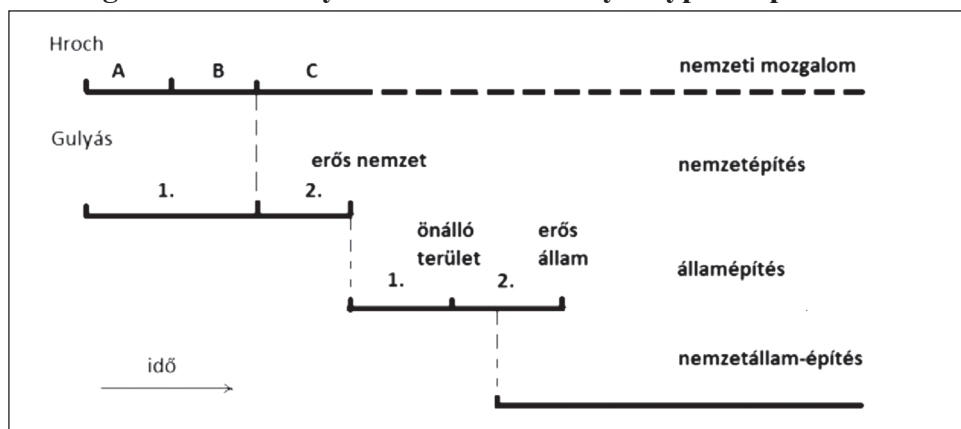
A nemzeti mozgalmak fejlődése nem áll meg a tömegmozgalommá válással, azonban Hroch csak idáig vizsgálja őket. Ha a mozgalmi szakasz lezárását például egy jól funkcionáló nemzet létrejöttéhez vagy az önálló állam esetleg területi egység megalapításához kötjük, akkor ezekkel az új szakaszokkal egészíthetjük ki e sorozatot, ahogy azt Gulyás László teszi a kelet-európai nemzetek példáját felhasználva.⁶

Hroch maga nem adja meg a C szakasz lezárásának kritériumait, így rendszere kiegészíthető, bővíthető. Gulyás megkülönbözteti a nemzetépítés, államépítés és nemzetállam-építés korszakait, melyeknek záró eseményei egy erős nemzet, egy erős állam, illetve egy erős nemzetállam létrejötte. Nála a nemzetépítés első fázisa feleltethető meg Hroch A és B szakaszaival, míg a második nemzetépítés második fázisa a Hroch-féle C szakaszban ér véget, az erős nemzet megteremtésével. Az államépítés is ebben a C szakaszban kezdődik és bár fontos időpont az államiság vagy autonóm terület feletti kontrol megszerzése, az államépítés nem ér ezzel véget, mivel a végpont az erős állam megteremtése. A nemzetállam-építés folyamata azonban nehezebben definiálható és nem könnyen bontható ilyen fázisokra. Gulyás szerint: „az államépítés és a nemzetállam-építés közötti határ átlépése... akkor történik meg, amikor egy többnemzetiségű államban a politikai vezető szerepet megszerzett kultúrnemzet úgy dönt, hogy egyértelműen saját nemzeti érdekeinek rendeli alá az államépítést és ennek jegyében államnemzetként kezd el cselekedni.”⁷ Ezt a politikát rokoníthatjuk azzal, amit Hroch nacionalizmusnak nevez.

Jellemzően irodalmárok, nyelvészek és történetírók indítják el a nemzeti mozgalmat, vagy másként fogalmazva a nemzetépítést. A nyelv művelők létrehozzák, vagy megújítják az azonosan vagy hasonlóan beszélők nyelvét, meghatározzák az irodalmi normát és létrejön a „hivatalos” irodalmi nyelv. Fontos a nemzet történetére vonatkozó források összegyűjtése, közzététele és a nemzeti történeti kánon megírása. A hősök példája nemes tettekre sarkallják, legalábbis megíróik reményei szerint, a nemzet tagjait. Itt nagyon fontos az értelmiségiek szerepe, tevékenységük nélkülözhetetlen. Megesik, hogy kezdetben nem a nemzeti nyelven kezdődik meg ez a munka, mint például a finnek esetében. Ha az írott múlt kevés forrással rendelkezik, valamint a nemzeti karakter megragadásához a népi mondák, regék (újra) felfedezése és rögzítése is lényeges feladatnak számít.

Az agitációs szakaszban megindul egy intézményrendszer felállítása is, mely a kollektív identitás erősítésében játszik szerepet. Jelentős hatással bírnak a folyóiratok és népszerű könyvek publikálása, a hetilapok és napi sajtó bevezetése – természetesen a nemzet nyelvén. Ekkor válik elvárássá a standard nemzeti nyelv ismerete. Az e nyelven kommunikálók alkotják a nemzeti közösséget, amit a „nyelvében él a nemzet” szállóige is kifejez.

1. ábra Hroch szakaszai és a Gulyás-féle tagolás
Figure 1. Phases by Hroch and the Gulyás types of partitions

Forrás: saját munka Hroch (2000) 7. oldal és Gulyás (2013) 15-21. oldal alapján

A tömegmozgalom szakasza akkor kezdődik, amikor megjelennek a területi autonómiát, önigazgatást követelő mozgalmárok, politikusok és egyesületek, sőt pártok is szerveződhetnek. Ekkor jelennek meg a nemzeti

szállásterületet feltüntető térképek és térképrajzolók, hogy alátámasszák, indokolják a megfogalmazott követeléseket.

Az államépítés első lépcsője, mely a tömegmozgalom szakaszában kezdődik és az önálló állam létrehozását célozza. Ebben Gulyás szerint a három fő elem: (1) az államépítés programjának megfogalmazása, (2) békés eszközök például tárgyalások használata és (3) keményebb eszközök használata, például fegyveres harc és emigrációs tevékenység.⁸ Az államépítés második lépcsője akkor kezdődik, amikor e küzdelem eléri sikerét és az önálló állam megalakul.

A nemzeti mozgalmak történetének elemzése során Hroch nemcsak időrendi szakaszokat különített el, de figyelembe vette a nemzeti mozgalmak viszonyát a modernizációhoz, a „polgári forradalomhoz” is, és ez alapján típusokat állított fel. Szakaszolása ismertebb, mint típusalkotása mivel általánosabb jelenséget ragad meg, ami jellemzően minden típusnál jelentkezik. Hroch életművének sarkalatos kérdése az összehasonlító elemzés, vizsgálódásainak fókuszában áll. Polgári forradalmon az egyenlőségen alapuló, alkotmányos társadalomba való átmenetet érti.

2. táblázat A nemzeti mozgalmak négy típusa Miroslav Hroch szerint
Table 2. Four types of national movements, according to Miroslav Hroch

Típus	Példa	A szakaszok és a polgári átmenet		
		Régi rend	„Forradalom”	Alkotmányos rend
1. forradalmi	magyar, cseh, norvég	B	C	
2. elhúzódozó	horvát, szlovén, litván, lett	B		C
3. felkeléses	szerb, görög, bolgár	B, C		
4. megkésett	baszk, katalán, flamand			B, C

Forrás: saját összeállítás Hroch (2000) p.7-8. alapján

Az első típusban az agitálás még a polgári átmenet előtt kezdődött és a forradalmi átalakulás során vált a mozgalom tömegessé, amikor a munkásmozgalom is megjelent. A nemzeti programot a politikai felfordulás során alakították ki.

A második típusban az agitálás szintén a régi rend uralkodása alatt kezdődik, de a tömegmozgalommá válás csak a polgári átmenet után következik be, némi késéssel. A szlovákok esetében az erőszakos magyarosítás

megállította a C szakaszt és az ukránok esetében is hasonló történt az orosz uralom alatt.

A harmadik típusnál a nemzeti mozgalom tömegeket mozgató meg még a régi rendszer idején és ez fegyveres felkelésekhez vezetett. Ez történt az Oszmán Birodalom európai területein a görögök, szerbek és bolgárok esetében.

A negyedik típusnál az agitálás már alkotmányos keretek között, jellemzően kapitalista környezetben indul meg. A tömegmozgalommá válás hamar, mint a katalán és a baszk példa mutatja, vagy később, mint Flandriában, vagy soha, mint Walesben és Bretagne-ban nem jelent meg. Itt jegyezhetjük meg mintegy kiegészítésként, hogy a skótok esetében mintha napjainkban válna tömegmozgalommá a nemzeti függetlenség gondolata.

Ebben a tipológiában Hroch az albán nemzeti mozgalom fejlődését talán nem véletlenül nem helyezte el, mivel meglátásom szerint nem igazán illelke a típusok közé. Az alábbiakban ezt vizsgálom.

3. Az albánság nemzetté válásának feltételei a múlt századfordulón

Először azt tekintjük át, hogy az albánság mennyire jelentett homogén csoportot a nemzetté válási folyamat kezdeteikor, illetve mennyiben különbült el környezetétől. Magyarként a nemzetet integráló tényezők között szinte magától értetődően gondoljuk, hogy egy nyelvi közösség alkot egy nemzetet, mivel sem belső kohéziója sem a szomszédoktól való elkülönülése nem okoz különösebb gondot. Az albán nyelv indoeurópai nyelv és így rokona a legtöbb európai nyelvnek, bár a közös nyelvi őstől viszonylag korán elvált ezért jelentősen különbözik azoktól. Az örménnyel mutat talán legközelebbi rokonságot. Jelentős hatással volt rá a latin azonban az átvételeket külső hallgatóként nehéz felismerni. Ebből érezhető, hogy az albán nyelv eléggé különbözik a szomszédos szerb, bolgár (makedón) és görög nyelvektől, tehát a nyelvi közösség egy elkülönült világot alkot.

Ezt enyhíti az a tény, hogy az Oszmán Birodalomban a népek elég keverten éltek, különösen a városokban és sokan beszéltek több nyelvet is. A Balkán nyelvei így hatottak egymásra, mind az átvett szavak mind a nyelvtani szerkezet tekintetében is hasonlóságokat fejlesztettek ki. Ez a Balkán nyelvi unió (Balkan Sprachbund).

Azonban az albán nyelv két jól elkülöníthető dialektusra bomlik az északi geg és a déli toszk nyelvjárásra, és ez még inkább így volt több mint száz évvel ezelőtt. A mai Albániát kettészelő Skhumbin folyó tekinthető dialektus határnak. Az Itáliában és görög földön élők a toszk nyelvjárást beszélik, míg Koszovóban a geget. Az irodalmi nyelvet megalkotói a két nyelvjárás

„közé” helyezték el, de közelebb a toszkhoz (a kommunista diktátor Enver Hodzsa délről származik). Jelenleg a Balkánon az albán anyanyelvűek száma kb. 6 millió, közülük a geget 3.4 millióan a toszkot 1.8-an beszélik (a tiszta nyelvjárást beszélők száma nem adja ki a beszélők teljes számát).

Láthatjuk, hogy az albán nyelv környezetétől jól elkülönült, de két nagy nyelvjárásra oszlott (az egyiket többen beszélik, a másikat nagyobb a történelmi presztízse), ami megnehezíti az egységes irodalmi nyelv kialakítását. E körülmény miatt kialakítására, a norma elfogadásának szintjén, szükség is van.

1. térkép Az albán vilajetek (török városnevekkel és a háttérben a mai határokkal)

Map 1. The Albanian vilajets (Turkish names and present borders in background)

Forrás: saját szerkesztés

Integráló tényező lehet még a vallás. Sajnos e tekintetben még megosztottabb volt és ma is az az albánság. Hajlamosak vagyunk az albánokat dominánsan muszlimként tételezni, de ez nem igaz (a mai Koszovóra inkább).

A mai Albánia nehezen megközelíthető északi hegyvidékein római katolikus, míg a szállásterület déli részén ortodox közösségek éltek. Ez olyan egyszerűnek tűnő kérdésekben is megosztottsághoz vezet, hogy például melyik év melyik hónapjában vagyunk, nem is beszélve az ünnepnapokról. Mik legyenek a közös ünnepek? Az albánok az Oszmán Birodalom négy vilajetében alkottak többséget legalább a közigazgatási egységek egy jelentős részében. A rilindja során ezekre vonatkozóan fogalmaztak meg egységesítést és így önigazgatást követelő politikai követeléseket.

Az alábbi táblázatban az albánok lakta vilajetek becsült vallási összetételét láthatjuk. Természetesen e területen nem csak albánok éltek, ami árnyalja a képet, de az albánság felekezeti sokszínűségét illusztrálja. Délen görögök, keleten macedónok (akik valószínűleg még többnyire bolgárok-nak tartották magukat), illetve északon szerbek és a Szandzsákban bosnyákok tarkították az etnikai összetételt.

3. táblázat Az albánok lakta vilajetek vallási összetétele 1901-1902 (fő)
Table 3. Religious composition of the Albanian dominated vilajets in 1901-1902 (persons)

Vilajet	Katolikus	Ortodox	Muszlim	Összesen
Skutari (Íškodrai)	162.000	7.000	200.000	369.000
Janinai (Yanyai)	25.000	156.000	175.000	356.000
Monastiri	65.000	56.000	154.000	275.000
Koszovói	40.000	-	345.000	385.000
Összesen	292.000	219.000	874.000	1.395.000
%	21	16	63	100

Forrás: Barbarich: Albania (1905) idézi Csaplár (2010) 74.old.

Egy nemzeti mozgalom természetesen nem létezhet mozgalmárok nélkül, Hroch kutatásai is e személyek valós cselekedeteinek, mozgatórugóinak és nem utolsósorban társadalmi háttérének feltárására irányult. A hazafiak között szép számmal találhatunk értelmiségieket, különösen az A szakaszban. Itt érzékeltetni kívánom, hogy az albán társadalom bizony szűkében lehetett a kiművelt főknek, akik a mozgalom hajtóerejét adhatták. Ahogy Csaplár-Degovics fogalmazta: „az albán társadalom legszűkebb csoportja az értelmiségiek csoportja volt... Tanulmányaikat a birodalom nagyobb városaiban (pl. Janina, Konstantinápoly, Skutari, Szaloniki) vagy külföldön... folytatták.”⁹ Ez önmagában is korlátozza a kezdeti potenciális lelkes

hívek számát. Azonban „ez az albán hivatalnok-értelmiségi réteg... nem vált automatikusan a nemzeti mozgalom tudatos tagjává... mivel jelentős részük... az oszmán birodalmi gondolattal azonosult.”¹⁰ A korábbi földbirtokos réteget a birodalom reformjai jórészt hivatalnokokká tette, ami a fenti réteg egyik forrásává vált, ami részben magyarázatot adhat e jelenségre.

A szegényebb és a vidéken élő lakosság helyzetese sem volt irigylésre méltó. A XIX. század folyamán a gazdasági fejlődéssel egyidejűleg megnőtt a lakosságszám, azonban a földhiány miatt, illetve az ipar munkaerő felszívó képességének igen korlátozott volta miatt jelentős volt a kivándorlás a birodalmon belülre és külföldre is. A „modern élet” legvalószínűbb helyszínei a városok voltak, itt ezek nagyságával jelzés-szerűen szeretném érzékeltetni a helyzetet.

4. táblázat Nagyobb albán városok lakossága a századfordulón

Table 4. Population of major Albanian cities around 1900

Városok	Minimum	Maximum
Shkodra	20,000	
Korca, Gjirokastrë, Elbasan, Berat, Tirana	8.000	20.000
Kavaja, Durrës, Vlora	4.000	8.000
Lezha, Kruja, Permet, Delvina stb.	3.000	4.000
Szeged	83,000	
Pécs	55,000	

Forrás: Csaplár (2010) 87. old. és saját

5. táblázat Az albán nemzeti mozgalmat hátráltató tényezők

Table 5. Factors hindering the Albanian national movement

Terület	Hátrány
nyelv	két eléggé különböző nyelvjárás
vallás	szunni, bektasi, ortodox és római katolikus közösségek
történelem	középkori önálló államiság hiánya
polgárosodás	vékonyka értelmiségnek tekinthető réteg

Forrás: Csaplár (2010) és saját

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy számos tényező hátráltatta az albán nemzeti mozgalom kibontakozását, mit a vallási- és nyelvi megosztottság, a nemzeti mítoszteremtéshez szükséges egyértelmű dicső előtörténet hiánya és a mozgalom, ha fogalmazhatunk így káderhiánya.

4. Az albán nemzeti újjászületés és az osztrák-magyar törekvések

A szakértők között megoszlanak a vélemények, hogy mikor is indult az albán nemzeti újjászületés a rilindja. Egyesek már az oszmán központosítás elleni lázadásokhoz köti az 1830-as években, mások Naum Veqilharxhi az albán ábécé megalkotására 1844-ben tett első kísérletét jelölik ki szimbolikus kezdetként és van, aki a Prizreni Liga bukását 1881-ben. Talán helyesebb, ha úgy véljük, hogy a nemzeti reneszánsz az 1870-es években indult és az albánok többségének muzulmán hite és egy korábbi önálló albán állam hiánya lelassította a birodalomról való leválást. A Tanzimat reformok, melyek a helyi albán vezetők leváltásával és az albán kultúra elnyomásával jártak voltak a mozgalom kiváltó szikrái.

Mondanivalóm szempontjából most csak a szerteágazó mozgalomnak csak néhány aspektusára helyezem a hangsúlyt. Az irodalmi nyelv megalkotásában nem csak a két markáns nyelvjárás által adott kihívással kellett a mozgalom képviselőinek megküzdenie, de a különböző (vallásokhoz kötődő) kulturális hátterek közötti kompromisszum megtalálásával, ami az abc-kérdésben nyilvánult meg. Görög, latin esetleg arab írásmódot alkalmazzanak-e? Végül a nyugatot is jelentő latin betűket választották és az irodalmi nyelvet a két nyelvjárás „közé” helyezték el így egyik csoport sem érezhette privilegizált vagy elnyomott helyzetben magát.

A vallások közül mozgalom szervezésében a bektasi dervis rend vívott ki magának kiemelkedő szerepet, amiben segítségére volt integratív jellege. Általánosságban megállapíthatjuk, hogy képviselői nem lépnek fel kizárólagosságra törekvően, nem ellenségesek más vallások hívóival szemben. Ezen kívül ismert jelenség volt, hogy egy család különböző tagjai különböző vallásúak voltak, gyakran adózási megfontolásokból is. Ennek a helyzetnek a leírásával leginkább az úgynevezett kriptokereszténység kapcsán találkozhatunk. Talán segített az is hogy nem csak két, hanem inkább négy fő vallás képviselői is megtalálhatóak voltak az albánok között. A nacionalizmus lett az integráló tényező, ahogy Pashko Vasa fogalmazta: „Egyesek azt mondják, keresztény vagyok, mások az iszlámnak hódolnak./ Az egyik török, latin a másik:/ Pedig ti mind testvérek vagytok kedves szerencsétlenek!/ A papok és hódzsák megtévesztettek titeket./ Hogy elválasszanak és

szegénnyé tegyenek!”¹¹ A vallást illetően tömören, jelmondat szinten, így foglalta össze a szerző: „Az albánok hite az albánság!”

Kézzelfogható előkép hiányában nehezebb feladatnak bizonyult az önálló történelmi mitológia megalkotása. Itt elkelt a külső segítség, és ahogy Csaplár-Degovics megállapítja: „az albán történelmi tudat tudományos megalapozását, legfontosabb kereteinek megalkotását egy... magyar tudós-politikus vállalta magára... Thallóczy Lajos.”¹² A Hroch-féle A szakaszhoz köthetően a magyar tudós és politikus a cseh Konstantin Jireček és a horvát Milan Šufflay történészekkel közösen feldolgozta és kiadta a középkori Albánia egyik legteljesebb többkötetes forrásgyűjteményét¹³ az és szerkesztette az Illyrisch-albanische Forschungen (Illír-albán kutatások) köteteit. Az osztrák-magyar albanológia születését az ország hatalmi érdekei motiválták, az albán nemzeti mozgalom segítségével szövetségest remélt főként a szerb törekvésekkel szemben. Csaplár-Degovics kiemeli, hogy: „az Osztrák-Magyar Monarchia számos politikai és gazdasági ok miatt a 19-20. század fordulóján elhatározta, hogy az albán nemzetté válásban aktív – irányító – szerepet fog játszani.”¹⁴ A magyar tudós ráhatással volt az albánokat is érintő külpolitika menetére, és tisztában volt azzal, hogy a dicső középkori múlttal büszkélkedő balkáni népekkel való rivalizáláshoz az albánoknak is szükségük van ilyen előképre.

Úttörő munkaként 1898-ban anonim szerzőséggel kiadásra került egy az albán hősi múltat népszerűsítő albán nyelvű könyv az Albánia története egy gegtől, aki szereti hazáját.¹⁵ Ahogy erre Csaplár-Degovics rámutat e könyvet igen nagy valószínűséggel maga Thallóczy írta és főbb megállapításai beépültek az albán nemzeti történelem kánonjába. Thallóczy egy levelében kifejti az albánokkal kapcsolatos nézeteinek vezérlő motívumait: „1. az albánok egy önálló nép (mindig is egy önálló entitás volt erős „törzsi tudattal” és az autonómia iránt érzett kifejezett igénnyel); 2. híres történelmük van; 3. emiatt van politikai jövőjük.”¹⁶ A könyv titkos művelettel való megjelentetése híven tükrözi az osztrák-magyar szándékokat és módszereket.

Thallóczy Szkander bégét állítja középpontba a történelmi emlékezetben. Ez az előkelő származású fiú túszként került szultáni udvarba, áttért a muzulmán hitre és katonai szolgálatainak köszönhetően 18-évesen megkapta bég címet. Miután ellentétbe került a portával visszatért hazájába és szabadságharcot hirdetett a birodalom ellen melyben hősiességével eredményeket ért el. A katolikus hitre is áttért. Így minden vallás követői tudtak azonosulni vele.

Az albán nemzeti újjászületés korszakának méltó lezárása a függetlenség kikiáltása. Ehhez a kedvező geopolitikai konstellációt kiterjedt kapcsolatai

révén és jó helyzetfelismerő képességei miatt révén felismerni képes Ismai Qemali kiválóan ragadta meg az alkalmat. Tette elismerést érdemel, noha a nagyhatalmak már megegyeztek, hogy létrehozzák a független államot. Az albánok földjén megjelenő idegen megszálló csapatok drámai erővel jelenítették meg az albán nemzet sorsközösségét, külső erővel „serkentve” a nemzetté válás kiteljesedését. Ha korábban inkább birodalmon belüli autonómiát követeltek, a függetlenség most egyetlen választható lehetőségként merült fel.

6. táblázat Az albán nemzeti mozgalmat segítő tényezők
Table 6. Factors promoting the Albanian national movement

Terület	Előny
nyelv	az irodalmi nyelv megalkotásának kérdését folyton kompromisszumokra építik (máig sem teljesen lezárt ügy)
vallás	a bektasi irányzat integratív, infrastruktúrájával is segíti a nemzeti mozgalmat
történelem	Skander bég integráló tényező lehet, a nemzeti mítoszt külföldről jövő segítséggel sikerül megalkotni
külső katonai támadás	a fenyegetettség egységbe forraszt és a hatalmi vákuumot Qemali vezetésével (nemzetközi kitekintéssel) sikerül kihasználni
geopolitika	a nemzetközi hatalmak megegyeznek Albánia létrehozásában

Forrás: saját

5. Összefoglaló: a nemzetté válás egy további típusa?

A fenti kiemelt sajátosságokat szem előtt tartva helyezzük el az albán nemzeti mozgalmat a Hroch-féle típusok között! Könnyen adódik, hogy megállapítsuk a B szakasz, a nemzeti agitáció már a régi rend idején megkezdődött, gondoljunk csak például Pashko Vasa Az igazság Albániáról és az albánokról 1879-ben, illetve Sami Frashëri Albánia, mi volt, mi most és mivé válik 1899-ben jelent könyveire, a nemzeti abc megalkotására vagy az 1877-ben felállított Isztambuli Bizottság (Komitetit i Stambollit) tevékenységére.

A polgári átalakulás, azaz a Hroch-féle „forradalom”, az albánok esetében nem lehet más, mint az Oszmán Birodalom európai széthullása, ami az I. Balkán háború következményeként következett be, és ez az, ami az önálló albán állam megalakítását is lehetővé tette.

Az igazi kérdés szerintem az, hogy a tömegmozgalom kialakulását mikorra tesszük. Gondolhatjuk-e hogy a nemzeti függetlenséget tömeges népi részvétel, azaz komoly nemzeti tömegmozgalom nélkül érte el a kis balkáni nép? Igen pontosan erről lehetett szó, ahogy Mária Todorova is állítja: „az albánokat függetlenségbe hajszolták még mielőtt a C szakasz elkezdődött volna”¹⁷, mégpedig a geopolitikai összefüggések miatt. Ez semmi esetre sem értékítélet és a pillanatnyi helyzetre lehetett igaz, valamint semmiben sem csökkenti a nemzeti érzés későbbi tömeges megélésének erejét.

Ezt az érvelést támasztja alá például az alábbi néhány adalék:

- 1). az állam létrejötte nagyhatalmak egymás közötti megegyezésén alapult, nem volt hozzá szükség erős nemzeti tömegmozgalomra és e hatalmak külföldi uralkodót jelölhettek ki;
- 2). elhanyagolható volt az önálló albán fegyveres erők szerepe (nem volt nagy tömeg). Qemali a hazaszállításra váró oszmán (török) csapatok árnyékában kiáltotta ki a függetlenséget;
- 3). nem volt tömegpárt vagy nemzeti érzületű munkásmozgalom.
- 4). visszaemlékezések szerint pl. a nemzeti zászló még nem volt teljesen közismert szimbólum;
- 5). az önálló állam ellenében oszmán nosztalgikus felkelés bontakozott ki 1914-1915-ben, amit parasztlázadásnak vagy muszlimlázadásnak is neveznek.

Ezek alapján a Hroch-féle második típus az elhúzódó nemzeti mozgalom adódna, de a horvát és szlovén esetben a polgári átalakulás egy másik állam keretén belül zajlott le és itt alakították ki tömegmozgalmukat. Az albánok esetében, azonban a geopolitikai összefüggések miatt még a mozgalmi fázis előtt megalakulhatott önálló államuk.

A balti államok megalakulása lehet ilyen szempontból rokon az albán esettel. Bár a táblázatban nem szerepel az észtek külföldi segítséggel nemzeti hadsereget szerveztek a szovjetek ellen és sikerrel ellent tudtak állni, tehát itt mindenképp volt nemzeti tömegmozgalom a függetlenség elnyerésekor. A lett esetben nagyobb a külföldi (benne az észtek) hadsereg szerepe a szovjetek elleni védekezésben és hasonló a litván helyzet is, bár természetesen mindkét nép kiállított önálló hadsereget. Egy lehetséges további kutatási terület az albán nemzeti ébredés összehasonlítása a balti népekével.

Ami még különlegessé teszi az albán nemzeti újjászületést az Thallóczy valamint monarchiabeli tudóstársainak (azaz motivált külföldiek) a szerepe a nemzeti történelem megalkotásának elindításában. Ezért gondolom, hogy az albán eset önálló kategória, amit talán külső erők, itt a háborúra is gondolva, által gyorsított nemzeti mozgalomnak tekinthetjük.

7. táblázat A nemzeti mozgalmak egy lehetséges új típusa
Table 7. A possible new type of national movements

Típus		Példa	A szakaszok és a polgári átmenet		
			Régi rend	„Forradalom”	Alkotmányos rend
1.	forradalmi	magyar, cseh, norvég	B	C	
2.	elhúzódó	horvát, szlovén, litván, lett	B		C
3.	felkeléses	szerb, görög, bolgár	B, C		
4.	megkésett	baszk, katalán, flamand			B, C
5.	gyorsított	albán	B	„kapott” állam	C

Forrás: saját, Hroch (2000) p.7-8.

JEGYZETEK / NOTES

1. Esparza, Daniel (2007): Interview with Miroslav Hroch *Tensões Mundiais*, Fortaleza, v. 3, n. 4, jan/jun. 2007 53. old.
2. Hroch, Miroslav (2000): A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata, *Regio* 11. évf. 3. szám 4. old.
3. Hroch (2000) 4. old.
4. Hroch (2000) 5. old.
5. Hroch (2000) 6-7. old.
6. Gulyás László (2013): A Délvidék története 3. – Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig, Egyesület Közép-Európa Kutatásáért, Szeged,
7. Gulyás (2013) 21. old.
8. Gulyás (2013) 20. old.
9. Csaplár-Degovics Krisztián (2010): Az albán nemzetté válás kezdetei (1878–1913): A Rilindja és az államalapítás korszaka. Budapest: ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola. 96. old.
10. Csaplár (2010) 97. oldal.
11. Pashko Vasa: O moj Shypni, e mjera Shqypni [Ó Albánia te szegény Albánia] (1878) idézi Csaplár (2010) 163. old.
12. Csaplár (2010) 173. oldal.
13. *Acta et Diplomata res Albaniae Mediae Aetatis Illustrantia* (1913-1918) Tom. I—II. Coll.: Jireček, Konstantin - Sufflay, Milan - Thallóczy Lajos Bécs.
14. Csaplár-Degovics Krisztián (2010 b): Thallóczy Lajos és az albanológia: vázlatok egy nemzetépítési kísérletről. *Levéltári Közlemények*, 81. 169. old.
15. Të ndodhurat e Shqypnis prej nji Gege që don vendin e vet.
16. Csaplár (2010b) 173. old.
17. Todorova, Maria (2005): “The Trap of Backwardness: Modernity, Temporality, and the Study of Eastern European Nationalism.” *Slavic Review* 64.1 (2005): 159. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Barbarich, Eugenio (1905): *Albania. Monografia antropogeografica*. Roma, Enrico Voghera.
- Csaplár-Degovics Krisztián (2010): *Az albán nemzetté válás kezdetei (1878–1913): A Rilindja és az államalapítás korszaka*. Budapest: ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola.

- Csaplár-Degovics Krisztián (2010 b): Thallóczy Lajos és az albanológia: vázlatok egy nemzetépítési kísérletről. *Levéltári Közlemények*, 81. 167-189. old.
- Gulyás László (2013): A Délvidék története 3. – Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig, Egyesület Közép-Európa Kutatásáért, Szeged, p. 140.
- Esparza, Daniel (2007): Interview with Miroslav Hroch Tensões Mundiais, *Fortaleza*, v. 3, n. 4, jan/jun. 2007 pp. 34-55.
- Hroch, Miroslav (2000): A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata, *Regio* 11. évf. 3. szám 3-24. old.
- Todorova, Maria (2005): "The Trap of Backwardness: Modernity, Temporality, and the Study of Eastern European Nationalism." *Slavic Review* 64.1 (2005): 140–64. Print.

KELEMEN Csongor
PhD-hallgató
PTE TTK, Földtudományok Doktori Iskola, Pécs

PhD student
The Doctoral School of Earth Sciences of the University of
Pécs, Hungary
 email: csongor_kelemen@yahoo.com

A ROMÁN GEOPOLITIKAI GONDOLKODÁS RÖVID TÖRTÉNETE

A SHORT HISTORY OF ROMANIAN GEOPOLITICS

Romania is a geopolitically very important state thanks to its position at the meeting point of the Balkans, Central Europe and Eastern Europe. It was not accidental, that the geopolitical way of thinking appeared in the Romanian scientific and political life pretty early, in the early years of twentieth century. After the first world war, Romania received a lot of new territories, thus it became a much bigger and stronger state, but in the same time a multiethnic state with a lot of minority communities. Thus the main goal of the so-called “Romanian Geopolitical School” was the creation of a new geographical and national identity for the country. The Romanian geopolitics of the inter-war period was a so-called “geopolitics of the nation-state” with strong foreign influences, especially from the classical german school of geopolitics, but with strong regard for the Romanian reality. After the second world war, in the communist Romania, the geopolitics was sidelined and condemned as “fascist pseudo-science”. By some Romanian geographers it was still studied under other names, as part of the official “socialist economic geography”. The official rebirth of this science in Romania was brought by the collapse of communism. The contemporary Romanian geopolitics reflects to the changed reality of the country and the world, its main interest being the place of Romania as part of the Western alliance system; the relations with Russia; the realations with “the other Romanian state”, the Republic of Moldova; the inner geopolitics of the state (the big regional differences being a big problem in Romania).

In my article I want to summarize the history of the Romanian geopolitics, concentrating mainly on the geopolitics as a science, rather than the official (military or civilian) geopolitics of the state.

Kulcsszavak: geopolitika, belső geopolitika, nemzetállam, multietnikus állam, szövetségi rendszerek,

Keynotes: geopolitics, inner geopolitics, nation state, multiethnic state, alliance system.

1. Bevezetés

Jelen tanulmányban tanulmányban a román geopolitikai gondolkodás legfőbb érdeklődési területeit, irányultságait, gondolkodóit igyekszem bemutatni; úgy a két világháború közötti „klasszikus román geopolitikai iskola” korszakából, mint napjainkból. Geopolitika alatt ez esetben a geopolitikai jellegű elméleti, tudományos gondolkodást és annak fő képviselőit értem; kitérve ugyanakkor azokra a történeti, politikai, földrajzi körülményekre, amelyek a román geopolitikusok gondolkodását befolyásolták az egyes korokban. A mindenkori hivatalos román állam civil vagy katonai geopolitikája ugyanakkor nem képezi részét jelen írásnak. A tanulmány román geopolitikus, politikai földrajzos szerzők művein, illetve a témában már fellelhető szakirodalmon alapul.

2. A román geopolitikai iskola

A román geopolitikai gondolkodás kialakulása a húszadik első feléhez köthető, néhány évtizeddel követve a geopolitika, mint új tudomány megszületését. Geopolitikáinak tekinthető tudományos művek az első világháborút megelőző években, illetve a világháború alatt is születtek román szerzők tollából. Nagy-Románia létrejöttét (1918-1920) követően, a két világháború közötti időszakban pedig kialakult az ún. román geopolitikai iskola, amely középpontjába a nemzetet és a nemzetállamot helyezte. Ez nem véletlen, hiszen az első világháborúból győztesen kikerülő Románia a nagy világésést követően területét több, mint a kétszeresére növelte,¹ ugyanakkor egyúttal soknemzetiségű állammá vált, ahol az 1930-as népszámlálás szerint a román etnikumúak a lakosság kevesebb, mint háromnegyedét, 72%-át tették ki.²

A geopolitikai jellegű kérdésekkel legkorábban foglalkozó román gondolkodók között olyan tudósokat említhetünk, mint a híres történész-polihisztor Nicolae Iorga (1871-1940) vagy a román földrajztudomány atyjaként

számon tartott Simion Mehedinți (1869-1962). Utóbbi földrajztudós volt az első román gondolkodó, akinek munkásságában megjelenik a geopolitikai érdeklődés. Mehedinți elmélete szerint egy nép geopolitikai pozícióját az adott nép dinamizmusa és az általa belakott tér dinamizmusa együttesen határozza meg.³

Az előbb említett Nicolae Iorga - a huszadik század első felének egyik legsokoldalúbb román humán értelmiségije – jól ismerte, ugyanakkor kritikákkal illette a német geopolitika szellemi atyjának, Friedrich Ratzelnek (1844-1904) a műveit, melyekben a német gondolkodó organikus kapcsolatot tételezett fel az ember, illetve nép és az általa belakott tér (Raum), illetve az azon elterülő állam között. A román történész egyetértett a német tudós azon elméletével, hogy egy népnek minél nagyobb "térre" (Raum) van szüksége, azonban Ratzel gondolatvilágának azon elemét, miszerint az erősebb, kulturálisan fejlettebb népek területi expanziója, más népeken való felülkerekedése „természetes folyamat”, a német nacionalizmus és imperializmus részeként értelmezte.⁴ Iorga geopolitikai gondolkodása elsősorban a népek életerejének elmélete körül forgott, mely alatt a román gondolkodó azon képességet értette, hogy egy kisebb nép hogyan tud ellenállni a nagy népek azon politikai és asszimilációs nyomásának, melyet Ratzel természetes folyamatnak tekintett.⁵ Ennek az életerőnek a középpontjába Iorga egy nép spirituális oldalát, vagyis kultúráját és vallását állította.

Bár többek között az előbbieken említett sokoldalú tudósokat is foglalkoztatták geopolitikai kérdések ezen tudományág, illetve a román tudományosság hőskorában, a román geopolitikai iskola megalapítójának Ion Conea (1902-1974) geográfust, geopolitikust tekinthetjük. Ő volt ugyanis az első román tudós, aki világföldrajzi, illetve világpolitikai szinten tekintett a geopolitika kérdéskörére és ezen tudományág megszületését ahhoz a folyamathoz kötötte, amelyet ma globalizációnak hívunk.⁶ Conea volt az első román földrajztudós, aki elméleti meghatározást is adott a geopolitika mibenlétének: ezt a tudományágat „az államok közötti politikai játék és nyomás” tudományának, egy „dinamikus földrajznak” tekintette. A már említett Mehedinți el és néhány másik tudóssal „Geopolitică și geoistorie” (Geopolitika és geotörténelem) címmel szakfolyóiratot is szerkesztett, amely 1940 és 1944 között működött Bukarestben.⁷

Iorgához hasonlóan Coneára is nagy hatással volt a klasszikus német geopolitika s Ratzel Mittelpunkt (középpont)-elméletét saját népére is alkalmazta. Ratzel ezen elméletének lényege, hogy a történelem folyamán azokban a földrajzi régiókban, ahol az emberi lakosság számára kedvező természeti körülmények megfelelő politikai irányítással jártak

együtt, úgynevezett középpont-civilizációk jöttek létre, melyek kulturális és politikai hatásukat képesek voltak eredeti földrajzi határaikon túl is kiterjeszteni.⁸

Amíg Ratzel sokkal szélesebb, civilizációs szintű keretek között gondolkodott a Mittelpunkt-elméletről, addig ezt Conea saját népének történelmi fejlődésére alkalmazta, kifejtve, hogy népének természetes történelmi középpontja Erdély. Conea a Kárpátokról nem, mint a románokat elválasztó, hanem, mint a románokat integráló földrajzi tényezőről gondolkodott s azt az állítását, hogy Erdély természetes helye valójában „Nagy-Romániában” és nem „Nagy-Magyarországon” van, olyan (néhol meglehetősen furcsa) történelmi érvekkel igyekezett alátámasztani, mint például a románok hagyományos transzhumáló (a nyarat a hegyekben, a telet a síkságokon töltő) pásztorkodása, amely a középkorban és az újkorban a Kárpátok lejtői és Havasalföld, illetve Moldva térsége közötti oda-vissza vándorlást jelentett a pásztorkodó román népelemek számára.⁹

Conea ezt 1941-ben írta a már említett „Geopolitică și geoistorie” (Geopolitika és geotörténelem) című folyóiratban, egy évvel azután, hogy Észak-Erdély a második bécsi döntés értelmében visszakerült Magyarországra fennhatósága alá. A román földrajztudós helyenként meglehetősen furcsa érveket használó eszmefuttatását Erdély természetes egységéről és „a román térséghez való természetes tartozásáról” nagy valószínűséggel az adott történelmi helyzet is motiválta, ugyanakkor ez a hangsúlyosan népnemzeti jelleg gyakorlatilag a teljes klasszikus, két világháború közötti román geopolitikai iskolára jellemző.

A korszak román geopolitikai jellegű munkái általában „a román teret” meghatározó három fő földrajzi elem, vagyis a Kárpátok, a Duna és a Fekete-tenger fontosságát, valamint ezen tér természetes egységét – beleértve természetesen Erdélyt, illetve Besszarábiát – hangsúlyozzák. A történész-politikus Gheorghe I. Brătianu (1898-1953) a román nemzeti tér fogalmát újragondolva különbséget tesz az etnikai tér és a biztonsági tér között. Ezzel kapcsolatban kifejti, hogy vannak olyan román etnikai csoportok (például az ukrainai Bug folyótól keletre élő románok vagy a Balkán különböző aromán népcsoportjai), amelyek nem élnek a biztonsági tér keretei között, ugyanakkor részei az etnikai térnek, míg vannak olyan régiók (például a Székelyföld), amelyek etnikailag nem román többségűek, ugyanakkor a biztonsági tér „természetes részét képezik”.¹⁰ Brătianu emellett kiemelten foglalkozott a Fekete-tenger szerepével is, mely témát tantárgyként is oktatta a Bukaresti Egyetemen.

A két világháború közötti, kevert lakosságú Nagy-Romániában – ahol, amint már említettük a románok a lakosság 72%-át tették ki az 1930-as népszámlálás adatai szerint – urbánus környezetben (és ezzel összefüggésben gazdasági súlyát tekintve) jóval kevésbé volt domináns a többségi nemzet, mint az ösznépességet tekintve. A városi lakosságon belül a románok kisebbségben voltak gyakorlatilag minden újonnan bekebelezett országgrészben, de még az Ókirályság-beli Moldvában is voltak olyan városok, ahol a régióban nagy lélekszámú közösséget alkotó zsidóság alkotta a lakosság többségét.¹¹

Az államalkotó nemzet ezen „gyenge” városi reprezentáltsága az ország számos régiójában élénken foglalkoztatta a román geopolitikai gondolkodást is. Sabin Manuilă (1894-1964) demográfus-statisztikus (a Román Központi Statisztikai Hivatal megalapítója) ezzel kapcsolatban arra lett figyelmes, hogy amennyiben egy – az adott régióban egyébként nem kiemelkedően nagy lélekszámú – etnikai közösség a városi népességen belül felülreprezentált, úgy valós arányánál nagyobb súllyal jelenik meg az adott régió „geopolitikai térképén”.¹² Manuilă ugyanakkor fontosabbnak tartja egy adott régióon belül a vidéki népesség etnikai összetételét (mint a városi népesség demográfiai utánpótlásának esetleges forrását), ezzel látva bizonyítottan a jelentős „idegen” városi lakossággal bíró régiók összességében román jellegét.

Fontos még megemlítenünk a román geopolitikai gondolkodás ezen hőskorából két szerző, Victor Tufescu (1908-2000), illetve Anton Golopenția (1909-1951) gondolatait. Tufescu a román földrajzi tér már említett fő alkotóelemei közül kiemelten foglalkozott a Fekete-tenger szerepével, rámutatván arra, hogy a Fekete-tengeri kijárat lehetőséget nyújt Románia számára arra, hogy a Nyugat-Európát és Indiát összekötő kereskedelmi út szerves részévé váljon.¹³ Golopenția elmélete azért érdekes a két világháború közötti román geopolitikai gondolkodás szempontjából, mert szerinte a geopolitika, mint tudomány eleve csak a nagyhatalmak közti viszonyokra alkalmazható; a kisebb országokra, amelyek nem képesek döntő módon befolyásolni a világpolitika alakulását, nem.¹⁴ Ezzel ellentmond azoknak a román geopolitikusoknak, különösen Coneanak, akik a geopolitika különböző elméleteit Romániára és a román viszonyokra alkalmazták.

Összességében tehát azt láthatjuk, hogy az 1910-es évektől kibontakozó, majd a két világháború közötti időszakban kikristályosodó román geopolitikai iskola – amelyre elméleti alapjait tekintve jelentős hatást gyakorolt a klasszikus német geopolitikai iskola – egy erőteljesen nemzeti jellegű geopolitikai irányzatot jelentett, melynek érdeklődési területe leginkább a nem-

zet, a nemzetállam, egy adott nép által belakott etnikai tér, illetve annak földrajzilag meghatározó elemei körül mozgott.

Ez érthető is, hiszen az első világháborúból győztesen kikerülő Románia a világháborút követően jelentős változásokon esett át. Területét több, mint kétszeresére növelte, egy ország keretein belül egyesítve a román etnikumúak túlnyomó részét, ugyanakkor egyúttal soknemzetiségű állammá válva. Az új, nagy földrajzi kiterjedésű, etnikailag és kulturálisan megglehetősen sokszínű országnak újra kellett gondolnia földrajzi identitását s ez a kérdéskör erőteljesen köszön vissza a két világháború közötti román geopolitikai gondolkodásban. Ezt az új identitást Mihai D. David (1886-1954), a Iași-i Egyetem professzora a középhatalmi szerep felvállalásában látta. A iași-i professzor szerint az első világháború után megszülető Nagy-Romániát új, 295 ezer négyzetkilométeres területe; „földrajzi egysége”, természeti erőforrásai és különleges ellipszis alakú formája egyaránt a középhatalmi szerepre prognosztizálták.¹⁵

Az ilyen nagyszabású elképzeléseknek a román politikában, illetve tudományosságban egyaránt a második világháború vetett végett, amelyet követően – gyakorlatilag az összes többi kelet-európai országgal egyetemben - Románia a szovjet érdekszféra részévé vált és az országban kommunista államberendezkedés épült ki. A kommunista Romániában a keleti blokk más országaihoz hasonlóan a geopolitikát „fasiszta áltudománynak” tartották s a kommunizmus időszaka bizonyos szempontból egy bő negyven éves hiátuszt jelent a geopolitika romániai művelése szempontjából.¹⁶

Ebben a hatalom ezen tudományághoz való hivatalos hozzáállása mellett szerepet játszott az a tény, hogy Romániában a régi értelmiség azon része, amely nem konfrontálódott nyíltan a kommunista hatalommal, általában szervilis módon betagozódott a új rendszerbe s tudományos kutatásait is az új rezsim elvárásaihoz igazította.¹⁷ Ez igaz volt a földrajztudományra is, amelynek keretein belül a geopolitika korábbi olyan jeles képviselői, mint az említett Ion Conea vagy Victor Tufescu a geopolitika kifejezést nem használva tovább folytatták tudományos munkájukat, azonban úgy interpretálva azt, hogy az megfeleljen az új szocialista „tudományos gazdaság-földrajz” elvárásainak.¹⁸

3. A tudományág újjáéledése : a kortárs román geopolitika

A geopolitika, mint tudomány romániai újjáéledésével a kommunizmus 1989 decemberi bukását követően , az 1990-es évek elejétől kezdve számolhatunk fokozatosan. A rendszerváltás után fokozatosan létrejövő „új

Románia” azonban már egy teljesen más valóságot jelentett és jelent, mint a két világháború közötti. Például megszűnt az ország soknemzetiségű jellege. Paradox módon a két világháború közötti román geopolitikai iskola gondolkodói által megálmodott homogén nemzetállam ideáját (a napjainkban is kiterjedt tömbmagyar régiót képező Székelyföld kivételével) az a kommunista rezsim valósította meg túlnyomórészt sikeresen, mely hivatalos dogmáiban tagadta a geopolitika tudományos megalapozottságát.

Minekutána a régi román geopolitika iskola központi témáját képező nemzetállami idea túlnyomórészt megvalósult, a rendszerváltás után újonnan kibontakozó román geopolitikai és politikai földrajzos gondolkodás hamarosan az országot érintő aktuális kérdések felé fordult, melyek közül a legfontosabb prioritásokká hamarosan a következők váltak: Románia esetleges nyugati integrációja, majd annak megvalósulását követően az ország helye, szerepe a nyugati szövetségi rendszerekben; az Oroszországgal fennálló mindenkori viszony, illetve a Moldovai Köztársasággal való valamikori esetleges egyesülés kérdése; az ország energia –, illetve általános biztonsága; az országon belül meglévő (s a kétezres évektől még inkább kiéleződő) regionális fejlettségbeli különbségek kérdése.

A geopolitika, mint tudomány modern értelmezési keretek között éledt újjá. Geopolitikai témájú írások jelentek meg például olyan nagy nevű, korábban a szocializmus alatt jelentős karriert befutó román földrajztudósok tollából, mint például Vasile Cucu professzor.¹⁹ S ami talán még fontosabb, szakfolyóiratok indultak a geopolitika, illetve a politikai földrajz témakörében. 1999-től kezdve, a Nagyváradai Egyetem keretein belül jelenik a “Revista Română de Geografie” Politică (Román Politikai Földrajzi Folyóirat), majd 2002-től a Bukaresti Egyetem Földrajz Karának, illetve a “Ion Conea” Geopolitikai Társaságnak a gondozásában a „Geopolitica”.

Előbbi folyóirat, amint a neve is mutatja, nem kifejezetten a geopolitika, hanem inkább a politikai földrajz tág értelemben vett szakterületével foglalkozó tanulmányoknak biztosít megjelenési felületet, ugyanakkor a két tudományág közötti átfedések nyilvánvalóak. A Román Politikai Földrajzi Folyóiratba számos külföldi (elsősorban más kelet-európai, de nem csak) szerző publikál rendszeresen, számunkra ugyanakkor jelen esetben a román politikai földrajzos szakma munkái, érdeklődési területe az érdekes. Utóbbi folyóirat – amint a neve is mutatja – kifejezetten geopolitikai jellegű. Ugyanakkor sok tekintetben inkább tudománynépszerűsítő -, mintsem tudományos jellegűnek tekinthető. A Trianon közelgő 100 éves évfordulójára kiadott 2019. évi utolsó, “Trianon 100” címet viselő számban például olyan hangvételi cikkek is helyet kaptak, amelyek nem napjainkat, a 21.

század második évtizedének végét, hanem a 20. század „klasszikus” román nacionalizmusát idézik.

Románia – mint már említettük – már nem annyira soknemzetiségű, multikulturális ország, mint a két világháború közötti Nagy-Románia volt; sok szempontból ugyanakkor továbbra is igen összetett állam, mely különböző történelmi-földrajzi nagytájai révén egyaránt kapcsolódik Közép-Európához, a Balkánhoz és a kelet-európai térséghez is. A Kárpátok hegyvonulata természetföldrajzi értelemben minimum két jól elkülöníthető régióra választja szét az országot, ugyanakkor ez a markáns földrajzi jelenség jelenti a történelmi határvonalat a tág értelemben vett Erdély és Ó-Románia között is. Az 1990-es években Samuel P. Huntington világszerte nagy port kavarázó „A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása” című művében a Kárpátok vonalát egyenesen az egyik általa meghatározott civilizációs határvonal részeként értelmezte, amely a nyugati, illetve az ortodox civilizációkat választja el. Nagy sikerű művében Huntington a nyugati keresztény magyar lakossággal is bíró Erdélyt a nyugati -, míg Ó-Romániát az ortodox civilizáció részeként értelmezte.²⁰

Jelentős részben pont Huntington írása volt az, ami a kilencvenes években löketet adott az új román geopolitikai gondolkodásnak. Az ország „kettévágása” a civilizációs határvonalak mentén felháborította a román tudományos szakma jelentős részét s több geopolitikai jellegű mű is született román szerzők tollából, cáfolandó a Huntington által meghúzott „határvonal” helyességét. A Huntington által inspirált román művek közül a legérdekesebb talán Elena Zamfirescué volt, aki – az ekkor már a nyugati integráció felé kacsintgató – Románia közép-európaiságát (és ezáltal a Nyugathoz tartozását) azzal igyekezett alátámasztani, miszerint a Balkán északi határa a Duna, tehát Románia Közép-Európában van, mégpedig „Dél-Közép-Európában”.²¹

Az ország ez a fajta kettéválasztása a két civilizációs tömb mentén valóban enyhe túlzásnak tekinthető (tekintettel különösen arra, hogy ma már a tág értelemben vett Erdély összlakosságának nagy többsége is ortodox hitű románokból áll), ugyanakkor kétségtelen tény, hogy az ország különböző történelmi fejlődésű, adott esetben nagymértékben különböző gazdasági és társadalmi hagyományokkal bíró régiókból tevődik össze. Ezek a különbségek a rendszerváltást követően, a központi tervutasításos gazdaság megszűnésével fokozatosan egyre nagyobbak lettek. Ez a napjainkban is tartó folyamat, amely egyre élesebbé teszi az országon belüli regionális különbségeket gazdasági-társadalmi fejlettség tekintetében, nagymértékben foglalkoztatja a román geopolitikai és politikai földrajzos szakmát.

Ioan Ianoş, a Bukaresti Egyetem professzora egy 2010-es tanulmányában részletesen elemezve ezt a jelenséget arra a következtetésre jutott, hogy ennek háttérében a régiók eltérő történelmi fejlődési háttére mellett szerepe lehet a Nyugat-Európától való földrajzi távolságnak is.²²

Ianoş ezzel kapcsolatban Románia súlyos infrastrukturális hiányosságaira is felhívja a figyelmünket. Például arra, hogy a belföldi út – és különösen autópálya-hálózat fejletlensége miatt az ország legnyugatabbi régióinak nagyvárosaiból (Temesvár, Arad, Nagyvárad) Bécs sokkal gyorsabban elérhető (nagyjából öt óra autóval), mint a nagyjából azonos földrajzi távolságra fekvő Bukarest...²³ Ez pedig azt hozhatja magával, hogy ez a régió a jövőben gazdaságilag inkább fog kapcsolódni Közép-Európához, mint Románia más részeihez és a fővároshoz.

Meg kell jegyeznünk, hogy bár az előbb említett tanulmány megjelenése (2010) óta előrelépés tapasztalható az infrastrukturális fejlesztések, többek között az autópálya-építések terén, a szerző felvetései sok szempontból még inkább aktuálisak lettek Romániában. A mondhatni hagyományosan szupercentralizált román állam közigazgatásilag 41 megyére plusz Bukarest municípiumra tagolódik, míg az Európai Unió regionális struktúrája szempontjából 8 fejlesztési régióra (melyekből az egyik a fővárost és közvetlen környékét jelentő Bukarest-Ilfov). Ezek a fejlesztési régiók azonban nem esnek egybe a hagyományos történelmi régiókkal s sok szempontból diszfunkcionálisak. Számos vélemény szerint vélemény szerint olyan közigazgatási és egyben fejlesztési régiókat kellene kialakítani, amelyeknek alapjául a különböző történelmi-földrajzi nagytájak szolgálnának s így módon ezek a természetesebb közigazgatási-fejlesztési nagyrégiók dinamikusabban fejlődhetnének s talán a köztük fennálló különbségek is csökkennének.

Több különböző elképzelés is napvilágot látott az elmúlt évtizedekben Románia területi decentralizációjáról, közigazgatási újjászervezéséről, a kérdés a belső geopolitika egyik “slágertémájának” számít. A 2010-es évek elején olyan tervezetek láttak napvilágot, amelyek Romániát tíz olyan régióra osztották volna fel, amelyeknek határbeosztása figyelembe venné a történelmi hagyományokat és az ország nagyvárosainak mai vonzáskörzeteit is.²⁴

Egy ilyen jellegű változás az erdélyi magyarságot is igen jelentősen érintené, mert egy – a fenti elképzeléshez hasonló típusú – megvalósuló regionalizáció esetén egyáltalán nem mindegy, hogy létrejönne-e a magyar többségű Székelyföld régió vagy a magyar többségű vidéket egy nagyobb, román többségű közigazgatási régióba olvasztanák be. Ebből a szempontból megemlíthetjük Benedek József és Bakk Miklós kolozsvári egyetemi tanárok

nevét, mint akik kiemelten foglalkoznak Románia belső geopolitikájával, regionalizációval és ezen belül természetesen különös súllyal a Székelyföldet és általában az erdélyi magyarságot esetlegesen érintő kérdésekkel.

Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy bár a regionalizáció kérdése folyamatosan napirenden van Romániában – mondhatni a belső geopolitika sztár-témájának számít - a közeljövőben aligha valószínű alapvető változás az ország területi igazgatásában vagy az egyes régiók fejlődési dinamikájában.

Az ország azon különleges földrajzi helyzete, hogy egymástól nagyban különböző, Európa más-más nagytájaihoz kapcsolódó régiókból áll, valamint Fekete-tengeri kijárata ugyanakkor geopolitikai szempontból különleges állammá teszi Romániát. Az országot ezen adottságai különösen értékessé teszik a nyugati szövetségi rendszerek számára s a rendszerváltást követően kezdetben bizonytalan külpolitikát folytató Románia a kétezres évekre egyértelműen a nyugati integráció útjára tért s sikeresen csatlakozott előbb a NATO-hoz (2004), majd az Európai Unióhoz (2007).

Az előbb említett Fekete-tenger, ez a sokszor „nagy sós tóként” jellemzett beltenger, amely geopolitikai szempontból három zóna (az európai, az eurázsiai és a közel-keleti) találkozásánál fekszik, már a két világháború közötti román geopolitikai gondolkodást is foglalkoztatta, mint az ország olyan „földrajzi kincse”, amely lehetőséget nyújthat számára a világkereskedelemben való szerves bekapcsolódásra. A kommunista hatalom berendezkedése a második világháború után, az ország a szovjet blokkba történő integrációja és a hidegháború hosszú időre véget vetettek az ilyen irányú terveknek. A hidegháborúban a Fekete-tenger a két pólust elválasztó ütközőzónává vált²⁵, amelynek déli partján Törökország 1952-től a NATO teljes jogú tagja lett s a szervezet délkeleti védőbástyáját jelentette, míg a tengert annak többi partszakaszán a Szovjetunió, illetve két csatlós állama, Románia és Bulgária ölelte körbe.

A szocialista blokk és a Szovjetunió összeomlásával azonban megszűnt a nyomasztó orosz befolyás a Fekete-tenger fölött, a parton fekvő egykori szovjet tagköztársaságok függetlenné váltak. Az orosz befolyás átmeneti csökkenése hatalmas esélyt jelentett a parton fekvő országoknak arra, hogy kihasználják a Fekete-tenger jelentette geostratégiai előnyöket.

Mint már említettük a nyugati szövetségi rendszerek számára többek között Fekete-tengeri kijárata miatt fontos Románia 2004-ben a NATO tagjává vált s onnantól kezdve a szervezet egyik keleti védőbástyájának számít. Ez a térség geopolitikája szempontjából azért jelentős különösen, mert korábban - különösen a hidegháború alatt - a part menti országok között Törökország volt az egyetlen nyugati elkötelezettségű állam s mint ilyen az

alapvetően szovjet érdekszférának számító fekete-tengeri térségben a nyugati befolyás egyetlen fenntartója.²⁶ Liviu Bogdan Vlad, Gheorghe Hurduzeu és Andrei Josan bukaresti szerzőhármas arra hívja fel a figyelmünket ezzel kapcsolatban, hogy a román (és bolgár) NATO-, majd EU-csatlakozással a Nyugat mélyen behatolt a korábban hagyományosan orosz (szovjet) érdekszférának számító pontikus térségbe s ezen oknál fogva érthető, hogy Oroszország nem nézi jó szemmel Románia nyugati integrációját.²⁷ Románia a Krím 2014-es orosz annexiója óta kétségkívül még fontosabb szerepet tölt be a NATO keleti védelmi rendszerében, különösen a Fekete-tenger tekintetében.

A Fekete-tenger ugyanakkor Romániát egy, Európa energiahordozókkal való ellátása szempontjából kulcsfontosságú tranzit -, sőt előállító orszaggá is tehetné. Az ország így is az egyetlen a régióban, amely képes fedezni saját szükségleteit kőolajból és földgázból, ugyanakkor szerencsés esetben a jelenleginél jóval fontosabb szerepet is betölthetne a nemzetközi energia – és általános kereskedelemben. Radu Săgeată román geopolitikus egy 2011-es tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy Constanța nagy fekete-tengeri kikötője, a dobrozdtsai Duna-Fekete-tenger csatorna és a Duna révén Románia aktívan részt kéne vegyen a Kaszpi-tenger régiójában kitermelt kőolaj és ott előállított kőolajszármazékok Nyugatra történő szállításában.

Săgeată szerint ugyanezen vízi útvonal nagyobb kihasználása a keletről, tengeri úton érkező javak Rotterdamba, Európa legnagyobb kikötőjébe történő eljutását is lényegesen felgyorsíthatná. Számításai szerint a Szuézi-csatorna kijáratánál levő Port Szaíd egyiptomi kikötőjéből Rotterdamig az út a Dardanellákon, a Boszporuszon, Constanțán, a Duna-Fekete-tenger csatornán, a Dunán, a németországi Duna-Majna-Rajna csatornán, illetve a Rajna alsó szakaszán mindössze három napot és 8 órát venne igénybe; szemben a Földközi-tengeren és Gibraltáron keresztül haladó klasszikus útvonallal, amely 11 napot vesz igénybe.²⁸

A Fekete-tenger és a Duna jobb kereskedelmi, gazdasági kihasználása már a klasszikus román geopolitikai iskolát is aktívan foglalkoztató kérdés volt, amely a mai napig aktuális Románia és a román geopolitikai szakma számára. Különösen igaz ez napjainkban, amikor egyre több szó esik arról, hogy belátható időn belül megkezdődhet Románia fekete-tengeri földgáz mezőinek kitermelése, amely nem csak önellátóvá, de adott esetben akár exportórrá is teheti az országot.²⁹ Ez esetben a román földgáz csökkenthetné a közép-kelet európai országok Oroszországtól való gázfüggőségét. Ez természetesen ellentétes a gázpiacát megtartani igyekvő Oroszország érde-

keivel s még érdekesebbé (és feszültebbé) tehetné a kifejezetten barátinak amúgy sem mondható orosz-román viszonyrendszert.

Az ország viszonyát Oroszországgal még egy további súlyos geopolitikai probléma terheli, ez pedig a Moldovai Köztársaság kérdése. A Románia és Ukrajna között fekvő Moldova – Európa legszegényebb országa - valójában egy mesterséges posztszovjet államképződménynek tekinthető. A területének nagy részét kitevő Besszarábia a Moldvai Fejedelemség történelmi területén fekszik. Ezt a területet, a történelmi Moldvai Fejedelemség keleti, a Prut és a Dnyeszter folyók között fekvő vidékét 1775-ben bekebelezte az Orosz Birodalom.

A cári hatalom eloroszosító politikája ellenére Besszarábia román többségű maradt s 1918-ban az első világháborúból győztesen kikerülő Románia részévé vált, 1940-ben azonban a román állam elvesztette a területet a Szovjetunióval szemben. A hitleri Németország oldalán harcoló románok a következő évben visszahódították a régiót, ami azonban 1944-ben ismét a Szovjetunió részévé vált, amely állapotot a második világháborút lezáró békeszerződések is szentesítettek. A szovjetek 1945-ben újjászervezték a Moldovai Szovjet Szocialista Köztársaságot, amelyet eredetileg már 1940-ben létrehoztak. Ez a szovjet tagköztársaság a 29,6 ezer km²-es besszarábiai országrész mellett azonban magában foglalta az úgynevezett Transznisztríát is, egy alig 4,1 ezer km²-es területet, amely hosszan nyúlik el a Dnyeszter bal partja mentén, átellenben Közép-Besszarábiával. A Szovjetunió felbomlásával, 1991 végén a kis tagköztársaság függetlenné vált s megszületett az önálló Moldova, mint szuverén állam.

A szovjet kormányzatok tudatos elszlávosító (oroszokat és ukránokat betelepítő, vezető pozícióba juttató) politikája, valamint Transznisztria történelmileg sem román jellege ellenére a Moldáv SZSZK lakosságának többsége, körülbelül 65 százaléka még 1989-ben is román etnikumú volt s a Szovjetunió felbomlásával s az ország fokozatos függetlenedésével felszínre jöttek a Romániával való egyesülést célzó törekvések. Moldova 1991 augusztus 27-én hivatalosan is függetlenné vált, azonban a túlnyomórészt orosz és ukrán lakosságú Transznisztríát a chişinău-i kormányzat már ekkor sem tartotta ellenőrzése alatt, a következő év tavaszán pedig több ezer áldozattal járó fegyveres konfliktusra került sor a szakadár régió és a központi kormányzat között, amelynek eredményeként a Dnyeszteren túli terület gyakorlatilag függetlené vált. A területen – amelyen az 1992 július 21-ei békekötés értelmében a moldáv kormánynak gyakorlatilag semmilyen fennhatósága nincs – megalakult a Dnyeszter Menti Köztársaság, egy de facto független államalakulat, amelyet azonban egyetlen ENSZ-tagállam sem ismer el.

Transznisztria 1992-es de facto kiválásával s az orosz és ukrán népesség folyamatos kivándorlásával a kis köztársaság (amely -mint említettük - Európa legszegényebb állama) egyre románabbá vált az elmúlt évtizedek alatt, napjainkban a chişinău-i kormány által kontrollált mintegy 30 ezer km²-en élők között már több, mint 80 százalékos többségben vannak a román etnikumúak. Ugyanakkor a szovjet idők örökségeként a többségük hivatalosan moldovánnak és moldován anyanyelvűnek vallja magát (bár a magukat románnak, illetve román ajkúnak vallók aránya népszámlálásról népszámlálásra fokozatosan növekszik).

Politikai realitása „a két román állam” egyesülésének belátható időn belül nincs, s azt – különböző felmérések alapján – amúgy sem támogatná a polgárok többsége egyik országban sem. A román geopolitikai gondolkodásban ugyanakkor természetesen élénken jelen van „a testvéri ország” kérdésköre. A moldáviai állapotokkal kapcsolatban gyakran jelenik meg a román (és a moldáv) geopolitikai gondolkodásban a „geopolitikai csőd” kifejezés. A már említett Radu Săgeată román geopolitikus ezt a kifejezést Transznisztriára használja egy tanulmányában. Săgeată egy, szinte a Kali-nyingrádi területhez hasonló orosz geopolitikai előörsnek látja a szakadár tartományt³⁰, amely óriási akadály Moldova majdani esetleges bármiféle nyugati integrációjának útjában. Vitalie Ciobanu moldáv író, esztéta „Anatomia unui faliment geopolitic: Republica Moldova” (Egy geopolitikai csőd anatómiája: Moldovai Köztársaság) című könyvében³¹ pedig egyenesen az egész államot így jellemzi...

A már említett Ioan Ianoş arra hívja fel a figyelmünket, hogy a határon átnyúló, régiók közötti együttműködés lehetne a két ország bármiféle integrációjának a kezdeti alapja, de Románia Moldovával határos legszegényebb, legalulfejlettebb keleti régiója és Európa legszegényebb országa között konstruktív együttműködés egyelőre aligha képzelhető el...³² A Moldovai Köztársaság „geopolitikai csődhelyzete” belátható időn belül aligha fog megoldódni. A nagyrészt román lakosságú kis keleti szomszéd ugyanakkor vélhetően továbbra is fontos helyet fog elfoglalni a román köz –, politikai – és tudományos gondolkodásban egyaránt.

A klasszikus román geopolitikai iskolában gyökerező nemzeti jellegű témák mellett a modern román geopolitikatudományt természetesen a tágabb értelemben vett régió, valamint Európa és a globális világ olyan nagy kérdései is foglalkoztatják, mint például a nagyhatalmak közötti globális játszmák; az Egyesült Államok és Oroszország viszonya; Európa és Oroszország viszonya; a különböző civilizációk viszonya; az iszlám világ a 21. században; a globális migráció vagy a nemzetközi terrorizmus. Olyan

komoly átfogó művek is születtek kortárs román szerzők tollából, mint Constantin Hlihor „Geopolitica și geostrategia în analiza relațiilor internaționale contemporane” (Geopolitika és geostratégia a jelenkori nemzetközi kapcsolatok elemzésében) címet viselő terjedelmes műve, amely a katonai geopolitika fejlődéséről nyújt globális szintű történeti áttekintést az ókortól napjainkig.³³ A már többször említett Radu Săgeată „Geopolitica” (Geopolitika) vagy “Deciziile politico-administrative și organizarea teritoriului” (A politikai-adminisztratív döntések és a tér megszervezése)³⁴ című könyvei szintén nagy terjedelmű, összefoglaló jellegű munkák. Előbbiben a szerző – napjaink egyik legjelentősebb román geopolitikusa – a tudományág fejlődését, különböző iskoláit tárgyalja, utóbbiban a tér megszervezésének képességét több ezer éves távlatokban vizsgálja, a görög-római civilizációtól napjaink közigazgatástudományáig.

Mindezek a kérdések, témák különösen érdekesek egy olyan országban, amely túlnyomórészt ortodox hitű, ugyanakkor latin nyelvű; ragaszkodik a keleti keresztény kultúrkörben gyökerező hagyományaihoz, ugyanakkor a NATO és az Európai Unió elkötelezett tagja. Különböző országrészei révén egyszerre több európai nagyrégióhoz kapcsolódik, ugyanakkor ezen országrészek között igen markáns különbségek vannak. Fekvése geostratégiaiilag különösen fontossá teszi a nyugati szövetségi rendszer egyik keleti határállamaként; viszonyát a nem túl távoli Oroszországgal pedig megterheli a Moldovai Köztársaság és Transznisztria máig megoldatlan kérdése.

A geopolitikának tehát joggal van helye a román tudományosságban. A tudományág mégis kevésbé reprezentált a jelenlegi román földrajztudományban. Helyzetét leginkább talán az mutatja, hogy nem minden nagy egyetemi központban tanítják a geopolitikát külön tudományként, több helyen a társadalomföldrajznak van alárendelve.³⁵

JEGYZETEK / NOTES

1. A területnövekedést bemutató térképet és a pontos számokat lásd Csüllög Gábor-Gulyás László-Suba János (2020): Csüllög-Gábor-Gulyás László- Suba János: Térképek a trianoni békediktátum történetéhez. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged. 210-211. old.
2. Lucian Boia (2016): Románia elrománosodása. Koinónia Kiadó. Kolozsvár. 49. old.
3. Săgeata, Radu (2008): Geopolitica. ULB.Sibiu.82-83. old.
4. Săgeata (2008) 82. old.
5. Săgeata (2008) 82. old.
6. Săgeata (2008) 83. old.
7. Neacșu, Marius (2019): Ideile lui Ion Conea asupra geopoliticii. Terra 2019/1-2. 47-49. old.
8. Costache, Silviu (2011): German School of Geopolitics. Evolution, ideas, prospects. Revista Română de Geografie Politică. 2011/2. 268. old.
9. Conea, Ion (1941):Transilvania, inimă a pământului și statului românesc. Geopolitică și geoistorie. 1941/1. 23-24.old.
10. Săgeata (2008) 86. old.
11. Boia (2016) 49-52. old.
12. Săgeata (2008) 87. old.
13. Săgeata (2008) 85. old.
14. Tóth Sándor (2013): A román földrajzi gondolat. Zrínyi Kiadó.Budapest. 89. old.
15. Tóth (2013) 70. old.
16. Sageata, Geopolitica, 85.
17. Lucian Boia (2013): Miért más Románia? Koinónia Kiadó. Kolozsvár. 72. old.
18. Tóth (2013) 103-104. old.
19. Tóth (2013) 117. old.
20. Samuel P. Huntington (2008): A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása. Európa Kiadó. Budapest. 257. old.
21. Tóth (2013) 116.old.
22. Ianoș, Ioan (2010): Spatial pattern of Romania's uneven territorial development.Revista Română de Geografie Politică.2010/1. 13-14. old.
23. Ianoș (2010) 15. old.
24. Săgeată, Radu (2015): A Proposal for Romania's Administrative Organization based on Functional Relations in the Territory. Transylvanian Review of Administrative Sciences. 2015/E. 186. old.

25. Vlad, Liviu Bogdan; Hurduzeu, Gheorghe; Josan, Andrei (2009). Geopolitical reconfigurations in the Black Sea Area at the beginning of the 21st century”. Romanian Review of Political Geography – Revista Română de Geografia Politică 2009/1. 66.old.
26. Liviu Bogdan Vlad, Gheorghe Hurduzeu és Andrei Josan (2009) 67. old.
27. u.o.
28. Săgeată, Radu (2011).Romania – A future regional energy hub. Romanian Review of Political Geography – Revista Română de Geografia Politică. 2011/2. 229-232. old.
29. http://www.energiainfo.hu/romania_onellatova_valhat-28991/
30. Săgeată, Radu. Transnistria - Anatomia unui faliment politic.
31. https://www.academia.edu/16071948/Transnistria._Anatomia_unui_faliment_politic
32. Ciobanu, Vitalie (2005): Anatomia unui faliment geopolitic: Republica Moldova. Polirom. Iași.
33. Ianoș (2010) 15. old.
34. Hlihor, Constantin (2005): Geopolitica și geostrategia în analiza relațiilor internaționale contemporane. Editura Universității Naționale de Apărare „Carol I”. București.
35. Săgeată, Radu (2006):. Deciziile politico-administrative și organizarea teritoriului. Editura Universității Naționale de Apărare „Carol I” – Editura “Top Form”. București.
36. Săgeată (2008) 90. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Boia, Lucian (2013): Miért más Románia? Koinónia Kiadó. Kolozsvár.
- Boia, Lucian (2016): Románia elrománosodása. Koinónia Kiadó. Kolozsvár.
- Bottoni, Stefano (2014):A várva várt Nyugat – Kelet-Európa története 1944-től najainkig. MTA BTK. Budapest.
- Ciobanu, Vitalie (2005): Anatomia unui faliment geopolitic: Republica Moldova. Polirom. Iași.
- Conea, Ion (1941):Transilvania, inimă a pământului și statului românesc. Geopolitică și geoistorie. 1941/1.
- Costache, Silviu (2011): German School of Geopolitics. Evolution, ideas, prospects. Revista Română de Geografie Politică. 2011/2

- Csüllög Gábor-Gulyás László-Suba János (2020): Csüllög-Gábor-Gulyás László- Suba János: Térképek a trianoni békediktátum történetéhez. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged.
- Hlihor, Constantin (2005): Geopolitica și geostrategia în analiza relațiilor internaționale contemporane. Editura Universității Naționale de Apărare „Carol I”. București.
- Samuel P. Huntington (2008): A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása. Európa Kiadó. Budapest.
- Ianoș, Ioan (2010): Spatial pattern of Romania's uneven territorial development. Revista Română de Geografie Politică. 2010/1.
- Neacșu, Marius (2019): Ideile lui Ion Conea asupra geopoliticii. Terra 2019/1-2.
- Săgeată, Radu (2015): A Proposal for Romania's Administrative Organization based on Functional Relations in the Territory. Transylvanian Review of Administrative Sciences. 2015/E.
- Săgeată, Radu (2006). Deciziile politico-administrative și organizarea teritoriului. Editura Universității Naționale de Apărare „Carol I” – Editura “Top Form”. București.
- Săgeata, Radu (2008): Geopolitica. ULB.Sibiu.
- Săgeată, Radu (2011): Romania – A future regional energy hub. Revista Română de Geografia Politică. 2011/2.
- Szilágyi István (2018): Geopolitika. Paigeo. Budapest.
- Tóth Sándor (2013): A román földrajzi gondolat. Zrínyi Kiadó.Budapest.
- Vlad, Liviu Bogdan; Hurduzeu, Gheorghe; Josan, Andrei (2009). Geopolitical reconfigurations in the Black Sea Area at the beginning of the 21st century”. Romanian Review of Political Geography – Revista Română de Geografia Politică 2009/1.

PAP Tibor
PhD hallgató
PTE TTK Földtudományok Doktori Iskola, Geopolitikai
Doktori Program, Pécs

PhD student
Doctoral School of Earth Sciences of the University of
Pécs, Hungary
tibor.pap@gmail.com

**A VAJDASÁGI MAGYAROK SZÜLŐFÖLDHÖZ VALÓ
VISZONYULÁSÁNAK GEO- ÉS ETNOPOLITIKAI
KONTEXTUSA –VAJDASÁG (ÉS) A BAL(-)KÁNON:
GEOPOLITIKAI ÉS SZEMANTIKAI MOZGÁSOK
1918-TÓL NAPJAINKIG I.**

*ATTITUDES OF VOJVODINA HUNGARIANS TOWARDS
THEIR HOMELAND IN GEO- AND ETHNOPOLITICAL
CONTEXTS – VOJVODINA AND/IN THE BALKAN:
GEOPOLITICAL AND SEMANTIC CHANGES SINCE 1918 I.*

ABSTRACT

Occasionally, a region changes its ‘location’. This is typically the result of a change in the current spatial distribution of the area. Thus, as a result of this change in attitude, it becomes an element of a different spatial concept that rewrites the old one entirely or in part. Such a semantic switch does not usually occur without conflicts. The toolkit of this process includes socio-geographic phenomena such as population exchange, resettlement, relocation, expulsion, acculturation and assimilation. By presenting the meta-theoretical analysis of the names of the studied area (Délvidék / Southern Land/ – Vojvodina) in terms of political-geography, I would like to draw attention to the assumptions and real-life events that lead to the development of the different approaches and the geopolitical, ethnopolitical and cultural policy considerations that determined the use of these terms. What is unique about the phenomenon studied here is the period of

'Yugoslavisation' following World War II. As a result of this process which was also accepted by locals, the region in question had been transferred to the Balkan for a great while. The self-interpretation of the existing socialism focusing on exclusivity and decade long isolation formed an integrated part of it. This theoretical framework, based on action sociology, also allows for parallel interpretations of different socio-geographical concepts related to the same geographical area.

Keynotes: acculturation, assimilation, Balkan, South Land (Délvidék), geopolitics, Vojvodina

1. Bevezetés

A jelen szöveg tárgyát a mai Vajdaság és/vagy a történelmi Délvidék Szerbiához tartozó területein élő magyarságnak az elmúlt száz évben formálódó, szülőföldhöz való viszonyulása képezi. Az általuk belakott térség kapcsán körvonalazódó, s ezáltal a lakosok saját magukra, szűkebb (etnikai) és tágabb (állami) környezetükre reflektáló társadalomföldrajzi, spon-tán' kapcsolódásának (át)alakulását próbálja bemutatni. A vizsgált terület megnevezése kapcsán folyik ugyan egy alacsony intenzitású köz- és tudományszerű disputa a politikai és a szakmai nyilvánosság¹, valamint e kettő átfedéseivel létrejövő újabb, manapság főként a szociális média által szervezett véleményalkotás színterein, de az elnevezés jelenleg nem tekinthető központi jelentőséggel bíró kérdésnek. A 'vajdaságosodás' folyamatának – mind az elmúlt száz év magyar, mind az azt megelőző bő kétszáz esztendő szerb (geo)politikai kontextusának diszkurzív – feltársa is izgalmas feladat, ám most csak azon mérföldkő/fordulópont tág időkeretben történő elhelyezésére szeretnék kísérletet tenni, amely ahhoz az antagonisztikusnak mondható eredményhez vezetett, melynek következtében a térség magyarságának jelentős része ma vajdaságinak – s nem délvidékinek, de nem is szerbiainak – tarthatja magát. (Azon ténykérdések, hogy az itteni magyarok állampolgárságukat illetően elvitathatatlanul szerbiainak nevezhetők, s történetileg a Délvidékhez tartoznak ebben a kognitív folyamatban marginális szerepet játszanak.) Az igazi kérdés számomra az, hogy miként került a „magyar” Vajdaság a Balkánra? Mi, mikor és hogyan tette az itteni magyarok számára magától érthetővé – az életviláguk természetes, elfogadott és fellebbezhetetlen részévé – a Vajdasághoz tartozás tudatát? Ez a fajta elfogadása a politikai és ideológiai viszonyoknak, tűnjön bár az mégoly mélynek és természetesnek, soha nem spontán folyamat eredménye. Még akkor sem, ha a végkimenetel nem feltétlen egyezik meg az oksági lánc elején

elhelyezkedő cselekvők eredeti intencióival. Ezt most csak annak felvillanásával próbálnám meg illusztrálni, ami az elhíresült „Načertanije” történetéhez kapcsolható².

Arról, az eredetileg a balkáni orosz (és osztrák) befolyás megerősödésének ellensúlyozásaként elgondolt délszláv/szerb geopolitikai törekvésekről van itt szó, amelyek a félsziget népeinek a Török és a Habsburg Birodalmon kívüli pacifikálásra tett próbálkozás formájában öltött a helyiek számára legitim formát. Ez egy, nem csak elfogadható, de egyenesen a legfelsőbb körökből kiinduló, bár eleinte csak a beavatottak számára elérhetővé tett „Tervezet” – politikai program – volt. A közfelfogás szerint ebben testesültek meg a szerb geopolitikai célok. Ma már tudjuk, hogy a geopolitikai félcsavar az akkor még komoly geostratégiai játékosnak számító francia diplomácia berkeiben született meg. Lengyel közvetítők révén, némi isztambuli kitérővel, érkezett meg a Balkánra.³ Ott Garašanin szerb miniszter gondolataiként „szerzősödve” vált geopolitikai tényezővé a 19. században⁴. Ebben a formában fejtette ki közismert hatását a birodalmi viszonyoknak a 20. század elején történő újra szabását illetően, s vezetett el a jelen témát is „eredményező” új államalakulatok létrejöttéhez az első világháborút követően. Mégsem a 19. század eleji, legfeljebb az azt száz évvel később követő francia potetntátok felelőségét szokás firtatni, mind a szakmai, mind a politikai nyilvánosságban, amikor is a területvesztések okaira keresik a választ. A saját tartózkodási helyétől távol eső térségekben vihart kiváltó lepke ez esetben maga sem gondolta volna, hogy mivé válik az oroszok feltartóztatásának eszközeként kifundált szárnycsapások nyomán „cselekvési tervvé” összeálló elsődleges cselekedete⁵: A terv(ezet), az orosz majd a szovjet érdekövezet balkáni megszilárdulását illetően, sikeresnek tekinthető. Bár az eredeti elképzeléshez képes felemás eredményekhez vezetett, de a szláv befolyás északra történő kiterjesztését tagadhatatlanul évszázados jelenlétté konvertálta. Olyannyira, hogy az a mindennapok életvilági tapasztalatává kérgesedett az évtizedek során a síkság és a hegyek találkozásának Dunától észak-keletre található geopolitikai ütközőövezetében⁶, s az ott megmaradt nem szláv népcsoportok számára is felülírhatatlan – földrajziként tételezett, s így magától értetődőként elfogadott – adottsággá vált.

2. Szakirodalmi alapok

Az elmúlt két évtizedben kibontakozó magyar diskurzus számos részletkérdésben ért el komoly eredményt a területen élő magyarság elmúlt évszázadra kiterjedő történelmének bemutatását illetően. Külön ki szeret-

ném emelni az utóbbi évek azon próbálkozásait, amelyekben fiatal tudósok munkáit gyűjtötték egybe a vajdasági, illetve a jugoszláviai események feltárásának céljával. Előbbiekben, a területhez való kötődésből indulva ki, az egyes szaktudományok szempontjai szerint járják körbe a fiatal kutatók a Vajdaság-problematikát Ördögh Tibor szerkesztése mellett „Vajdaság1-2.” címek alatt, a Vajdasági Magyar Kutatók és Doktoranduszok Szervezetének keretében⁷.

Itt a négy kötetesre tervezett sorozat első részében található, általános jellegű munkák következtetései a felhasználására szorítkozom. A jugoszláviai magyar tematika mentén felvonuló írások Losonczi Márk és Rácz Krisztina szerkesztésében a jelenkortől elindulva tekintenek vissza az egyes meghatározó történelmi időszakokra⁸. A jelen szöveg esetében a L'Harmattan Kiadó által felkarolt minisorozat második, „A jugoszláviai magyarok eszme- és politikatörténete 1945-1988.” c. darabja az irányadó. A tárgyterület kapcsán a legkomolyabb szakmai vállalkozásnak a Nagy Imre által szerkesztett „Vajdaság” c. kötet tekinthető, amely a Kárpát-medence régiói szakmonográfiák részeként került kiadásra.

Az elmúlt száz év történetének egészes értelmezésénél megkerülhetetlenek Gulyás László Délvidékkel foglalkozó könyvei – itt most különösen „Délvidék története” c. könyvfolyam köteteiből a harmadikra⁹ és az ötödikre¹⁰ támaszkodom.¹¹

Míg a szocialista korszak eseményeinek megértéséhez Losonczi Alpár kínál szemléletes értelmezési támpontokat a területet és a jelenségek körét kívülről megismerni igyekvők számára az újvidéki Forum kiadásban megjelent „A hatalom (nélküliség) horizontja” c. kötetben. A tárgyterülettel foglalkozó művek mellett a szemléletváltás fontosságát is itt szeretném kihangsúlyozni, amelynek egyik első, magyarul is olvasható összefoglalását Magyar Attila szintén a térséggel kapcsolatos, bár a folyamatok két évszázaddal korábbi alakulására fókuszáló írásában, a „Hadszíntérből vármegye. Adminisztráció és térformálás a Duna-Tisza közének déli részén a XVII. és a XVIII. század fordulóján” c. szócikkben találhatjuk¹². Az itt megemlített mellett még számos kiadvány foglalkozik a térséggel egy-egy aspektusával (Kókai Sándor és Marjanucz László a Bánság történetével) vagy az ún. második Jugoszlávia kezdeti időszakának eseményeivel (A. Sajti Enikő, Mészáros Zoltán), főként az 1944-48-es időszakkal, de a korai titóizmus ideológiájával is, azonban most a szemléletváltásnak betudható lassú fordulat háttérmozgatóival szeretnék elsősorban foglalkozni, aminek a megértéséhez akkor is támaszkodom ezekre a munkára, ha a szöveg során nem lesz alkalom konkrétan hivatkozni a bennük megfogalmazásra került tudományos

eredményekre, miközben az azokból nyert inspiráció is biztosan hozzájárult a jelen szövegben kifejtteni kívánt elképzelések kialakulásához. Ahogy a téma külső (szerb, német és nemzetközi) feldolgozásaira való reflexiótól is el kell egyelőre tekintenem, s legfeljebb adathivatkozási céllal fogok ilyen kiadványokra utalni a továbbiakban.

3. Elméleti/módszertani előfeltevések

A modellalkotás a társadalomtudományok egyik legjobban bevált gyakorlata a vizsgálandó terület/jelenségegyüttes komplexitásának redukálására. Esetükben is igaznak látszik az a luhmanni tézis, mely szerint a komplexitásredukció a jelenségek más vetületében az eredeténél jóval nagyobb komplexitású alrendszer képes eredményezni. (Erre nincs is grandiózusabb példa, mint a luhmanni életmű a maga 60 körüli kötetével.) Gulyás László, a nemzetállamok ki- és átalakulásának lefolyását vizsgálva a 20. és 21. században, egyik ezen szöveg elején említett könyvciklusában maga is egy, a Hroch-féle szakaszolásból kiinduló, de a társadalom adott időszakait több dimenziómentén párhuzamosan megragadni kívánó modell megalkotásával próbálta, ha nem is leegyszerűsíteni, de közös nevezőre hozni, az általa Köztes-Európaként láttatott térség országainak állam- és nemzetépítési törekvéseit.¹³ A modell elemzése maga is külön tanulmányt érdemel, ami szétfeszítené e szöveg kereteit, így most csak azon megjegyzésekre szorítkozom, amelyek nélkül nem lenne értelmezhető a jelen gondolatment. Mert Jugoszlávia, illetve a Délvidék/Vajdaság magyar vonatkozású viszonyainak bemutatása e kötet, s benne a most csak bizonyos részleteiben taglat modell megjelenése óta nem lehet alapos a rá vonatkozó reflexió hiányában.¹⁴ Én most e modell kapcsán csak azt szeretném felvetni, hogy szerencsésebbnek tartanám, ha a tudományelemélet-történet társadalomelméleti ágában foglalt mező kategóriák helyet Gulyás – a művében amúgy más vonatkozások, a politikai ,mező’ aktuális felosztásának átvétele során használt – szintér terminus technikus alkalmazásával alkotta volna azt meg.¹⁵ Az általam követett luhmannita szemléletben ezekre a vitatott elnevezéssel illetett dimenziókra az alrendszer megnevezés kínálkozik. Hogy mégsem ezt a terminust javaslom a modell frissítéséhez, annak több oka is van. Egyrészt nem szeretném, ha egy nem rendszerelméleti alapokon álló fejtegetés nevezéktanában indokolatlanul rendszerelméleti szakszavak jelennének meg. Másrészt, s itt térnék rá ezen indokolatlanság mibenlétére, Gulyás modelljében nem egymástól elkülönült, önálló bináris kód/univerzális értékduál által szervezett társadalmi egységekről van szó. Ő a nemzet- és államépítés többnyire

párhuzamosan folyó eseményeknek cselekvési területeit szervezi modellé a konkrét, e két folyamat mielőbbi levezénylését szem előtt tartó, célirányos – de messze nem akadálytalan – cselekvéssorozatok mozaikos, de párhuzamossá szervezett bemutatása során. Azaz nem az egyre nagyobb komplexitásúvá váló társadalmak részrendszereinek a kikülönülési folyamatait ábrázolja formatörténeti elemzésekkel, hanem az egyes, földrajzilag behatárolt (köztes-európai) történelmi eseménysorokat mutatja be (modellezi) azok társadalmi dimenzióinak (mező/szintér) párhuzamos (elemzés-technikailag sorra rendezett) felvázolásával. Hozadéka ennek a modellalkotásra épülő módszernek, hogy a különböző vizsgálati tárgyak azonos elemzési technika mentén történő feldolgozásával el tudja különíteni az általános folyamatokat az egyedi jellegzetességektől. Több ország/térség azonos módszer révén történő feldolgozása eredményeként a jelenség folyamatainak mélystruktúrája elválasztható a történések felszíni különbségeitől. Rendszerelméleti alapokon itt mindjárt ki is ütközik a módszer azon elégtelensége (korlátozott felhasználási érvényessége) amely a társadalomelméletileg modellezhető korszakok formatörténeti megjelenésére való reflektáltságának a hiányából adódik. Azonban Gulyás eleve nem vállalkozott ilyen típusú, holisztikus modellalkotásra, így azt rajta számonkérni sem lenne korrekt. Az azonban rendszerelméleti alapokon is joggal felvethető kérdés, hogy az állam- és nemzetépítés folyamata hogyan viszonyul a társadalmi alrendszerek kikülönülésének a lezajlásához? Van-e strukturális (lényegi) különbség e a téren a centrum és a (fél)periféria országainak a történései között?

A saját gondolatmenetem követhetőségének szempontjából itt egy másik hozzáállás módszertani vonzataiból származó elemekre is ki kell térnem. Előrevetésként csak annyit szeretnék megjegyezni, hogy felfogásomban a cselekvéselmélet és a kommunikációelmélet nem két egymást kizáró megközelítés, hanem az előbbi az utóbbi egyik speciális a eseteként is felfogható. A rendszer szintű vizsgálatok és a Gulyás-féle modell – függetlenül attól, hogy egy-egy az alrendszerré válás látszatának keltésére alkalmas, mezőben zajló folyamatnak vagy a fő aktorok szándékával korelálló szintéren játszódo jelenségcsoportként írják le őket – csak arra képesek választ adni, hogy milyen strukturális és felszíni változások idézték elő a nem domináns népcsoportok (kisebbségek) aktuálisan vizsgált helyzetét. Arra nem adnak választ, hogy azok – a politikai elszenvedőiként és alakítóiként – miként, és miért éppen úgy, viszonyultak ezekhez a váltázásokhoz.

A Magyar Attila által alkalmazott kommunikációelméleti és hálózatelméleti elemekre egyaránt támaszkodó vizsgálati módszer a nem központi helyzetben lévő politikai aktorok (nevezzük őket közép- és/vagy kispolitikai

vállalkozóknak) cselekvési terének a feltérképezését állítja fókuszba.¹⁶ Arra kíváncsi, hogy kik és milyen szerepkörben járultak hozzá a nagypolitika által durva vonalakban behatárolt cselekvési mező/szintér konkrét eseményekkel való feltöltéséhez. (Az ő vizsgálódásának a célkeresztjében az új közigazgatás egységek kialakításának személyi feltételei állnak, jelen szöveg számára a kisebbségi intézményrendszerek megteremtése és az ún. diskurzus kezdeményező politikai cselekvők (mint, pl. Sinkó Ervin vagy Keck Zsigmond) éltútjaiba illeszkedő fordulat, illetve az általuk meghonosított intézmények keletkezéstörténete és társadalmi hatása vizsgálendő. (Előbbi esetében az újvidéki Magyar Tanszék, de akár a támogatásával induló [Új] Symposium, utóbbinál, a jóval korábban induló napilap Magyar Szó elődje, a Szabad Vajdaság a most részletesek elemzés alá nem vonható, de a vajdasági magyar tudomány által már sokszor elemzett céltárgy.¹⁷)

Magyar Attila mindezt a következőképpen foglalja össze:

„Az újabb kutatások középpontjában az igazgatás és az uralom lokális hordozói állnak, akik saját érdekeiktől és elképzeléseiktől vezérelve és befolyásolva hozzák létre a maguk mozgástereit és cselekvési lehetőségeit – kiemelés, PT –, és nem csupán a hatalmi központok céljainak egyszerű végrehajtóiként jelennek meg a történeti narratívában.”¹⁸

4. Geo-és kisebbségpolitikai kontextus

Az egykori szocialista tömb országai hasonló folyamatokon kellett, hogy keresztülmenjenek az 1989-ben elkezdődött (Szerbiában csak két jól elkülöníthető fázisban végbemenő), rendszerváltásaik során. A (poszt)titói Jugoszlávia esetében azonban a megszokott eltérések mellett a névadó államnak a szocialista táboron belüli, a Sztálin-Titó konfliktus által kiváltott, különutassága vezetett a többi utódállamétól igencsak eltérő kifutáshoz.¹⁹

„Úgy véljük, hogy a szovjet blokk-jugoszláv konfliktusnak a jugoszláv állam elszigetelésére irányuló törekvéseknek egy nagyon fontos következménye lett a jugoszláv állam további politikai-gazdasági berendezkedésére nézve. A súlyos konfliktus után a Szovjetunió nem lehetett a szocializmus építésének mintaországa Jugoszlávia számára. A Titó-féle jugoszláv vezérkar nem tehette azt meg, hogy egyrészt a Szovjetunióval konfliktusban áll, azt ideológiailag elítéli, másrészt közben másolja a szovjet modellt. Ezért Tito és elvtársai szakítottak a sztálini bürokratikus-etatista, államszocialista modellel. Így került sor a szocializmus újrafogalmazására alkalmas öngazgatás eszméjének és rendszerének bevezetésére.”²⁰

Itt szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy a Gulyás modelljében központi szerepet kapó állam- és (jelen esetben pszeudo)nemzetépítés kontingenciaelméleti kimenetele a cselekvésemélet és hálózat kutatás berkeiben kiemelten kezelt mérföldkőhöz, a márkaépítés által önmegkülönböztetésként definiált döntési szituációhoz vezetett, ahol a mélystruktúra további alakulását a „piacon lévő”²¹ domináns szereplőtől való elkülönülés szándéka konstituálta. Azaz a létezett szocializmusok többszínűsége az egyes vezetők közötti (negatív) viszony függvényeként vezetett a folyamatot lényegi szinten másként menedzselő altípushoz.

Ez a személyi okokon is alapuló közjáték eredményezte azokat a jugoszláv sajátosságokat, amelyek számbavétele nélkül sem a jelenlegi szerb kisebbségpolitika, sem a vajdasági magyarok Balkánra tolódása nem érthető.

Alapesetben a szakirodalomban akár pótlólagos kikülönülésnek, akár helyreállító forradalomnak nevezett tranzíció folyamatának lényege, hogy az egyes államok hosszú évtizedes formatörténeti különütasságot (Sonderweg) követően rá-/visszatértek a többségi elvű döntéshozatalon alapuló rendszertörténeti formációhoz (és a versengő piacokra épülő vegyesgazdasági modellhez, azaz a – az időközben globálissá vált – kapitalizmushoz). Ez azonban nem mindenütt tudott problémamentesen elindulni. Ennek egyaránt voltak ideológiai és szegmentációs okai. Az előbbi alatt azt értem, hogy a szocialista egyenlőségi doktrína mentén kialakult pszeudo-nacionalizmusok, mint a csehszlovakizmus, a jugoszlavizmus és a szovjet tudat az új körülmények között alkalmatlan volt az állami szintű politikai programok újraalkotására. Ezért strukturálisan is szükségszerű volt az érintett államok újraszegmentálása. Ám az, hogy ez a konszenzuson vagy az erőszakon alapuló koordináció mentén menjen végbe, már nem magyarázható csupán strukturális kényszerekkel, sokkal inkább a politikai kultúra és hagyomány korábban már bevált készletével. A titói Jugoszlávia szocialista táboron belüli „demokratizmusának” és „liberalizmusának” tükrében mindenképpen értelmezésre szorul az a cselekvési lánc, amely a 20. század utolsó évtizedében a közismert véres, testvér- és polgárháborúként jellemzett szegmentálódási módba torkollott. Az események ezen végkifejlete azonban már korántsem annyira váratlan és megmagyarázhatatlan, ha a vérben és vasban fogant második Jugoszlávia kialakítására ható belső és külső eredőket is bevonjuk az értelmezésbe.²² A Vajdaság kérdése egy további különút a különutas titói államteremtés belső fejlődésében. A formatörténeti keret, történelmi követeléseként, ugyan már jóval korábban (tartalmát tekintve 1690-től, önmegnevezését illetően 1848-tól) rendelkezésre állt, de azt az új kontextusban

radikálisan újra kellett értelmezni és egy, az első – a garašanini terv mentén megszervezett, a három államalkotó nemzet programját centralista szemléletben „kiepítő” – államtól 180 fokban eltérő (polgári vs. szocialista) elvek mentén kellett a gyakorlatban is működő államgépezetté alakítani.

Itt ki kell térni a „különút” évtizedeinek egyik meghatározó sajátosságára: a politikai forma és program inkongruenciájára. A szocialista korszakot megelőző időkben a többségi elvű döntéshozatal (amit leegyszerűsítve magam is hajlamos vagyok választási demokráciának nevezni), és az újkori birodalmakból folyamatosan kikülönülő/leváló nemzetállamoknak a nemzetépítés politikai programja párhuzamosan volt jelen. A szocialista érában azonban a mindenkire kötelező döntések meghozatala egy elit csoport (a munkások nevében cselekvő párt) kezében összpontosult (a tényleges döntéseket a munkásosztály nevében a pártbürokrácia hozta meg)²³, s alapját nem az időszakosan valódi – a kontingencia tekintetében is előre borítékolhatatlan kimenetelű – téttel bíró választásokon elnyerhető uralom legitimitása, hanem a munkásosztály vezető szerepét valló, s a hatalmát belülről a forradalmi, majd az állami erőszakszervek feletti kontrollra épülő kizárólagos hatalom (ezt nevezték proletárdiktatúrának) belsőleg. Kívülről mindezt a világpolitikai szembenállás stabilizálta. Ám az egyes államokban továbbra is megmaradt az államnemzet, vagy a több etnikai közösségre, regionális többségre kiterjedő formációknál az annak helyét átvevő pseudo-nemzet (csehszlovák, jugoszláv, szovjet), mint a proletariátus primátusát területi elv mentén kiegészítő elsődleges többség. (Ezeket jelölték Jugoszláviában a narod [nemzet] fogalmával, míg az ezen elsődleges uralmi csoportból kimaradó, külső anyanemzettel is rendelkező, de „egyenlősített” népcsoportokat nevezték narodnostnak [nemzetiségnek].) Státuszjogilag az előbbieket megillette – de jure – az önrendelkezés is.

A jelenkori állapotok megértéséhez arra is ki kell térni – és ez indokolja a jelenlegi szöveg tárgyválasztását –, hogy ebben a köztes időszakban, amit az 1945-től 1989-ig tartó létező szocializmus jelentett, az etnikai kisebbségeknek is voltak intézményes politikai lehetőségei a szocialista blokk országaiban (logikailag és a szaknyelv differenciálódását szem előtt tartva itt hasznosnak vélem a kisebbség/nemzetiség terminusok elkülönítését). Ezek kikülönültsége az egyes államok adott időszakaiban nagyon eltért egymástól. Függött a nem domináns helyzetben lévő etnikai közösségek létszámától, kultúrájától, területi elhelyezkedésétől, és – nem utolsósorban – a többségi entitás politikai programjától: hogy az mennyiben volt represszív (mint Romániában) vagy „integratív” (mint Jugoszláviában vagy éppen Magyarországon). Azaz, első ránézésre léteztek a „kisebbségi intéz-

ményrendszer” címke alá retrospektíve besorolható jelenségek. Ám ezek strukturális alapjai és funkcionális szerepe nem azonos a többségi elvű döntéshozatal mentén működő politikai rezsimekben létező kisebbségi intézményekkel. Így célszerűnek látszik egy technikai különbségtétel bevezetése a továbbiakban: ezután a nem a választási demokráciák viszonyai közepette működő intézményeket és politikákat az etnikai (aminek alete a jugoszláviai nemzetiség-politika), míg a többségi elvre épülő forma mentén működőket a kisebbségi jelzővel lehet elkülöníteni. Azaz, a Habsburg Birodalom 1867 előtti viszonyai, és az 1945–1991 közötti posztszovjet blokk, illetve az 1944–1991 jelenségei az etnikai, míg az 1867–1945 közötti időszak (az Osztrák-Magyar Monarchia kiegyezéseire épülő) viszonyai a kisebbségi jelzővel határozható meg: az előbbi így egy birodalmi térben mozgó, privilégiumokra (engedményekre és megszorításokra épülő) etnopolitika, az utóbbi pedig a többségi elvű döntéshozatal strukturális kihívásaival küszködő kisebbségpolitika.

Esetünkben azt sem árt szem előtt tartani, hogy a több, egymással egyenlő státuszúnak deklarált nemzeti közösség önállósági törekvései nyomán létrejövő utódállamokban sajátos kettősség figyelhető meg: az újraintézményesülés két végpontján helyezkednek el ezek az újrafüggetlenedett, vagy először mostanában önállósult nemzetállamok. Míg a polgárháborús fél-múlttal terhelt Szerbia – a szocialista közelmúlt szocializációja révén is – kevéssé idegenkedik a kisebbségi intézményektől, ha azoknak nincs területi kihatása, addig a sokkal jobb tranzíciós „eredményekkel” büszkélkedhető, Csehországtól békében elváló Szlovákia nem igazán nyitott a kisebbségi intézmények (autonóm szervek és hatáskörök) meghonosítását illetően. (Bár mint anyaállam maga is exponálódik: például a szerb és a szlovák miniszterelnök találkozója alkalmával is napirenden volt a szerbiai szlovák kisebbség helyzete.) Azaz itt sincs egyértelmű tendencia, de talán a szocialista érában etnikai (nemzetiségi) intézményekkel rendelkező utódállamok inkább hajlamosak teret adni a kisebbségi intézményeknek is. Ez azért fontos, mert az intézmények létrejöttében továbbra is meghatározó szerepe van a többségi közösségeknek. A vajdasági magyarság jelenlegi viszonyulását az anyanemzethez és a többségi államhoz nem lehet a megértő szociológia hagyománya mentén értelmezni a második/titói, Jugoszlávia identifikációs folyamatinak, a szülőföldhöz való viszonyulásnak a feltárása nélkül.

Ennek kutatásakor vissza kell térni a már említett szakításból következő öngazgató szocializmus által kínált kis- és középpolitikai cselekvési lehetőségek ideológiai alapjainak a bemutatásához.

5 Előzetes összegzés: A szülőföldhöz való viszonyulás megváltozásának strukturális kiváltói

A titói Jugoszlávia stabilitásának a geopolitikai helyzet által biztosított hidegháborús egyensúlyon túl belpolitikai elemei is voltak. A szocialista országok közül kevés állam rendelkezett olyan markáns legitimációs alapokkal, mint amelyet a partizán múlt biztosított a népfelszabadító háborúban megvívása révén az új hatalomnak. (Ennek az elvitathatatlan hivatkozási alapnak a propaganda célokból történő fel- és kihasználását elemzi Mészáros Zoltán könyve.)²⁴ Ahhoz azonban, hogy a háború során megszerzett legitimációs potenciál kihasználható legyen, más körülményeknek fenn kellett maradnia. A szocializmus esetében ez a hatalom megtartásáért előre nem biztosított kimenetelű választások mentén versengő politikai színtér kiiktatása volt. E tekintetbe Jugoszlávia sem tért el a második világ többi államától. Ahogy az osztályharc keretében történő potenciális kihívókkal való leszámolás is hasonlóan zajlott az egész blokkban. Az etnopolitikai dimenzió azonban komoly eltérést mutat. A háborút követően itt is sor került népességcserére, ám ez a csere egészen másként zajlott, mint a környező országokban. A kifelé irányuló mozgás a kollektív háborús bűnössökként kezelt németység esetében hasonló – bár jóval nagyobb intenzitású, szinte teljes mértékű – volt, mint máshol, ám ez nem párosult a Jugoszlávián kívüli délszlávok betelepítésével. Más – magyar-délszláv – vonatkozásban ugyan a „klasszikus” (ami vélhetőleg, a háború végkimeneteléből adódóan ismét aszimmetrikus is lett volna) lakosság- illetve területcsere is felmerült, de – ahogy az Vukman Péter kutatásai alapján²⁵ kikövetkeztethető – több okból sem került rá sor. „Habár Jugoszlávia hivatalos formában nem lépett fel területi igényrel Magyarországgal szemben, de a tervezés szintjén több, olykor egymásnak ellentmondó javaslat is készült, és a jugoszláv sajtó is – több esetben a magyarországi belpolitikaalakulásától sem függetlenül – napirenden tartotta a kérdést.”²⁶

A németek helyére és az osztályharcra is egybemosódó, a hivatalosan a háború során elkövetett megtorlásokkal „igazolt” etnikai tisztogatások következtében megfogyatkozott vajdasági populációt – ismét – belső, a Jugoszláv állam fejletlenebb területeiről származó népességgel kívánták pótolni.²⁷

Ezekből az eseményekből, a dolgok „természetes” logikája szerint, a magyar társadalmi nagycsoport és az új államforma között, ahogy az az első Jugoszlávia esetében is megállapítható volt,²⁸ további ellentétek kellett volna, hogy következzenek. Az azonban, hogy annak ellenére, hogy a

szocialista Jugoszlávia kiépítésének legelején az ottani magyarság az előző államépítési próbálkozásnál is nagyobb veszteségeket szenvedett el, több, hatását egymással párhuzamosan kifejtő, tényező meglétének tudható be. A jelen írásfolyam ezen részében ezeknek a strukturális eredőit próbáltam meg felvonultatni. Az azonban a vajdasági viszonyokat nem, vagy csak felületesen ismerők számára is érzékelhető, hogy ezek a szocialista táboron belüli „pozitív eltérések” nyilvánvalóak. A titói Jugoszlávia bezzeg-országként való kezelése még nem vezet el vajdasági magyarság szülőföldhöz való új viszonyulásának megértéséhez. A strukturális és ideológiai eltéréseken ugyan komoly szerepet játszottak abban a folyamatban, amely során a helyi magyarok a Vajdasághoz, mint területi egységhez való kapcsolódásukat nagy többségükben pozitívként élték meg a szocialista időszak középső és kései szakaszában. Ebből adódóan sem tudok egyet érteni Gulyás László azon kijelentésével, mely szerint az ekkori viszonyok ábrázolása hamis képen alapulna.²⁹ (Abban minden bizonnyal igaza van, hogy ez az [ön]kép nem áll összhangban az objektív társadalmi – demográfiai, gazdasági – mutatókkal.) A vajdasági magyarság helyzetének ellentmondásos önrétékléséhez az eddigi említett strukturális együttthatók mellett a Magyar Attila által történelemalkotó közép- és kisszereplők (esetünkben etnopolitikai vállalkozók) cselekvési lehetőségeinek és mozgástereinek (eredményeinek és kudarcainak)³⁰ a részletekbe menő elemzésére van szükség ahhoz, hogy „kapcsolataikat, érdekeiket érdekellentéteiket elemezve” komplexebb képet kaphassunk³¹ erről az első ránézésre minimum ellentmondásos viszonyulásról. Ez azonban már egy újabb, egész tanulmányt kíván az itt megkezdett Vajdaság-értelmezési elemzésfolyamon belül.

JEGYZETEK / NOTES

1. Én itt azt a gyakorlatot vélem követendőnek, amely az államigazgatási hovatartozás mentén dönt a fogalmak használata mellett. A terület magyar (rész) államhoz való tartozás időszakaiban a Délvidék, az elszakadás, illetve az azzal járó délszláv államalakulatok fennállása idejére pedig a Vajdaság megnevezést alkalmazza – l. pl. a Nagy Imre által szerkesztett Vajdaság kötet vonatkozó fejezetét.: Nagy I. (2006) Vajdaság. Dialógus-Campus, Pécs-Budapest. A kötet II. fejezetében az azt jegyző Gulyás László explicite is kitér az ún. „nevezéktani kérdések” támasztotta módszertani problémákra, lásd Gulyás László (2007): Vajdaság: Történeti áttekintés. In. Nagy Imre szerk. (2007): Vajdaság. A Kárpát-medence régiói 7. Dialóg-Campus. Pécs-Budapest. 2007. 76-77- old. Továbbá Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest. 81. old.
2. Szajcsán É. (2000): Načertanije – A szerb nemzeti- és külpolitika titkos dokumentuma. Jate Press, Szeged.
3. Erről Dragoš Kalajić 1998-ban született, s a 2009-es Načertanije kiadásban újra közreadott írásában értekezik hosszabban, ahol a hosszabb távú geopolitikai és az éppen hirdethető aktuálpolitikai megfontolások szerepének elkülönítésére is vállalkozva elemzi a lengyel közvetítés során mérsékelten megjelenő, de a kontextusból kimutatható oroszellenesség mozgatóit. V.ö.: Kalajić, D. (2009[1998]): Sa načertanijem, na pragu XXI veka. In. garašanin i.m. 70-72. old.
4. Garašanin, I. (2009): Načertanije – Program spoljne i nacionalne politike Srbije 1844. godine. Udruženje srpskih izdavača. Belgrád.
5. Jelesül, hogy miként lehetne rávenni az amúgy oroszbarát szerb politikai cselekvőket az orosz és a Habsburg befolyás lehető legkisebb mértékre való visszaszorításában, mégpedig oly módon, hogy a gondolatkísérlet maga akár saját kezdeményezésűnek, s nem külső erők által sugallatnak tűnjön. Ahogyan ezt a tradíciót a szerbek maguk is követendőnek vélték – állítja Milovan Vitezović Miloš és Mihajlo Obrenović kapcsán egy 2009-es, a Tervezet újrakiadását célzó kötethez írott tanulmányában --, amikor azért fogták vissza a titkos tervezetük kibontakozását, „hogy az ne akadályozza a magyarokat az osztrák császárság megdöntésére irányuló igyekezetét. V.ö.: Vitezović, M. (2009): Načertanija srpska. In Garašanin, i.m. 39. old.
6. A Vajdaságot alkotó térelemek közül a ma Bácskaként és Bánátként/ Bánságként számontartott társadalomföldrajzi (al)régiók tekinthetők konstansnak. Dél-Baranya (a Drávaszög) és Szerémség státusa a külső és belső politikai körülmények következtében cserélődött – és ez szó szerint is értendő: az első

- jugoszláv időszakban váltak a regionalizációs kísérletek során a szerb-horvát egyezkedés tárgyaként egymás cserealappá.
7. Ördögh T. szerk. (2017): Vajdaság 1. – Vajdaság társadalmi és gazdasági jellemzői. Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezet, Szabadka.
 8. Losonczi M-Rác K. (szerk.) (2019): A jugoszláviai magyarok eszme- és politikatörténete 1945-1988. L'Harmattan, Budapest.
 9. Gulyás László. (2013): A Délvidék története 3. – Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig, Egyesület Közép-Európa Kutatásáért. Szeged.
 10. Gulyás László (2019): A titói Jugoszlávia és a Vajdaság. In Gulyás László (szerk.): A Délvidék története 5. – Titótól Miloševićig 1944-2000. Egyesület Közép-Európa Kutatásáért, Szeged, 27-50. old.
 11. Az előző két lábjegyzetben említett könyvek mellett fontosnak tartjuk az alábbi két tanulmányt, Gulyás László (2009): Regionalizáció, regionalizmus és a nemzeti kérdés a Titó-i Jugoszláviában. Tér és Társadalom 2009/2. szám. 155-169. old, illetve Gulyás László (2010): Regionalizáció, területi reformok és közigazgatási térfelosztás Közép-Európában. Második rész: Délszláv tanulmányok. Közép-Európai Közlemények 2010/1. szám (No8.) 108-116. old.
 12. Magyar A. (2017): Hadszíntérből vármegye. Adminisztráció és térformálás a Duna-Tisza közének déli részén a XVII. és a XVIII. század fordulóján, In: Kiss Ferenc szerk. (2017): Tudományos távlatok. Vajdasági Magyar Tudóstalálkozó 2017. Konferenciakötet. Újvidék 77-82. old.
 13. Gulyás L. (2013): A Délvidék története. 3. kötet. Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig (1914). Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged, 11-42. old.
 14. Ugyanakkor szembeötlő, hogy például a fiatal kutatók mindkét kezdeményezése nyomán megjelenő kötetek, bár idézik Gulyás korábbi munkáit, nem vetnek számot a modell megalkotása, illetve az annak következtében – részeként (Gulyás, 2013) vagy felhasználásával (Gulyás, 2019) – megszületett elemzések megállapításaival, s megmaradnak a modell kínálta párhuzamos dimenziók együttes láttatásának horizontját megelőző, annál sokkal parciálisabb kutatási összefüggéseket lehetővé tévő gyakorlatnál.
 15. L.: Gulyás (2013) 32. old., 50. lábjegyzet.
 16. Magyar (2017)
 17. A Losonczi-Rác kiadványok másodikként megjelent kötetében velük is foglalkozik egy-egy tanulmány (lásd: Kocsis Árpád: Szempontok Sinkó Ervin morális és politikai nézeteinek alakulásához. In.: Losonczi M-Rác K. (szerk.) (2019) 219-233.; Zakinszky Toma Viktória: A Magyar Szó az 1945 és 1989 közötti időszakban. In.: Losonczi M-Rác K. (szerk.) (2019), 66-70. old.), de az itt követni kívánt kontextust munkásságuk és a vajdasági magyar intézményrendszer alakulása kapcsán Losonczi Alpár teremti meg. Lásd Losonczi

- A. (2018): A hatalom(nélküliség) horizontja – Homagge à Új Symposion. Forum. Újvidék.) Ám a múlt részvevő megfigyelő pozícióból történő közreadását Bosnyák István kezdte meg pl.: Bosnyák I. (2006): Politikai Symposion a Délvidéken I-II. Vajdasági Magyar Közművelődési Társaság, Újvidék.), bár az ő hozzáállása inkább tekinthető dokumentaristának, semmint értelmezőnek, de a megértés folyamatához való hozzájárulása elvitathatatlan.
18. Magyar (2017) 77. old.
 19. V.ö.: Gulyás L. (2019) A titói Jugoszlávia és a Vajdaság. In. Gulyás László (szerk.): A Délvidék története. 5. kötet. Titótól Miloševićig 1944-2000. 32-33. old.
 20. Gulyás L. (2019) A titói Jugoszlávia és a Vajdaság. = U.ő. (szerk.): A Délvidék története. 5. kötet. Titótól Miloševićig 1944-2000. 31. old.
 21. A „piacon lévő” szerkezet is a vizsgálati modell színpad-szerűségét, szintér jellegét próbálja meg kiemelni, amely (szemben a mező fogalmával) a kommunikatív szituáció konstruált voltára is rámutat.
 22. V.ö.: Forró Lajos (2019): Etnikai tisztogatás a Vajdaságban 1944-1945. In.: Gulyás L. (szerk.) (2019): A Délvidék története. 5. kötet. Titótól Miloševićig 1944-2000. 13-26. old.
 23. 2 „...a politikai rendszer középpontjában a kommunista párt, a JKP állt, mely a hatalom egyetlen és megkérdőjelezhetetlen birtokosa volt. Azaz Jugoszláviában egypárti diktatúra működött. A JKP egyszerre volt törvényhozó és végrehajtó hatalom. Kormány, törvényhozás, bíróság, központi vagy helyi szervezet, mind csak formális végrehajtó szerepet játszott, s csupán a JKP központi elhatározásainak végrehajtásáért volt felelős.” Gulyás (2019), 30. old.
 24. Mészáros Z. (2008): A korai titoizmus propagandája. Életjel. Szabadka. 311. old.
 25. Vukman P. (2019): A magyar–jugoszláv párt- és államközi kapcsolatok hatása a magyarországi délszláv és a jugoszláviai magyar kisebbség helyzetére (1945–1953). In. Losoncz M–Rácz K. szerk. (2019): A jugoszláviai magyarok eszme- és politikatörténete 1945-1988. L’Harmattan, Budapest, 141-162. old.
 26. Vukman (2019) 144. old.
 27. Forró Lajosnak a tisztogatásokról írt összefoglalásán belül ez a 2. pontban (22. oldal) így szerepel: “A magyarokkal és a németekkel kapcsolatban etnikai tisztogatásról – kiemelések az eredetiben, PT -- is beszélhetünk. Ezt bizonyítja a katonai közigazgatás parancsnokának kijelentése, miszerint a cél „a terület délszláv jellegének megőrzése”. Forró Lajos (2019): Etnikai tisztogatás a Vajdaságban. In. Gulyás L. (szerk.): A Délvidék története. 5. kötet. Titótól Miloševićig 1944-2000. 13-26. old.

28. „Összefoglalóan azt mondhatjuk, a Vajdaság (mint régió) és az ott lakó magyar (és német) kisebbség többszörösen hátrányos helyzetbe került a jugoszláv államon belül, el kellett szenvednie a szerb nemzetállam-építési kísérletet és annak számos negatív következményét.” Gulyás (2013) 130. old.
29. V.ö.: Gulyás (2019) 49. old.
30. L.: a jelen szöveg 3. fejeztének végén található idézetben. (Magyar, 2017, 77.)
31. I.m. 78. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Bosnyák I. (2006): Politikai Symposion a Délvidéken I-II. Vajdasági Magyar Köz-művelődési Társaság. Újvidék.
- Garašanin, I. (2009): Načertanije – Program spoljne i nacionalne politike Srbije 1844. godine. Udruženje srpskih izdavača. Belgrád.
- Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
- Gulyás László (2007): Vajdaság: Történeti áttekintés. In. Nagy Imre szerk. (2007): Vajdaság. A Kárpát-medence régiói 7. Dialóg-Campus. Pécs-Budapest. 2007. 76-149. old.
- Gulyás László (2009): Regionalizáció, regionalizmus és a nemzeti kérdés a Titó-i Jugoszláviában. Tér és Társadalom 2009/2. szám. 155-169. old.
- Gulyás László (2010): Regionalizáció, területi reformok és közigazgatási térfelosztás Közép-Európában. Második rész: Délszláv tanulságok. Közép-Európai Közlemények 2010/1. szám (No8.) 108-116. old.
- Gulyás László. (2013): A Délvidék története 3. – Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig, Egyesület Közép-Európa Kutatásáért, Szeged, 140.
- Gulyás László (2019): A titói Jugoszlávia és a Vajdaság. In Gulyás László (szerk.): A Délvidék története 5. – Titótól Miloševićig 1944-2000. Egyesület Közép-Európa Kutatásáért, Szeged, 27-50. old.
- Kalajić, D. (2009[1998]): Sa načertanijem, na pragu XXI veka. In. Garašanin, Načertanije – Program spoljne i nacionalne politike Srbije 1844. godine. Udruženje srpskih izdavača, Belgrád, 61-81. old.
- Kókai S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete. Nyíregyháza.
- Losoncz A. (2018): A hatalom(nélküliség) horizontja – Homagge à Új Symposion. Forum. Újvidék.

- Losoncz M.—Rác K. szerk. (2019): A jugoszláviai magyarok eszme- és politikatörténete 1945-1988. L'Harmattan. Budapest.
- Magyar A. (2017): Hadszíntérből vármegye. Adminisztráció és térformálás a Duna-Tisza közének déli részén a XVII. és a XVIII. század fordulóján, in: Kiss Ferenc (szerk.): Tudományos távlatok. Vajdasági Magyar Tudósalálkozó 2017-Konferenciakötet, Újvidék, 2017, pp. 77-82. old.
- Mészáros Z. (2008): A korai titoizmus propagandája. Életjel, Szabadka, 311.
- Nagy I. szerk. (2007): Vajdaság. A Kárpát-medence régiói 7. Dialógus-Campus Kiadó. Pécs-Budapest.
- Ördögh T. szerk. (2017): Vajdaság 1. – Vajdaság társadalmi és gazdasági jellemzői. Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezet, Szabadka, 154.
- Szajcsán É. (2000): Načertanije – A szerb nemzeti- és külpolitika titkos dokumentuma. Jate Press. Szeged.
- Vitezović, M. (2009): Načertanija srpska. In. Garašanin, Načertanije – Program spoljne i nacionalne politike Srbije 1844. godine. Udruženje srpskih izdavača, Belgrád. 5-59. old.
- Vukman P. (2019): A magyar–jugoszláv párt- és államközi kapcsolatok hatása a magyarországi délszláv és a jugoszláviai magyar kisebbség helyzetére (1945–1953). In. Losoncz M.—Rác K. szerk. (2019): A jugoszláviai magyarok eszme- és politikatörténete 1945-1988. L'Harmattan. Budapest. 141-162. old

GECSE Géza

**TEFNER ZOLTÁN: AZ OSZTRÁK–MAGYAR
MONARCHIA LENGYELPOLITIKÁJA 1867–1914.**

L'Harmattan Kiadó Budapest, 2007. 602 old.

ISBN 978 963 236 020 1

Tizenhárom éve látott napvilágot a L'Harmattan Kiadónál Tefner Zoltán nagy terjedelmű monográfiája az európai politika egyik neuralgikus problémájáról, a lengyel kérdésről. Ugyanakkor, amikor Helenne Carrere D'Encausse Az eurázsiai birodalom. Az orosz birodalom története 1552-től napjainkig című, egyébként Franciaországban két évvel korábban, vagyis 2005-ben, majd Oroszországban 2007-ben megjelent műve, amely szintén foglalkozik a lengyelkérdéssel. Ugye ez volt az Orosz Birodalmon belül 'a nemzetiségi kérdés', hiszen az orosz elit legalábbis kezdetben nem tartotta elképzelhetetlennek a lengyelek asszimilálását és többfajta módon erre kísérletet is tett. D'Encausse könyvében arra hívja fel a figyelmet, hogy például mely nemzetek-nemzetiségek esetében mondott le eleve az orosz kormányzat az asszimilációról. A 19. század, vagyis a Tefner Zoltán vizsgálta periódus az, amikor a cárizmus szembesül azzal, hogy ezt célzó erőfeszítései hiábavalóak. Tefner Zoltán nemcsak ezt, valamint az osztrák-magyar törekvések alapvető másságát ábrázolja számtalan példát felsorolva, hanem a német uralom alá került lengyel nemzeti közösség sorsával is összeveti. 2007 óta Tefner Zoltán könyve említésre méltó karriert futott be a magyar historiográfiában, több területen nélkülözhetetlen és megkerülhetetlen alapművé vált. A történeti szakírók elsődlegesen azért hivatkoznak rá gyakran írásaikban, mivel a kérdés ennyire részletekbe menő, és átfogó feldolgozása korábban nem jött létre Magyarországon. E gyakorlati szemponton kívül (a témában mindent egy helyen meg lehet találni) az olvasót főleg a kutatás mélysége és változatossága ragadhatja meg.

A könyv címlapján ugyan az olvasható, hogy a szerző a téma kibontását 1867-től indítja, ám a valóságban mégis majd másfél évszázadot fog át. Az elején a szerző ugyanis összesen 125 oldalt szán arra, hogy a felosztások utáni Lengyelország és a nagyhatalmak kapcsolatát vázaltszerűen bemutassa. Sok esetben azonban a szándékolt vázaltszerű bemutatásból végül mélyanalízis lesz. Ilyen például az 1863-as felkelésről szóló fejezet is. Ha a szerző publikációs jegyzékébe beletekintünk, fel fog tűnni, hogy több írása foglalkozik az 1863-as lengyelországi események és az európai külpolitika

összefüggéseivel. Tefner Zoltánerről a témáról szintén írt egy kétszáz oldalas monográfiát, amely hasonlóan a most ismertetett műhöz, szintén alapművé vált Magyarországon (Tefner Zoltán: Az 1863-as lengyel felkelés és az európai politika. Lénia, Érd, 1996).

Mennyiben jelent alapvetően újat a munka a korábbi feldolgozásokhoz képest? Mindenek előtt abban, hogy a történeti idő ilyen hosszú ívében még senki sem tekintette át a kérdést. A lengyel, orosz, ukrán, osztrák, német, brit stb. szerzők „feldarabolták” a lengyelek sorsának alakulásáról szóló munkáikat, és inkább valamilyen nagy történelmi fordulóra koncentráltak (porosz–osztrák háború, keleti válságok, 1875, ill. 1888/89, Münch-terg, és még több más jelentős 19. századi konfliktus és egyezmény). Tefner Zoltán törekvését annyiban lehet újszerűnek tekinteni, hogy ez az időbeli komplexitás párosul a filozófiai, politikaelméleti vonatkozások szembesítésével az egyes események és fordulópontok esetében. Az elmélet bevonása a kéziratba bevett anyag értelmezésébe így egy új dimenziót nyit meg az olvasó számára. A feltárt tények nem pusztán „önmagukért beszélnek”, hanem az elmélet fényében válnak mélyebben érthetővé.

A könyv 15 fejezetből áll, alcímekre, s az alcímek alcímeire tagolva. A címmel egyező témakifejtés 1866 végén indul, Beust és a galíciai lengyel konzervatívok viszonyának vizsgálatával, majd folytatódik a könyv talán legérdekesebb fejezetével, amely Andrássyról, Andrassy oroszellenességéről, az Oroszország ellen tervezett preventív háborúról valamint a keleti válságról szól. Egy idézet a könyvből: „Amikor tehát [Andrassy] külügyminiszter lett, »Ausztiria hibájának« helyrehozására, az »erkölcsi erő« gyakorlására, a többi európai nemzet megmozdítására minden politikai lehetőség és eszköz a kezébe került. A Monarchia politikai szükségletein keresztül Andrassy személyéhez érkezett feladatok a lengyel ügy kezelésére vonatkozóan egész külügyminiszteri tevékenységén keresztül végig folyamatosan jelen voltak, és a megoldásukra tett kísérleteket ma úgy kell értékelnünk, hogy azok a történelmi különlegességek kategóriájába tartoznak.” A szerző a könyvben többször is kísérletet tesz annak bizonyítására, hogy Andrassy esetében a lengyelkérdés szolidáris és megnyugtató rendezése nem csupán holmi pragmatikus érdekeken nyugodott, hanem a személyes szimpátián is, az Andrassy családban régtől fogva jelen lévő lengyelbarátságon. „Ausztiria hibáinak kijavítására”, a régi Lengyelország feltámasztására a nagy keleti válság adott lehetőséget – ám jól tudjuk, hogy ennek sikertelenség lett a sorsa.

A kötetben mindenütt a lengyel reneszánsz, a lengyelek régi-új államának újjáteremtésével áll kapcsolatban, látszólag egymástól igen távol álló események is. Ilyen a Taaffe-féle szociális konzervativizmus megjelenése

Ausztriában és e új jelenség hatása a Monarchia külpolitikájára. Külön fejezetek szólnak arról, hogy miként keltette fel Oroszország figyelmét Galícia katonai szempontból. A kötet egyúttal kitekintésül is szolgál, hogy hogyan látták Bécsben, Magyarországon és más országokban a politikatörténészek a lengyelkérdést a Monarchián belül. Tefner Zoltán hosszasan foglalkozik a lengyel–ukrán viszonyral, azzal, hogy az évtizedes ellentétek miként alakították a Monarchia oroszokkal kapcsolatos külpolitikáját. Külön elemzi, hogy egy esetleges oroszellenes preventív háborúban milyen szerepet szánt Bécs a lengyeleknek (a faltörő kos szerepét, úgy, mint az oroszok ellen bármikor, bárhol bevetendő lengyel katonai egységek harci elszántságát). De a másik oldal lehetséges szerepéről is szó esik: az ukránok oroszellenes gondolkodásáról. A könyv IX. fejezete hosszasan elemzi a mértékadó és időnként döntési helyzetbe is kerülő osztrák hivatalnokok viszonyát a lengyel–ukrán ellentétéhez. Carl Ritter von Wolfahrt terjedelmes emlékiratot állított össze az ukránok szerepéről egy esetleges oroszellenes háborúban. Wolfahrt, a Ballhausplatz egyik magas rangú referense joggal tette fel a kérdést: „Miért nem favorizálja a Monarchia vezetése az ukránokat, amikor azok „boldogan és nagy lelkesedéssel” vonulnának az oroszok ellen, feltéve, ha a bécsi politika felkarolná az ukrán állam alapításának ügyét egy győztesen megvívott oroszellenes hadjárat után? A kérdés még az 1888/89-es válság idején is felötlött több emberben, köztük Rosenberg ezredes emlékiratában is, de a történelem – tudjuk – más irányt szabott az eseményeknek.

A X. rész a Balkán konfliktusainak szövevényébe helyezi a lengyelkérdést. Az 1890-es évek lengyelpolitikáját, amit Kálnoky és Agenor Gołuchowski neve fémjelzett, a „hűvös, de együttműködő” jelzőpárral lehet leírni. Az együttműködés a balkáni status quo megtartására irányult. Márpedig, ha az érdekszférák elhatárolása és a balkáni rend biztosítása a cél, abba nem fér bele a konstruktív, a Lengyelország visszaállítására törekvő külpolitika. Tefner Zoltán könyvének X. fejezete, majd az utána következő további három azt a folyamatot írja le szemléletesen, amely ehhez az állapothoz vezetett, külön részt szentelve az 1903-as mürzstegi megállapodásnak. A lengyelkérdést a „finom” diplomáciai fogadásokon illetlenségnek számított említeni, ha az orosz képviselettől volt ott valaki.

Ugyanakkor a feszültségek növekedtek: mind a németek „Ostmarkpolitik”-ja miatt, akár pedig amiatt, hogy az orosz politika pánszláv reflexei nem járultak hozzá a Monarchia szláv népeinek lehiggadásához. A kötet nagy jegyzetapparátussal, és széleskörű olvasottság birtokában írja le ezt az európai történelem szempontjából is fontos folyamatot, és a szerző eljut ahhoz a megállapításhoz, hogy a Monarchia a Gołuchowski-korszak végére

a „vég nélküli várakozás” politikájához érkezett. Értve ez alatt azt az akciók nélküli mozdulatlanságot, amely miatt erősen megkérdőjelezhetővé vált a birodalom európai főhatalmi pozíciója. A lengyelkérdés „megoldani nem akarása” is ebbe a mozdulatlanságba volt helyezhető.

Az utolsó fejezetek, elsősorban a XIV., Galíciát olyan tartománynak titulálja, amely puszkaporos hordóhoz hasonlít. Ezzel a megállapítással Tefner ugyan nincs egyedül, hiszen az irodalom ezt az helyzetet több helyen leírja, de kevesen ábrázolják ezt az állapotot annyira lényeglátóan, mint ez a könyv, amely megtalálja azokat a pontokat, amelyek miatt a feszültségeket okozó jelenségek kialakulhattak: kémkedés, csempészet, túldimenzionált ukrán–lengyel ellentét, radikális baloldali ideológiák átszivárgása Oroszországból, demonstratív politikai gyilkosságok (Bobrinszkij). Végül pedig – kissé félbehagyottan – ott áll az a fejezettrész, amely a „megkésett műtétről”, a tartomány közigazgatásának kettéosztásáról szól Nyugat- és Kelet-Galíciára – az egyetlen megoldás, amit végül a háború kitörése hiúsított meg. Sosem fogjuk megtudni – derül ki közvetve a szerző szövegéből – hogy ebből a kettéosztásból lett volna-e valami, lett volna-e erő a végrehajtására, mivel a háború kitörése ezt a forgatókönyvet is megghiúsította.

A szerző munkája – több tudományos hivatkozás is említi – a téma egyik alapl művének tekinthető. A lehetségeség határáig megfelel a monográfia („minden benne van”) követelményeinek. Ennek ellenére mégsem vált kellően ismertté a szakmában. Talán azért, mert az 1960-as évekkel kezdődő Monarchia-reneszánsz után a Monarchia-kutatás ügye egyre kevesebb történészt foglalkoztat, sőt, a szakmának e külpolitikai vonulata süllyedőben van. Pedig napjainkban, amikor az ukrán válságról egyre több szó esik, eligazodási pontként szolgálhatna a kérdés útvesztőjében.

A munka egyébként nem klasszikus értelemben vett diplomáciatörténet – írja a kötetről írt recenziójában a neves diplomáciatörténész, Diószegi István –, bizonyos elemeiben több annál, bizonyos szempontok szerint viszont kevesebb. Mindenekelőtt abban különbözik a klasszikus diplomáciatörténettől, hogy nem követi a szokásos, a kronologikus sorrend szerinti tárgyalási módot, hanem időnként megáll, visszamegy az egyes problémák gyökeréig, ezeket felidézve a történeti időben értelmezi, a kérdések jobb megértésének érdekében mintegy körüljárja azokat. Ilyen a második nagyfejezet IV. alfejezete, amely a lengyelek és a többi szláv törzs történeti kapcsolataiba ad betekintést. De ilyen az egész negyedik nagyfejezet is, amely az 1880-as években a lengyel–ukrán ellentétek teljes történeti spektrumát jeleníti meg. Ez a fejezet majdnem teljes egészében úgynevezett „Wahrnehmungsgeschichte”, vagyis „érzékeléstörténet”, amely arról szól, hogy

milyen uralkodó nézeteket találunk a lengyelekről Bécsben a válságos 1880-as évtizedben. Ebben a fejezetben értékes levéltári felfedezések is találhatók, amilyen a Wolfahrt-émlékirat egésze, de több más dokumentum is.

A szerző már a bevezetőben is említi, hogy egy akkora birodalom, amekkorára a dunai monarchia volt, történetileg semmiképpen sem darabolható fel az azt alkotó országok és népek szeleteire. A Monarchia ebből a szempontból ugyanis egy és oszthatatlan, nem lehet belőle kiragadni csak a nemzetit, hanem azt bele kell helyezni a korok által indukált összefüggésekbe. Ilyen szempontból a munka – azon kívül, hogy tanulságos – módszertanilag is „a helyén van”.

Gecse Géza

